

Ш6(2-49)
Рк 11 70

Т О М
ТВОРИ
1
КНИГОСПІЛКА

О.А. ДВОРНИЧЕНКО

ОЛ. ДОСВІТНІЙ

ВОРН

ТОМ

КНИГОСПІЛКА

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Ш. 6. Д 70 Инв. № 22 17054

Автор Досвітний О.

Назва Біблія

Т. 1.

Місце, рік видання [Х, 1930]

Кіл-ть стор. [4], 267, [5]с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій [ф. фотограф.]

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том I частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

29.11.10

О Л. Д О С В І Т Н І Й

Т В О Р И

Т О М І

К Н И Г О С П І Л К А

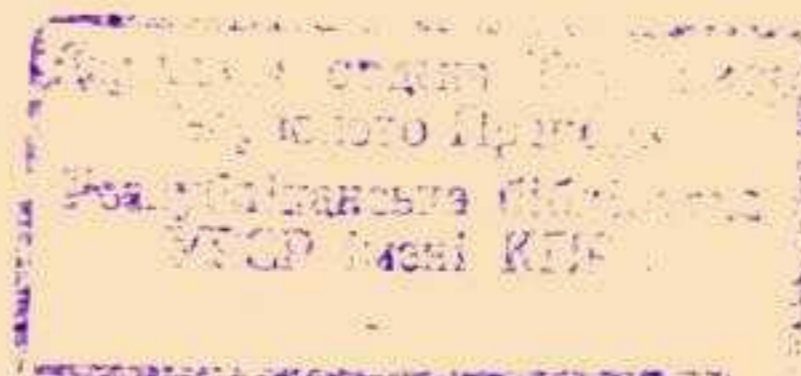
О Л. Д О С В І Т Н І Й

Х Т О

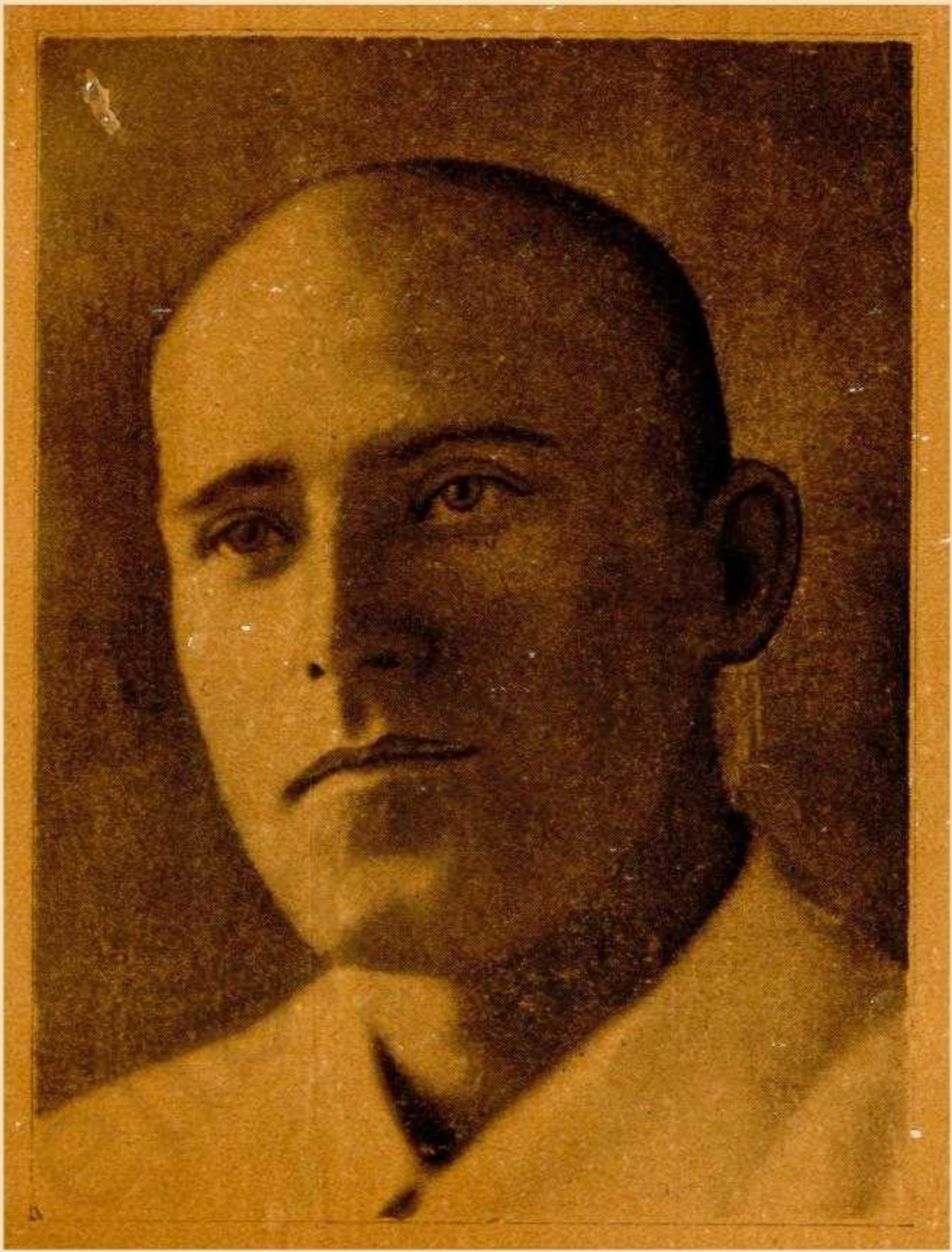
К Н И Г О С П І Л К А

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Оформлення Л. КАПЛАНА

Упрліг 4428. 24 X Зам. 741. Тир. 5.000.
Літ.-друкарня Книгоспілки, Харків.
Нетеч. наб., № 14, СтАТ Бв. 1930.

А. Д. С. Ю. М.

Кавалер ордена Трудовой
Звезды
Республиканская библиотека
УРСР імені КПРС

X T O

РОМАН

elibr.nplu.org

„На згадку про „богом“ і людьми
прокляту країну... Л е о—від Н е р о“

Перегорнув пожовклу спинку фотографії з цим написом, і на мене глянув гострий нервовий погляд Неро.

— Невже він таке намислив?.. Невже Неро, цей молодий, стрункий, вродливий грек, од якого пашіло відвагою, життям,—наважився?..

У вухах ще бреніли жалібні слова заплаканої господині: „Переказав вам узяти з кошика все... Попрощався і зник. Два тижні вже, і жадної чутки...“

А перед заплюшеними очима навперейми мигтіли малюнки:

Дамба й два трупи, прибиті водою... один з них уже обгризений водяними хижаками. Поліцаї, що поралися біля цих мертвяків... Вони голосно лаяли шантрапу, слали всіх скажених собак на голоту, яка кидається в океан і завдає їм, захисникам порядку, турбот, ніби їм і без того мало роботи...

Газовий ліхтар на Valencia street і повислий на ремені самогубець...

Завулок вокзалу і діловита метушня залізничних службовців навкруги людської істоти, що звивалася в корчах на асфальті і ялозила пінястою слиною з рота...

„Нема рації жити, щоб страждати.“—майнули згадкою кинуті тоді слова Неро.

— Лео, не сумуйте хоч ви. Не завдавайте туги. І так тяжко всім!—промовив за спиною юнацький голос.

Миттю схопився з твердого крісла.

То була Лія, донька місис Свідгарт.

— Ідіть до вітальні, щось пограйте... або я пограю... Хай мама не сумує... Розважте.

— Добре, добре, Ліє. Ходім. Краще ви заграйте...

У маленькій вітальні-їдальні, де в куті параваном запнуті були ліжка місис Свідгарт і Лії,—весело блищала електрика. Ця приваблива, чепурно вбрана жовта кімната чомусь завжди впливала на настрій.

Але тепер вона здавалася сумною чи холодною, а яскраве світло електрики, здавалося, було тут зайве: „Чому тут не темно, як у Неровій кімнаті?“

Місис Свідгарт стояла біля столу й своїми ласкавими очима ловила мій погляд, ніби чекаючи відповіді на свій здогад.

— Нічого, місис Свідгарт... Все буде чудесно... Тепер так мало квартир... Ви швидко знайдете собі нового постояльника.

Я зрозумів, що говорю дурниці. Я розумів, що місис Світгарт не тому сумувала. Вона любила Нера, як рідного. Звикла до нього. Може, навіть у своїх таємних гадках уявляла Нера за рік-два своїм сином... Адже Лія була гарна і вродлива дівчина...

— Я певен, що він повернеться...—спромігся промовити спокійним тоном, піймавши її погляд, що відображав її внутрішнє переживання й мінявся з жахливого на болісний, з сумного на повний надій. А сумління казало: „Для чого ти брешеш?“

Вона зідхнула, але в її очах заблищав вогник таємної радісної сподіванки.

Лія відкрила фортеп'яно, заклала пергамен і, включивши штепсель, уже регулювала веселі „гавайські народні попури“.

Далекі слов'янському відчуженню звуки веселими стрибками перепліталися з покірно-сумним стогоном, вони п'янили розум східними чарами. Вони відбирали свідомість, що треба ще щось сказати жалісливій місис Світгарт, що так любила мого друга й завжди так ласкаво поводитись зо мною, коли я приходив навідатись до Нера.

Руки мимохіть розгортали купку Нерових листків, а очі без свідомого контролю бігали по роз'єднаних ланцюжках, нервово викручених олівцем на тонісіньких шматочках паперу.

... „Передпозавчора ми з Гансом кинули роботу... Це буде шість тижнів, як ми „мали щастя“

робити на цій проклятушій бавовняній фабриці. Ти розумієш, що таке працювати десять годин без відпочинку?.. Хіба можуть бути відпочинком ті півгодини, коли треба з'їсти свої зашкарублі бутерброди, піти до виходу, випалити цигарку або дві? Ой, як хочеться покурити після п'яти годин заборони!

„Десять годин щодня... Іророва машина не давала ні хвилини відсапнути. Безугавно я мусів підставляти лантух, утовкати очищене зерно й зашити. Шістдесят лантухів на годину... п'ятсот сімдесят на день! І це все—за доляра. Правда, чудово?..

„Пил з клоччя, пух, порох, димом заповняли фабричний цех, вихором в'ючись попід низенькою стелею. Вони забивали дух, лізли в рот, ніс, вухо, за комір... і, мов електричними чесаками, ятрили тіло... Не було чим дихати... Розум мутився... Але роботи кинути не можна й на хвилину, щоб вийти подихати або хоч обтрусити з одежі липкий пух.

„Місис Світгарт хитала головою, що я було ледве виїм тарілку кулишу... Так вимучувало... Спочатку не відчував, чи я маю руки, ноги, голову на в'язах... Колодою падав на ліжко й прокидався аж вранці від ласкавого будила—голосу місис Світгарт.

„Так щодня... Чотири тижні... В неділю, знаєш, я завжди спав до обіду... Удавав перед усіма й тобою веселого... а втома тягла знову на ліж-

ко... Так манулося солодко виспатись... Часом я проклинав і тебе й Лію, що примушували мене лишатися в вітальні або йти до кіна (чемність?!).

„Я не жалкую, що покинув свого „дядю“ з його шахрайською земельно-посередницькою конторою та валютними махінаціями; і ти, і Ганс, і я мали рацію. Треба чесно заробляти. (Гі-гі! Ото чесний люд уродився!). Потім, коли Ганс кинув німецький шпиталь, залишивши там посаду прибиральника виходків вільною, що, певне, стала шматком хліба ще для якого голодного, а я покинув збирати браковане залізо для К⁰ Гарісон і С-н—ми захотіли стати справжніми „пролетрями“. Химера... Смієшся? І мені смішно тепер од своїх витівок. Чесно заробляти на життя?.. Яка різниця, чи я свідомо робив у шахрайській конторі свого вуйка й цим сам робився шахраєм... Чи я тут робив на шахрая й свідомо сам став шахраєм... Адже знав, що обкрадаю цим доляром за п'ятсот сімдесят мішків не себе, а ввесь пролетарський космос... Пролетарський космос!.. от устругнув!.. Дурниця, скажеш?.. Не клеїться з моїм мізерним розумінням політичної економії?.. Ні, брате... три тижні був шахраєм... хоч і пролетарем був... Я вираховував, що наш фабрикант на одному мені повинен був заробити тисячі відсотків... Ти полічи: я діставав доляра за день... а витрачав сил в один день за п'ять днів, виходило, я мав жити уп'ятеро менше, як належало ще. Але до дідька рахунки... я плутаюся... Вичисли сам... Я знаю

тільки, що не можу далі. Не вистачає сил і... не хочу бути шахраєм... Аджеж я і не член спілки... Ти знаєш, що до неї влучиш тільки за хабаря... а я не мав... На цій фабриці ніколи не працювали члени спілки. Та хіба б допомоглось, коли б я був ним? Фабричне правило є: одна людина мусить робити 570 лантухів денно, за доляра... До чого тут спілка? Ганс не зміг, тому мав легшу роботу: він дістав тільки 70 центів. А я... не я, хто інший, такий же дужий, робив би. Я певен, після мене там ні на хвилину не припинялося роботи... Кандидати завжди під ворітьми.

„Ти читав Джека Лондона „Застрайкував“?.. Я гадав, не ображайся,—ну й брешуть же ці писаки. Тепер цього не скажу. Джек Лондон, напевне, був сам на фабриці. Тільки той, хто робив на американського фабриканта, може зрозуміти, що значить: хочеться спати... хочеться спати...

„Жах!

„Може, це скигління смішне для справжнього пролетаря, бож я не маю сталого робітного фаху: біла кістка, інтелігент... Не знаю. Прочитай „Застрайкував“ Джека Лондона і ти мене зрозумієш... За ним виходить однаковісінько, чи біла, чи чорна кістка.

„Я хочу спати... Ні, я хотів спати... Бо тепер я виспався і, як бачиш, пишу оці дурниці...

„Я гадав: коли я ще два тижні пророблю, я згорбатію, я перестану відчувати свої руки, ноги, шию,

всього себе. Я стану машиною, ідіотом, у мені не буде людини... Адже людина тоді відчуває себе людиною, коли вона може орієнтуватися серед інших, подібних до неї, істот і оточення. А я перестав нею бути. Я робив, як машина, механічно і, як колода, спав... а в часи недільного „відпочинку“ мені було не до оточення й усе моє ество хотіло ще відпочити, ще виспатись...

„Передпозавчора (в суботу) була виплата. „Годі“—постановили ми: я й Ганс. І я спав—неділю й понеділок.

„Тепер я відчуваю потребу виплакати тобі оце.

„Чи варто так жити, щоб страждати? До чорта життя...“

За параваном заскрипіло ліжко. Місис Світгарт певне вже вкладається спати. Лія сиділа до піяніна спиною і, склавши руки на колінах, дивилась на мене ласкавими-ласкавими очима.

— Ви так зачиталися, замислилися, що, певне, не чули, коли я перестала грати?—лагідно запитала вона.—Що там пише Неро? Я, певне, не вчитаю по-вашому.—Вона підійшла до столу.

— Вибачте...—ніяково усміхнувся до неї.—Ну, мені вже час. Пізно...—Підвівся, нервово жмакаючи листки.—Вам теж пора на спочинок, а я засидівся. Адже ви, Ліє, ще працюєте на своїй прасувальні?

Вона спинилась на півкроці і, не розуміючи, переляканими очима дивилась на мене, потім стиха запитала, ледве промовивши:—Так хутко?..

— Посидьте, Лео, ше!—сонно промовила з-за паравану місис Світгарт.

— Ні, вже іншим разом,—ніяково мурмотів я в простір, поглядом шукаючи по кімнаті свого капелюха. Я жахався думки—лишитися. Я почував якусь провину перед цими двома істотами.

Темна паша дверей порожньої Нерової кімнати здавалась вогкою печерою мертвяків.

Коли виходили, Лія легенько торкнула мене за плече й промовила:

— Прийдіть завтра. І додала:—Мені шістнадцять років...

Мов манекен, спинив проїждже авто з написом: „Valencia street“, сів поруч двох осіб. Коли авто рушило, один із сусідів пробубонів „Gaddem!“ Я, певне, наступив комусь на ноги й попрохав вибачити.

У мозку була крутілка думок.

Що заподіяв Неро? Хто, врешті, він такий?

Якось дивно: коли людини не стає, аж тоді відчуваєш потребу дізнатись, хто вона... Стає боляче: чому не цікавився ніколи, хто вона, що... відчуваєш прикру потребу знати її.

Миттю промайнув пароплав „China“, сила народу на березі і молодий вродливий юнак, який молодецьки стояв біля димаря на катері, що відвозив пасажирів з берега, і слав у повітря найпаскудніші руські лайки... Спочатку гадав: якийсь дурний шпиг умисне лається, щоб піймати, хто з пасажирів росіянин. Потім, коли вже були в до-

розі до Америки, запитав, і він відповів з ре-
готовом:

„Всі шпиги знали, що я грецький підданиць,
я не боявся їх. Мені цікаво було знати, хто з них
шпиг... Адже хто знає мову й ці паскудні лайки,
не міг не зрадити себе. І я їх ловив на погляді.

Більше десятка сновигало й скреготало зубами
від злости“.

Потім пароплав, морська хвороба, що на три дні
прив'язала мене до постелі, безпечна весела пика
Нера. Він приносив до ліжка гарячі запашні ков-
баски з буфету, від яких мене вернуло, а йому
не то що не шкодило, а, як жартував він, гой-
дання ще більше наганяло йому апетиту...

Знайомство на пароплаві з Гансом—російським
німцем. Разом тритижнева мандрівка до Амери-
ки... Початкове спільне життя, доки за два дні
не розлізлися по жахних кварталах. От і все. По-
тім щотижневі зустрічі. Якось по-братньому все
було... ніби росли разом... не відчувалось, що ко-
лись назавжди розлучимося.

І раптом—на!

Мозкова крутілка підхопила Лію...

Чому вона так не звичайно дивилася? Помічав,
так дивилася вона тільки на Нера... Ага, шістна-
дцять років, завтра іменини... Треба бути...

А листи тут?.. І я нервово хапався за бокову
кишеню, куди жужмом запхнув пачку тоненьких
списаних Нером папірців.

*

Коли механічно відмикав двері, мацаючи руками замок,—крізь закриті повіки, що стуляються в такі моменти, відчув світло. В коридорі горіли всі чотири лампки...

Що за знак? На годиннику було вже десять. Доктор Гео Дені, мій комірний патрон, мусів у цей час спати: він повинен вставати заради своїх зубних пацієнтів з емігрантської колонії вдосвіта... Що трапилось?

Хутко вибіг на гору і ще перед дверима почув жваву розмову, що голосно лунала по кімнатах.

— А тебе ждуть!—гукнув доктор Дені, який вийшов, зачувши, що я відмикаю двері. Його голос був надто дзвінкий, а тон незвичайний для його спокою—підвищений.

— Ти ще не лягав спати?—здивовано запитав я.

— Яке там спання! Швидше йди до вітальні!— І він скоренько подався назад коридором до світлиці, де чувся хаотичний гучний людський гомін.

— А, Лео!—загукало кілька душ.—Ми вже з годину чекаємо на тебе.

Крізь завісу тютюнового диму, що вкрила кімнату, я помітив редактора місцевої російської газети „Листок“—Щербу—соціяліста - революціонера, землевольця, як казав він про себе; анархістку Мем; місцевого організатора соціаль-демократичного відділу—Гака; інтернаціоналіста-синдикаліста—Вороніна; німця Штарка—співредак-

тора місцевої газети „Fahne“ й американського соціяліста—сивого Ойдса.

Останні двоє приневолено сунули мені свої долоні й знову провадили перервану розмову. Мем не звернула на мене жадної уваги: вона гарче щось доводила місис Дені, яка запальними дитячими очима зорила за своєю співбесідницею, ніби боялася загубити й півслова від такої рідкої гості, як місис Мем. Адже її ім'я відоме цілій країні, адже це воно наводило жах на капіталістів.

Проте Щерба, Воронін і Гак загукали навперейми. З їхнього лементу я зрозумів тільки одно:

„Вчора в Росії скинуто царя. Революція...“
Решту їхніх пояснень тяжко було зрозуміти:

Виходить, можна повертатись... Виходить, кінець клятій гадюці, що безперестанку гризе під серцем, будячи чимраз більшу тугу за рідним краєм. Виходить, почнеться нове життя. Але як же його починати? Мозок досі був мов у тумані. Загіпнотизована голова до цього моменту знала тільки одну думку: знищення царату, деспотизму. Але як же конкретно далі?.. Відчував, що маховики думання ледве-ледве ворухнуться.

Що ж далі? Думка вхопилась за присутніх. Тоді почув страшений гармидер, що точився межі трьома цими російськими революціонерами, до змагання яких ще втрутилася Мем.

— Знищити всіх поміщиків, роздати селянам їхні землі, зруйнувати на тріски їхні маєтки—ці кубла виховання проклятих гнобителів!..—ревів

Щерба, войовничо розмахуючи кулаками й гримаючи по підлозі своїм костуром, що допомагав ходити його кульгавій нозі... Старечі очі палали вогнем, і, здавалось, їхній відблиск електричними промінцями полискував на його сивій голові.

— Не тільки їх... Все, все гнітюче, всякий потяг до влади треба карати без жалю. Ми покажемо цілому світові, що без жадної влади можна обійтись!—гукала в такт Щербиновому костурові Мем. В її рухах, вигуках, вигляді нічого не відчувалося жіночого...

Мені чомусь шкода було і її привабливого голосу, і її вродливого обличчя, і стрункої постаті, що намагалася не скидатись на жіночу...

— Головне—що нема вже царя, що загинув деспотизм... А що там буде—побачимо!—безперестанку весело гукав Воронін, намагаючися перекричати і безупинного Щербу, і Мем, і англійську розмову, що точилася поміж Штарком і Ойдсом.

— Що то буде—майнуло в голові,—наколи всі вони будуть моїми порадниками... А що ж далі?

— Годі,—торохнув по підлозі костуром Щерба,—ще набалакаємося. Ось що, Лео,—вже спокійно почав він.—Нам треба завтра на мітинг виступити інтернаціонально, всім: і есерам, і анархістам, і інтернаціоналістам, навіть німцеві і Ойдсові... Ти—від своїх демократів, а разом і українців... Ні, від українців хай краще місис Дені,—поправив він, глянувши в її бік...—Завтра о четвертій на „горці“.

— Звичайно...—безтямно шепотів я...

Ойдс хотів знати нашу розмову... О, старий все хоче знати!.. Коли йому переклали нашу угоду, він кивав, на знак згоди, своєю білою головою... Він почав говорити щось про синів, про американських соціалістів, стаючи в улюблену гамлетівську поставу, як завжди на мітингах.

А до мозку стукало: „Ну, скинуто... а далі що?..“ Думка перепліталася з пожмаканими листами Нера, що лежали в кишені... його зникненням... з очима Лії, її завтрашніми іменинами... останньою статтею в „Новім Часі“ Струського—„Самої балаканини не досить для революціонера“. Ця стаття схопилася в думці з невеликою брошурою Нієва—„Хто буде творцем нового суспільства“. А крізь все це до вух настирливо лізли безугавні суперечки, що точилися між присутніми по-англійському.

— Найвидатнішим провісником соціалізму є Крапоткін... Першим революціонером був Бакунін... Більшовики—це є каста інтелігентів-доктринерів... Соціялісти-революціонери—єдині оборонці пригноблених... Інтернаціонал... Ціммервальд—це ж убогість... Брехня... До чорта всякі Інтернаціонали, джерело інтриг і авреолі влади... В Англії буде за Росією... В Австрії, в Америці... З Франції повинні йти гасла про шляхи людського розвитку!

— А як ви гадаєте?—майже в саме вухо задзвенів мелодійний голос місис Дені. Вона сіла обіч

мене. Мем уже забула, що на світі існує місис Дені, і, червона, з гарячковими очима, кидала грубі репліки до Вороніна й Гака, намагаючись своїми доказами перетягнути на свій бік Ойдса та Щербу...

— Про що ви?—ніяково перепитав я місис Дені,—їй-право, я, власне, не втямлю гаразд, про що ви сперечаєтесь.

— Таж про революцію після Росії... Ви сьогодні якийсь чудний. Не личить вашій гарячій натурі... Їх зібрав сюди чоловік,—кинула очима вона на присутніх...—Гео хотів зробити вам приємність. Випадково питав вас телефоном Щерба... Гео перший дізнався. Я просто не знаю, що я буду говорити завтра на мітингу.

Все це вона випалила за одним заходом.

Місис Дені—з людей, що ніколи не можуть сидіти без діла, без розмови... Коли вона не може брати участі в дискусії, вона мусить неодмінно десь збоку згрупувати „кулуари“. Вона шкодувала, що не належить до будь-якої партії... їй подобаються анархісти—ці відважні люди, від яких тремтять експлуататори.

— Я теж не знаю, що я буду там говорити... А проте—хіба це так важно?—стиха промовив я до неї.

— Час... ще треба екстренний випуск готувати на ранок,—підвівся Щерба.

— Завтра о п'ятій, після шабашу, на горці!—гукнув він до всіх, протягнувши мені руку.

„О четвертій, о п'ятій... Коли ж ми умовились?“

Мем все змагалася з Гаком. Вона забула навіть по-прощатися. Вона не відходила від нього ні на крок, жестикулюючи руками, ніби намагаючися тим нарешті спантеличити упертого, спокійного меншовика.

— Я тебе не пізнаю, Лео,—вирячився на мене Дені, защіпаючи на клямку двері за гістьми.

Він присунув мені крісло-гойдалку. Роздягаючись, розповідав про те, як він дізнався про революцію, як прибіг додому, щоб сповістити мене, як задзвонив до мене Щерба, а він йому сказав новину, як той негайно приїхав, закликавши телефоном інших...

Я дивився на цього доброзичливого Гео, що не має ніякого революційного запалу, але який чомусь нервово переживає всякі революційні події і явища... Певне, в ньому говорила бідняцька душа виходця з підневільної Гуцульщини, що ще жевріла, не зважаючи на п'ятнадцятилітнє американське громадянство в ролі доктора-дантиста, добутої страшенними зусиллями у години вільні од комунальної роботи—чищення газових ліхтарів...

— Атож, сьогодні якийсь чудний наш Лео,—весело промовила його дружина, ховаючись під ковдрою чоловікового ліжка.

— Я й сам не знаю, чому це. Сьогодні я дістав од Нера, пам'ятаєш, веселого грека, що приходив з маленьким хирлявим німцем. Він десь зник... Певне, заподіяв собі смерть... Потім ще дрібниці...

Мені чомусь не хотілося говорити про місис Світгарт, Лію...

— Може, тому я аж тепер відчув, що мій мозок не підготований до революції... Це лякає мене... Хоч сам я так далеко від краю, як і інші, та й взагалі... моя особа в суспільстві—це ж крапля в морі тих подій, що відбуваються там і мають відбуватися...

Лео уважно слухав мою недоладну балаканину, крутив цигарку з російського контрабандного тютюну, добутого в матросів, і посміхався сам до себе.

— Ні, таки йому треба негайно звідси забиратися,—промовив він до дружини, що починала вже хропти.

— Може, хто й зна... Гадаю, що за кілька днів це все виявиться,—не розуміючи сам значення цих слів, промовив я, кинувши йому „на добраніч“.

*

Моя рука нервово жмакала в кишені тоненькі папірці.

Це вони мутили голову увесь вечір, не даючи змоги зосередитись на розмові про великі події.

Що за мана? Невже Нерові листи були цінніші за те, що там творилося на вітчизні? — в країні конгломерату націй, затиснутих у пазурі метрополії, жахного насильства над людиною, брутального душіння культурного розвитку.

Вони вабили мої думки до себе, немов принада живучої води серед безмежної сухої пустелі.

Хутко розгорнув їх на столі. Очі знов пили незакінчені рядки Нерового послання.

„Не дивуйся, що я зник, загинув... Коли ти прочитаєш мою недоладну писанину про себе, ти побачиш, що я завжди був повний несподіванок для всіх і самого себе.

„Ти пишеш всякі літературні нісенітниці. Ця писанина тобі придасться.

„Мені шкода одного. Вони обоє люблять мене... Ти знаєш умовини американської жінки: „Якнайшвидше вийти заміж або мати зятя. Жінка мусить атрофуватись яко жєнщина й перейти в інваліда на п'ятому році праці; тоді вона нікому не потрібна: ні мужчині як жінка, ні фабрикантові як робітна сила. Єдиний вихід—це вийти заміж і зберегти жіночість... тобто всі жіночі обов'язки, всі законні права Еросу...“

Що плєше цей Нєро?.. На очі падали подолані втомою повіки.

*

Вранці суспільне повітря було отруєне: „Страшний царат повалено“. Газети з різноманітними варіаціями галасували про шосту частину земної кулі, що врешті позбулася страшного деспотизму. Навіть урядові часописи наперебій кричали про величезне значення російської революції для їхнього краю, для нових дружніх взаємовносин Рєспубліки з Рєспублікою. Ніхто не мав сумніву—в Росії буде рєспубліка...

Знуджені будєнщиною обивателі тепєр мали що для розваги. Хлопчиська-газєтєрї соловєйками

верешали про великі події, про скинення деспотичного царизму.

Деякі будинки уквітчалися килимами, барвистими ряденцями. Телефон тріскотів шохвилини.

— Так, так, мітинг... треба заходів... нового консула... організація переїзду... Товариство допомоги... Мозок палав. Душа переповнялася радощами... Але чому туга підступила до неї?

Опівдні хлопчисько, носій газет, жбурнув на стіл газету, не промовивши навіть, як звичайно, „добридень“, і вихором вилетів геть.

Аншлягом урядове повідомлення, разом з додатком од російського консула, тараканячими літерами оповішало:

Жадної революції в Росії нема. П'яна чернь намагалася вчинити бешкет і насильство над мирянами столиці.

Заходами уряду все втихомирено.

Цар із родиною виїхав до своєї резиденції в „Царське“.

Уряд Вільної Америки радо прийняв цю офіційну звістку й здоровить його Величність Великої Росії.

На верандах і вікнах вже не було ні килимів, ні рясних ряденець... У місті настала тиша.

Мені було боляче за себе вчорашнього: чому я був байдужий до звістки?

Що тепер гадатимуть Щерба, Ойдс і інші? Але стільки вчора наговорили всяких дурниць. Соромливо мовчав і телефон.

*

Купив дешевеньку японську шаль. Адже Лія іменинниця. Вона ж просила прийти...

Сьогодні якимось надто довго їхало авто, ще довше тягся на гору трамвай. Як далеко в околиці живе місис Світгарт!

На вузеньких темних східцях зустріла Лія.

Пізнав по її запити: „Чи я це? Може, сірничок є? Тут так темно. Давайте руку“. Її рука тремтіла й була тепла, тепла.

— Добрий вечір, місис Світгарт.

Але з-за паравану ніхто не відповідав.

— Мама пішла до кіна?... А я гадала, що не прийдете... Сьогодні такі були відомості...

Лія забрала мого капелюха, поклала його на піяніно, потім перенесла на комод, повісила на лутку віконця, підіславши шмат газети.

Я ткнув пакуночок із шаллю до рук Ліі.

— Ну, здоровлю!

Лія обережно взяла його... і здивовано глянула на мене, щось міркуючи. Раптом залилась дрібним лагідним сміхом. Але миттю замовкла, запобігливо подивилася на мене, сіла коло столу наспроти й почала розпаковувати дарунок. Руки їй тремтіли... і вона відклала його на буфет.

— Ви гадали, що я іменинниця, Лео?

— А як же?—ніяково зирнув на неї.

Вона відвела погляд до мого капелюха, потім підійшла до піяніна мовчки заклала пергамен, і по маленькій вітальні закружляли чудові мелодії Ліста.

Я присунув свій стілець.

У розкритій пащі піяніна поволі нудно тяглася сіра смужка дірчастого пергамену, як тягнуться сірі, буденні закордонні дні...

Але ж цей папір будив у піяніні таку прекрасну мелодію!

Своїми тоненькими блідими пальцями Лія замислено регулювала гру. Вона була захоплена звуками... А я? Невже мене не було біля неї?

— Лія! Чому ви чудні якись сьогодні?

Вона повернула до мене свій погляд. Він був повний невимовної туги... її очі були вогкі...

— А ви не чудний?.. Ви ніби інший стали після Нерового листа.

Мелодія лилася вже без участі Ліїних рук. Нарешті вона змовкла. Лія виключила штепсель. Вона зачинила накришку й схилилася на неї, підперши обличчя долонями.

Її образ у кучерявій рямці каштанового волосся відбивався на рівній лакованій поверхні піано...

Мовчки втопила свій погляд в це імпровізоване дзеркало.

— Лео, я зовсім не іменинниця... — врешті стиха промовила вона.

— Як? А ви ж учора казали.

— Я казала, що мені шістнадцять років... Ви мене не зрозуміли...

Я дійсно тепер нічого не розумів.

Вона не повертала голови й ще міцніше стисла пальцями скроню.

— Лео, вам шонебудь писав Неро про мене? Скажіть, писав?—ніби ковтаючи щось слизьке, знову запитала вона.

Що мені казати їй?

— Так, писав... Що ви гарна людина... Що йому шкода, коли б ви стали такою, як усі американські жінки. Що...

— Я не хочу!—скрикнула Лія, миттю випроставшись і грюкнувши долонями об накришку.

Але в цю ж мить знову сіла й упала головою на руки. Плечі їй здригалися. Здається, вона плакала.

Я запалив цигарку й почав ходити по хаті. Мої нерви розладналися. „Що за знак? Невже це звичайний викрутас, спосіб, що поколіннями витворився в американської залежної жінки, щоб вийти заміж?..“ Лія підвелася. На її очах не помітно було сліз.

— Лео, я не хочу бути, як усі жінки... Але мені шістнадцять років...—її голос тремтів.—Я хочу кохати... Коли Неро вам не писав, так я вам скажу. Я хотіла кохати Неро?. Про це йому не казала... Він зник... Мене поймав жах, розпука, якої ви не зрозумієте.

Вона вже говорила твердо й упевнено.

— Уявіть собі людину, що в мріях пеститься щастям, насолодою кохання... Сподівається щодня, шохвилини, що ось-ось воно здійсниться... Невимовно солодке страждання сподіванки... І раптом нема, нема того... нема того, хто був причиною

цього... зник, може загинув... Навіки... Зимовий холод охоплює єство...

Вона здригнулася, замовкла на мить і дивилася на мене тьмяним поглядом, ніби сподіваючись моєї допомоги в поясненні свого дитячого сполоху.

— Дайте цигарку, — похапливо промовила вона, — і не паліть так часто... Сядьте, Лео, не миготіть по хаті... А то мені здається, що ви не слухаєте мене.

Вона пихнула разів зо два, закашлялась, жбурнула цигарку в кут кімнати, провела рукою по скроні й волоссі, ніби здіймаючи завісу, що записала її мозок, і вже цілком спокійно говорила:

— Вчора я вам сказала, що мені шістнадцять років... Я певна була, ви догадалися, що я хочу сказати цим... Адже всі чоловіки, коли розмовляють з жінками, найбільше думають про саму жінку, про її вроду... Про насолоду з нею... Так казав мені Неро... і це правда... Мама теж казала те саме... Але ви чомусь інакше мене зрозуміли... Може, це добре... Ви не такий, як усі... А може, це гірше... Я одна й мама... Я хочу кохати... Але я не можу, як усі інші... Мені чомусь огидні всі чоловіки, що я здибаю де на роботі, в кіні... Я не ходжу на танцюльки, як ходять усі дівчата, щоб надибати собі чоловіка... Можливо, причиною був Неро. Він багато мені розповідав про людей, про розвиток людства, про боротьбу. Я мало втямила, що він говорив, але це мене захопило. Це щось велике, не таке, як у всіх інших,

що навкруги... Я хочу бути не такою, як всі... Але... я хочу кохати...

Лія взяла мене за руки й стиснула їх, ніби бажаючи тим ствердити правдивість сказаного.

— Мені здавалось завжди, коли ви приходили, Лео, що ви рідні, рідні з Нером. Яюсь ви були однакові з ним думками. Тільки він був веселий, а ви задумливіші. Але ваші погляди були однакові... Коли Неро зник, а ви прийшли,—мене покинув жах... Мене охопило те саме почуття, що було до Нера...

Лія стисла мої руки й похилила до них голову.

У мене мутилося. Я почував близькість молодого тіла, я відчував жадання його, що передавалося через її руки, обличчя, що втопилося в моїй долоні. Мимохіть обережно повернув її голову з порозкиданими на коліна кучерявими космами...

Обличчя Лії палало невимовною жадобою... Очі млосного хотіння тяглись догори, до мого зору...

Її гарячі повіки тріпотіли під моїм поцілунком.

Коли знаходить безтямне, палке, жагуче чуття насолоди, тоді інтелект людський зникає.

*

Лія не хоче бути американкою. Лія хоче вчитися моєї мови. Лія хоче знати, які там книжки я читаю. Лія нервується: чому я мушу перекладати їй з тих газет, що вона не розуміє? Лія залюбки читає голосно для мене ті англійські книжечки, що я заносу до неї щодва дні для роботи.

Лію трудно пізнати. Вона завжди весела, у неї палають очі, вона жваво допомагає місис Світгарт в господарстві й розповідає різні пригоди з своєї прасувальні...

Вона тепер щодня залюбки ходить на роботу.

Вона каже, ніби робота дає їй подвійну насолоду.

— Відчувати там свою окремішність од інших,—адже вона не така, як усі, адже вдома вона—має щастя.

Чудна Лія.

Коли одного вечора я приніс дві нових брошурки,—разом зручніше робити, вона вміє добре писати за диктуванням,—Лія реготалася цілий вечір.

Наші дівчата дивуються з мене. Адже ти, кажуть, знаємо, маєш собі „дружину“... Чому не тягнеш його до шлюбу? Чому не користуєшся з закону?

Адже ти маєш можливість не робити й брати від чоловіка стільки утримання, як береш на фабриці?

— Як гарно, Лео, почувати себе не такою, як вони всі.

Вона кидала тоді мені свої дитячі погляди, намагалася пригорнутися, але присутність матері стримувала її надмірну жвавість.

Місис Світгарт задоволено всміхалася, розставляючи на столі чашки з каламутною кавою.

Сьогодні нам треба було перекласти „Що за події в Росії“ та „Нові завдання і нові сили“.

Мене вже брав сумнів, як тоді: „Що далі робити“.

Ці брошури зняли завісу з тих таємниць, що ще не так давно крилися передо мною.

Я згадав Мем, Гака, і мені стало їх шкода.

elib.prlu.org

II

Тишу ночі розривав гомін двох постатей, що посувалися вздовж широкої панелі. Вони гомоніли на всю вулицю й незграбними рухами додавали переконливого виразу своїй розмові.

Дон-Кіхот і Санчо-Пансо. Коротенька чорна керея на довгоногому ледве вкривала його тулуб і розпатлано хилиталася від швидкої ходи. Товстенький, маленький, з руками в кишені справляв вражіння ходячої дривітні: він насилу поспівав за довгоногим.

Промінь ліхтаря спинив „довгого“ на розі. Його супутник, подібний на барилко, з інерції зробив ще пару кроків, потім, зиркнувши навкруги, присів біля панелі на чавунний стовпчик:—Ху!—зідхнув він, витираючи чоло рукавом. Певне, він був задоволений, що відпочине.

— Оце бачиш!—черкнув довгоногий рукою праворуч панелі, де в далекому сяйві мріли якісь контури.— Це кладовище Пер-Ляшез. Тут билися передостанні комунари з надією, „а може переможемо?“ Кожен монумент кладовища був барикадою .. Над мертвяками лилася гаряча кров... Певне,

і тепер це мариво панує скрізь. Ба, як рожево навкруги.

І він глянув на ліхтар, рожеве проміння від якого охоплювало нічну далеч вулиці, контури будинків і зникало у темній далечині бруку.

Ліхтар кинув світлу пляму на молоде безвусе спартанське обличчя Дон-Кіхота. Його примружений погляд на ліхтар ніби намагався пронизати проміння.

— Еге ж,—схаменувся Дон-Кіхот, зиркнувши на сидячу колоду—Санчо-Пансо,—ти знову встиг примоститися? Ну, чого ж ти вартий, Гансе? Тількищо пройшли кілька кварталів, як знову відпочиваєш. Що ж буде з тобою, коли одружишся? А ще юнаком зветься!

І він нервовим рухом вихопив з-за пазухи шмат паперу, розгорнув, устромив носа в його й почав у ньому нишпорити очима.

— Добра пара кварталів!—жалібно пропищало на тумбі.—Од Шамон ми вчухрали сюди аж сімнадцять вулиць...

— Ого!—буркнув довгоногий, не відриваючись від мапи...—Ти таки встиг полічити. Ото німець... „Вовка як не годуй, а він усе в ліс дивиться“. Хоч і в Росії ти вродився, проте маєш падлючну німецьку „ретельність“... Все лічити, дрібниці не оминати. От скажи, куди нам далі йти?.. Я тут уже ні чорта не второпаю. Клятї французи так друкують свої пляни, що ніяк не втнеш їхніх маленьких вулиць.

— То ми так з тобою, Неро, вміємо читати по-їхньому, що не втнемо,—з пересердя промовив Ганс, підвівшись з тумбочки й підійшовши до довгоногого, щоб зазирнути й самому до мапи.

— Може, в тебе в очах не двоїться,—нахилився Неро з мапою до Ганса...—Оце ми тут... Ото йде вулиця Ружеті... Так, раз, два... чотири квартали ліворуч... А потім... ані руш не втну... Та якого біса мені заступаєш? Що в тебе, голова кришталева, чи що? Ну на, дивись сам!—пхнув довгоногий в руки Гансові мапу. Сам одійшов до муру, підпер його спиною, заклав ногу за ногу й почав набивати люльку.

— Так... Минути чотири вулиці, ліворуч... Шоста вулиця буде Емілі,—промовив Ганс, шкрябаючи пальцями натраплене місце.

— Ну, тепер ти будеш вести,—зауважив Дон-Кіхот, беручи плян з рук Ганса й пихкаючи йому люлькою в ніс.

— А якого дідька, Неро, ми їхали до Шамон?—запитав Ганс, наздогоняючи його, бо той уже знову рушав повною ходою.

— Ну й курча ж ти... А хіба тобі не цікаво було бачити вночі ту місцевість, де загинули загони комунарів?

— Що ти там побачив уночі?.. Ніби вдень не можна було?

— А дідько його зна, що з нами вдень буде,—гримнув Неро, плюнувши на блискучу панелью поперед себе.

Поліціант, що спокійно палив на роздоріжжі люльку, подивився на пізніх диваків, які гомоніли між собою невідомою йому мовою, і пішов вздовж Ружеті.

— Чудово буде, коли ми не застанемо Апорта вдома,—загадково промовив захеканим голосом Ганс.

— Що ж, підемо до Пантеону... Хіба туди так вже й далеко?.. Яких двісті кварталів,—посміхнувся Неро.— Не буде—підемо на Бонапарт... а там, незабаром, і розвидниться... Кому яке діло, адже ми нікого не чіпаємо?.. Демократичній поліції не до нас!.. Так і будемо вештатися, доки ноги очуміють..

Ганс наддав і, засапаний, підтюпцем біг поруч приятеля.

— Правильно: 176,—дзвони!—промовив Неро, дивлячись на освітлений номер на одвірку.

Але ніхто не відповідав...

— Може, дзвоник зіпсований,—зауважив Ганс, натискаючи десятий раз.

— Коли б ми оце півсотні літ тому отут швендяли,—філософічно зауважив Неро...—Ти читав „Три мушкетники“ Дюма? Ото ж бо й то. Ото були часи!..

— Та ти не кричи, хай йому абищо,—жалісливо зашепотів Ганс,—а то ще поліцай де почує: і коли тут Апорт не живе, заберуть у каталажку.

— Ну то що? Адже ти ще не сидів у французькій буцегарні.

Який з тебе революціонер буде, коли не знатимеш такої установи?—засміявся Неро.

За дверима зачовгало по каменю, і по хвили відхилилися двері на ланцюжку.

Заспана фізіономія старої порт'єрші жмурила очі на світло й на подорожніх. Вона ніяк не могла второпати, про що белькотали вони, по черзі намагаючися підібраними чудернацькими, ніби французькими, виразами щось їй втлумачити.

Врешті вона промукала:—А, Апорт...—і замкнула перед ними двері.

Неро почав набивати люльку.

Подорожні розгублено дивилися один на одного.

— Ну що, підем на Пантеон?—запитав він Ганса.

— Що ж... Іти,—то йти. Не ночувати ж тут,—зідхнув той, одриваючись від одвірка, на який встиг похилитися, щоб відпочити.

У дворі загомоніли жіночі голоси: хрипкий старечий і дзвінкий молодий.

Двері знову відхилилися, і подорожні почали знову пояснювати. Молода дівчина вирячила на них очі, її білі зуби полискували посмішкою. Врешті вона зареготала, крізь сміх щось пояснюючи порт'єрші. Та теж чмихнула носом і почала здіймати ланцюжок...

— То ви до тата?—незграбною мовою запитала дівчина по-руському.

Неро замість відповіді теж зареготав. А Ганс перелякано дивився то в рот дівчини, що блищав перлами зубів, то на Нера.

— Ну, йдіть, чого ж стоїте?—смикнула вона за рукав Ганса.

Неро чемно підштовхнув коліном Ганса й по-сунув слідом за ним у двір.

*

На темних східцях Неро запалив сірника, а Ганс почув над самим вухом: „Мерсі“.

— Тато спить, посидьте отут,—одхилила дівчина двері до кімнатки, засвітивши електрику.

Вона зникла у вузькому коридорі.

— От штука, браток,—ляснув Неро Ганса по плечах, сідаючи в потерте крісло.—Відразу видно, що за людина живе... Маркс, література,—весело зауважив Неро, розглядаючи портрети на стінах і довгі полички, набиті книжками, серед яких стирчали пом'яті газети, пожовклі листівки та потріпані журнали.

— Та сідай. Чого стоїш, як стовп?—смикнув він Ганса за полу.

— Ти тільки, знаєш, більше мовчи, я вже сам з ним буду говорити—ніяково, але ласкаво, звернувся він до Ганса.

В коридорі зачовгали пантофлі, а незабаром у дверях появився в халаті старенький дядько, зарослий бородою.

Він сердито промовив:—Здорові були,—але, не договоривши, зник за дверима: там кликав його дівочий голос.

— От „Тарзан“, опудало. чмихнув Неро до Ганса.

*

і

„Любий друже Лео! Ти, певне, не знаєш Апорта? Ця істота, обросла волоссям, хоч на око й видається страховищем,—проте чудесна людина, доброти соняшної, розуму Феміди. Він член Другого Інтернаціоналу, революціонер з пелюшок і марксист найдосконалішого гатунку.

Але він боягуз: чому?—і досі не знаю. Коли ми з Гансом з'явилися до нього (правда, в незвичайний для французів час), зразу спитав наші документи.

Уявляєш: революціонер питає документи (це у Франції, де навіть поліція про це забула). Мені довелося показати йому просто лист від Ойдса, в якому була тільки адреса Апорта та підпис Ойдса. Уяви собі, це опудало сказало, що він широ повірив би нам, але не може. Мовляв, всякої шантрапи вже занадто багато вештається, що зве себе революціонерами. А йому звідки знати, чи ширі ми, чи ні? От нахаба!

Одначе, коли я розповів кілька штукарських анекдот про весталок,—він з півгодини реготав, а потім подобрішав і обіцяв нам щось зробити.

Попереджаю, він ворог усяких революцій з-під поли,—він за революцію свідомих людей, що знатимуть, як треба творити життя після революції. Що й казати—марксист... Ба й більше,—він дав нам прочитати листівку нашого земляка під назвою „Організація робітників та організація революціонерів“.

Гарна штука. Там говориться, що

„організація революціонерів має охоплювати перше за все й, головно, людей, яких професія—революційна діяльність“

і що:

„перед цією загальною ознакою членів такої організації повинна цілком стиратися всяка різниця робітників та інтелігентів, не кажучи вже про різницю окремих професій тих і других“.

Виходило з того, що я мусів би стати професіоналом-революціонером. Ти уявляєш мене спеціалістом революції? А особливо мого Санчо-Ганса, оте молоде щеня, що само не знає, чого воно хоче, хоч і ладне йти у вогонь, аби це було якою авантюрою, взагалі, новою пригодою... (Правда, він страшенно боїться поліції). А я хіба здібний до того? А Апорт каже: „Ви, юнаки, не дуже то гарячіться, не гадайте, що революцію роблять раз-раз—і вже... Кинув бомбу, штрикнув ножом або ляпнув з револьвера—і герой... Ні,— каже,— братіки, тут треба залізних нервів, витриманости... Треба вивчати закони марксистські, економіку, хід подій,—і методично нудно переводити дрібниці, навчати того маси, втовкмачувати їм, щоб це увійшло в їхні мозкові атоми... А коли сила цієї маси буде розуміти й відповідні умовини будуть готові,—тоді можна робити революцію...“

Виходить, треба ждати роки, десятки, може, років?

Ти уявляєш мою злість? Адже я покинув Америку, щоб через Європу, її революційні осередки,

активно творити революцію... Досить поневіритися у капіталістів без просвітку. Я ж не хотів жити, як усі ви там (вибач, Лео,—я тебе теж маю тут на увазі). І—на тобі. Апорт каже: „Ні, братіки, ви повинні, коли хочете, йти на пропагаторську роботу в маси, щоб колись (от нахаба!) ці маси могли створити революцію“. „Колись“... Який я лютий!.. А цей „Тарзан“ ще далі навчає: „А для того, щоб пропагувати, треба самому навчитися, щоб знати, що робиш, для чого робиш... Треба,—каже,—знати не тільки те, як робити революцію, а й перспективи майбутнього суспільства... Революція,—каже,—не значить—скинув царя чи буржуїв, захопив владу та й живи-поживай... Ні,—каже,—тут справа йде далі: треба зигзагчастими шляхами вести суспільство до комуністичного космосу—до соціалізму. Це, брат,—не хала-бала... Треба,—каже,—ватажків для цього, а то маси, хоч і революційні, але бездосконалого марксистського готування, такого нароблять, що „куди твоє діло...“

— Так ви,—кажу,—що ж, проти марксистського розуміння: що тільки робітнича кляса може створити соціалізм?

А він усміхнувся, як лісовик, узяв з моїх рук оту листівку й вичитує нам, мов школярам (чи не ірод!): „А як же ви, друже, забули, що тут написано? Хіба ви не читали, чи не згодні?“ І почав цитувати з неї, де говориться про німецький досвід і те, що „без „десятка“ талановитих (а та-

ланти не родяться сотками), випробованих, професійно підготованих і довгою школою вивчених ватажків, що чудово розуміють один одного— неможлива в сучаснім суспільстві стійка боротьба жадної кляси“.

Із цих ідких зауважень ти бачиш, що Апорт хотів нам сказати: „Сідайте, куме, на дно“.

Проте він обіцяв хоч одного з нас десь всунути за носія газет по домівках.

Париж така краса, що, біг-ме, варто тут пожити... Один Тюільєрі чого вартий. А Апорт? Я вже не кажу про сміхунку-дівчину, певне, його доньку... Вона ніколи спокійно на нас не може дивитися. Як тільки ми з'явимося, вона заливається реготом, верещить, мов поросся, і тікає геть по коридору. Спитай її, чого?

Я вже казав Гансові: „Ти хоча б волосся своє обстриг,—бач, висить, як обсмикана стріха у ледачого дядька“.

Але він боїться йти до голяра. „Ще,—каже,— не зрозуміє моєї мови та вуха відріже“. От гевал!

Ну, брате, з цим листом передаю тобі шматок чудового паризького повітря, якого тобі там не добути й за доляра.

Коли захочеш прислати мені на згадку унцію американського пилу, то адресуй: Rue Bonaparte, 187. Дістали мансарду. Навкруги нашого широкого рипучого ліжка півметра місця для наших променадів. Така „свобода“ примушує нас вдяга-

тися по черешно—двом не вистачає місця. Проте, повітря—скільки душа бажає: ми зовсім не маємо рями.

Твій Неро“

— А від мене передав вітання?—жалісливо запитав з ліжка Ганс.

Неро обережно заліпив конверта, підвівся з кінчика безденного стільця, одійшов од підвіконня, на якому писав, став біля ліжка, в яким бароном витягся Ганс, і, помахуючи листом перед своїм носом, протягнув:

— А для чого?

Ганс зачмихав носом і, блимаючи очима, мов каганчик у великодню ніч, промимрив:

— Та так, адже Лія і моя знайома...

— Я листа написав до російського консула про... Він не договорив... Ганс підстрибнув на ліжку...

— Та не полошись, дурню. Лист Леові... А ти міг подумати, що я буду просити в консула дозволу на поворот?—і Неро жужмом стис жменею на голові Ганса копицю розкуйовдженого волосся.

— Хочеш, підем на пошту? Бананів купимо.

Ганс почав пальцями причісувати свою голову. Він уже заспокоївся.

Доки Ганс, тримаючись за поруччя східців, злавив додолу, оминаючи порожні місця, де мали б бути перекладини, Неро вже стояв унизу.

— Чого ти повзеш черепахою?—буркнув Неро, запалюючи люльку.

— Коли б у мене були твої клешні, я теж стрибав би через три на четверту,—відповів Ганс, востузячись рукою біля калоші, що вчепилася за гвіздок.

— Он банани—хитнув він своєю копицею сіна й звернув з панелі до овочевого рундука.

Ввічливий продавець одлічив з грона півтора десятки й почав загортати. А коли Неро повторив своє замовлення й показав для яскравости п'ять пальців,—овочник уважно подивився в рот Нерові, звідки вилітали якісь незрозумілі для французького вуха цифри, і на пальці, весело знизав плечима й одібрав і поклав у пакунок п'ять штук, джентлменисто підвівши перед покупцями обидві руки, на яких розчепірено було десять пальців.

І Неро заплатив десять сантимів.

— А куди ж шкаралупу подіти?—промимрив Ганс набитим банановим м'ясом ротом.

— А що, кишені не маєш, чи що?—шпурнувши шкаралупу під ворота, відповів Неро.

Ганс глянув на кинуту шкаралупу, що вліпилась в уступок бетонового паркану, перелякано зирнув навкруги, додолу—на блискучу бурківку й почав запихати свої шкаралупи до кишені.

Із тих завулків приятелі вже надходили до ярмаркових, з людською метушнею, вулиць. Чувся дзенькіт, брязкіт трамваїв, автобусів та ріжки візників.

— Не квапся, Неро,—благав Ганс, поспішаючи за ним,—а то серед метушні...

— А ти швидше їж... жуєш!..—буркнув Неро...

— Та не плюй на чисту панель. А ще німець,— сердито додав він.—Ти он подивись, як люди пильнують чистоти,—хитнув він головою на другий бік панелі, де йшло двоє панночок. Ті щось жваво розмовляли поміж себе, уминали помаранчі, неуважно облуплюючи собі під ноги шкаралупи.

Ганс на мить спинився, уважно простежив за ними й хутко подався за Нером, енергійно викидаючи з обох кишень бананові шкаралупи.

Його довгоногий приятель весело зареготав.

*

„Любий Лео!

Вже давно я писав про йолопів—американських пролетарів. Не диво, що таким бидлом заправляють всякі Гопкінси, хоч я переборщив: то не бидло, що пнеться стати капіталістом... Лія каже:—Єдина надія—це на емігрантів.—Диваки! Чи ж ви певні того, що коли вони навчаться англійської мови та стануть громадянами Америки, то теж не заберуть собі у голову такого самого, як оті?..

Сподівайтеся соціальної революції!

Я врешті починаю вірити Апортовій балаканині, що ніколи ніде нічого не буде, аж доки не буде відповідних ватажків.

Нешодавно я був на одній з п'ятниць у Апорта (я тепер у них свій чоловік). Там були різні людці, вчені та буржуазні писаки з тих часописів, де бере участь і Апорт. Не дивуйся, що він—комуніст „до мозку кісток“—він любісінько пише передовички

в найбуржуазніших газетах. (Нічого не вдієш—французький латаний комунізм!) Зайшли розмови за осіб... Публіка не ликом шита. Вони цитують учених, здається,—Нордава, Феррі, Лебона, Сегеле, Сідіуса, тощо,—і доводять, що маса сама ніколи в світі не могла й не може щобудь зробити... Доводять прикладами з французьких революцій... Навіть беруть Спартака та його десятилітню „авантуру“... Вони доводили, що всяка справа завжди гинула, коли геніяльна або енергійна особа не підбивала під себе колектив чи масу... Звичайно, йшлося не про силу, а про переконання, інтелект—волю... Вони кажуть, що маса навіть кількох велетнів, геніїв—теж є тільки „масою“, від поєднання розумних людей вийдуть тільки збори, позбавлені доброго розуму... Однаковісінько, як у хемії після сполучення двох газів буде рідина. „Особа“, індивід у масі не тільки позбавляється себе самої, але вона безсила буде виявити свої здібності...

Я собі гадав—це щось надто мудре, дхне тим, ніби взагалі маса — дурниця. Тоді навіщо Апорт забивав мені баки: „Треба виховувати маси і, коли вони будуть fertig,—можна робити революцію“. Я сподівався, Апорт буде перечити їм. Одначе, уяви собі: це симпатичне чупираadlo ржалo конякою та підморгувало мені... „Дивись,—мовляв,—і вчись...“ Звичайно, я їм ані на шеляг не повірив... я кинувся в літературу. І що ж би ти гадав? Найбільший прихильник колективу Бебехів у своїй

рефлексології каже, що йому надто тяжко сказати, щоб маса була вища за творчу особу... Але як коректив, як критична сторона—маса, безперечно, вища за особу...

Він також стоїть за колектив, але не за масу: цінність і велич колективу з'ясовує так: „Колектив тоді буває справжнім товариством (звичайно, товариством вищим за одну особу або масу), тобто об'єднаною цілістю, коли через вплив окремих його осіб на інших досягає повної єдності“.

Це, треба гадати, буває тоді, коли особи, що складають гурт, абсолютно однаково мислять і розуміють ті завдання, що перед ними стоять. Між іншим, згадай боротьбу межі ватажками нашої соціально-демократії, що поділилися потім на два табори. Ти ж знаєш—там суперечки, змагання завжди точилися між окремими вишого інтелектуального складу індивідуумами... Отже, виходить, що то не був колектив, про який каже вчений.

Мені це питання забило баки... Тоді на пси революція потрібна?

Але годі про мудре... Розповім трохи про Францію, цебто Париж. Адже вся Франція—це ж Париж. Не стане Парижу—не буде й Франції. Це не Америка, де най би тричі загинув Вашингтон—центр миттю буде десь у іншому місці... їй-пра, оригінально... В Америці бавляться в усякі там спілки, партії, не для того, щоб бавиться, а тому, що це потрібне, щоб зміцнити капіталістичний світ, щоб забити голову робітникам... А тут, на диво—

просто собі бавляться.. Всі бавляться, і тільки розумніші використовують цю забаву, щоб досягти вищих шаблів. Таким способом досягли урядового становища дуже багато соціалістів; тільки один химерник Режос, що тепер заправляє „політикою“ робітничої кляси, „не зрадив“ і талановито захищає пролетарську справу.. Захищає її від партії.

Але це справа синдикалізму. Це якась дивна наука (про неї іншим разом напишу), що не потребує жадних партій і „надзвичайно“ приступна кожному, хто хоче бачити, коли людство буде в раю, що зватиметься „синдикалізмом“. Тутешня робітничка кляса радо йде за цим... Робітникам що? Аби їх не чіпали всякі організації. На дідька, кажуть, вони здалися... Як треба буде революції—і без жадних партій обійдемося. Не одну робили... А то ба!.. За Паризької Комуни було чимало всіляких партій—і провалили справу. Дивно. А проте це симпатичний люд—не рівня кислосірим американцям...“

.

Урядовець усміхнувся.. Він далі не мав охоти читати. Такого, що загрожувало б російському самодержавству, не було. Так, якийсь дріб'язковий політичний емігрант пише дурниці. „Хай собі бавиться“...

Він заклав знову листа до конверта й обережно почав заліплювати, записавши собі в книжечку адресу, зазначену в листі.

„Оця французька охранка—до біса годиться...
Постачає цілий час якісь, не варті й шеляга, листи.
Нема, щоб перехопити щось цікавого... А, проте“.

Певне, подумавши це, він позіхнув, потягнувся,
щоб розправити рамена, і почав запаковувати
вже переглянуті листи, вклавши в спільний паку-
нок записку:

Для посилки адресатам
Мерсі

Коли на дзвінок увійшов служка-француз, він
передав йому величезний пакет з написом:

Головна пошта. Урядовцеві
Ліль-д'Біжон. Особисто

А як той вийшов, урядовець витяг із теки
„на підпис послові“ блянок і почав виводити
каліграфічними літерами:

ІМПЕРАТОРСЬКОМУ АМБАСАДОРОВІ
В АМЕРИЦІ

Сповіщаю про нових адресатів у Франції, що
мають переписку з Америкою, а також до-
даю копії з деяких листів, що стосуються
тамтешніх політичних емігрантів...

.....

III

Чому сьогодні так запізнилася Лія? Денне світло вже заступила електрика. Без Лії робота не йшла. Я читав уголос свої переклади для місис Світгарт. Хоч вона й малописьменна, але в неї чудова жива мова. Відомо—найкращі критики слова є люди, що ніколи сами не пишуть. Місис Світгарт зауважила, що у мене зле виходить таке: „капітал накопичує зайві багатства“; на її думку краще було б: „капітал родить багатства“... Мені трохи було ніяково і я пошматував цей листок. Коли я скінчив читати свої незграбні в англійській мові переклади про те, яким способом капітал душить родинне життя, місис Світгарт пригадала себе й небіжчика чоловіка...

„Місис Світгарт—молода дівчина... Кохає хлопця. Малі заробітки нареченого не дають їм можливості побратися... Мати й батько натякають: „Адже вона вже доросла, невже вона не має хисту, як інші дівчата, добути собі чоловіка? На терен життя вплив старий бос бляшаної фабрики, де вона працювала. Осоружні кружальця й циліндрики коробочок для консервів—продукт щоденної

роботи—миготіли перед очима; вона відчувала їх навіть уві сні... Все навкруги: каміння... брук вулиць... ліхтарі... капелюші на людських головах—все їй здавалося кружальцями та циліндровими шматочками бляхи, що лиш вкласти до машини, і миттю вийде коробочка на консерви.—Яке бридке життя!.. Куди не поглянеш, скрізь бляшані кружальця й циліндрики...

„Гнилозубий бос мав двох дітей. Він буде доглядати її, як кралю, тільки хай вийде за нього... Не захоче?.. Тут гадюча усмішка кривила босове обличчя. Вона й Герольд, її коханець-юнак, були в розпачі. Порішили: коли голодувати, то разом... Вона була вже вагітна Лією. Їй було тоді теж тільки сімнадцять. Дівча ще... Життя з Герольдом. О, то був прекрасний час.“

Місис Світгарт витерла своєю сіренькою шалею мокрі очі...

„Раптом .. Ясний день став страшною ніччю: розірвалась душа—зомліло серце... Герольд хотів заробити п'ять долярів... Під час роботи до машини заскочив сталевий шмат гвинта... Хто витягне—п'ять долярів,—заохочував бос робітників.

„І Герольд поліз... Жах! Гвинт висмикнув, але колесо шморгнуло—і Герольда не стало... Машину пущено раніш, як треба було...“

„Суд пояснив: це було добровільне бажання й власна необережність. Фабрика не винна й платити не мусить... Нудні, злиденні часи... Буденні дні, виховання Лії й праця в прасувальні... Про-

клятуші роки... Зіпсуті від світла очі, поіржавілі легені... І тепер Лія теж там... —заступила матір...“

Я з жахом слухав її життєву новелю. Перед очима бадьорий, привабливо-чарівний вигляд Лії серпанком оповив інший: с'ре запале обличчя, безупинний хрип у грудях. На гнучкий стан Лії—напливла болісна постать, обтягнуті шкірою кістки... Це ж з нею буде те, що з місис Світгарт...

„А що, коли вона вже...“ —кліщами хапало за серце, терпко стискало горло... А мозок палав...

„Коли б усе було гаразд... Хай тільки прийде... До чорта роботу... Ніколи, ніколи вона вже не піде туди...“

В голові мигтіли трупи, Неро, Герольд—Ліїн батько... Лист Нера: „Не варто так жити...“

Від нервового руху, коли підводився, зарипів стілець...

І я ходив, ходив по кімнаті, з острахом поглядаючи на годинник.

Наш весільний годинник! „Щасливі на час не зважають...“ Химера?—Навпаки. Коли купували його, Лія сміючися промовила тоді: „Це на нещастя...“

Дзвінкий Ліїн голос на сходах тріпонував серцем.

— От і Ля,—зідхнула місис Світгарт і почовгала до дверей.

Сокіл радості схопив чуття й понісся з ним у височінь... Насолода відчувати Ліїн голос, стан, руки, палкі вуста сп'янила мене всього. Закрив очі, стиснувши над головою руки...

— Он бачиш, який... Мумія!—задзвеніло в кімнаті... Відчув гарячий подих в заплющені очі. Поцілунок...

Я засміявся, піймав миттю за руки.

— Лео! Ми не самі,—випросталась вона.—Це Теля... Знайомся, подруга з прасувальні, прийшла подивитися на тебе... Що, каже, в тебе за золото, що не таке, як у інших...

І Лія пхнула до мене молоде дівча.

Передо мною стояла Теля. Дійсно, огрядненька теличка з чорними очима—смугляве циганча.

— Добрий вечір,—простягнула вона руку.

— Та ви зовсім не страшні,—усміхнулась вона,—а Лія таке наговорила, сказала, ніби ви опудало...—Вона замовкла. Пезне, зрозуміла: тут не можна говорити, що до голови прийде, як у прасувальні серед подруг.

Але Лія вже потягла її в Нерову кімнату. Час від часу чути було регіт, палкі поцілунки і шепотіння.

— Теля каже, що ти дуже гарний, Лео,—гукнула Лія, мотнувшись слідом за подругою, що хутко потупотіла геть із хати по східцях.

— Де ти так довго швендяла?—лагідно запитала місис Світгарт, коли Лія повернулася.

— В лісі, мамо, розумієш, в лісі, за містом. Бачили двох людей, півголих, вкачаних у смолу й пір'я, „анархістів“... Ми їздили дивитися. Поліція мало не забрала нас... Кажуть, це вчинили фабри. антові боси. Який жах. Добре, що Лео не анархіст... Ті кидають бомби. Так за це їх...

— А хто вони? Робітники, чи скеби?—запитав Лію.

— Не знаю. Анархісти, кажуть. Хіба ж допитаєшся там? Це такі, Лео, як ото...—махнула вона рукою на купу книжок на столі.

— Терористи, що в Росії в царів та губернаторів стріляли й кидали бомби,—підказав я їй.

— Атож,—згодилась вона.

— Зголодніла, певно, мов кречет?—промовила місис Світгарт, наливаючи з ронделя в тарілку кулішу.

Лія накинулась на їжу зголоднілою відрою. Вона завжди мала гарний апетит. Щасливе дівча!

Вона каже, в мене нема апетиту через сидячу роботу.

Фізична праця викликає апетит.

Я згадав Нерів лист. Чому йому теж бракувало апетиту? Адже він фізично працював

Ніби вгадуючи мої думки, Лія зауважила: „Неро теж не мав апетиту, але він надто перевтомлювався“.

Лія замислилась і поклала ложку.

— Я читала всі звістки про самогубства... Але про Нера нігде не здибала... Невже він десь на стороні, за містом, заподіяв собі смерть?..

— Годі про це...—схвильовано зауважила місис Світгарт.

— Чому годі? Я гадаю, що Неро теж був би анархістом.. Він завжди страшенно лаяв фабрикантів,—наївно завважила Лія.

В мені збудилося сумління: „Дійсно... Там десь є люди, що мають силу відверто йти на них... не шкодувати життя, боротися до загину, не сахатися гарячої смоли... А що я? Адже я теж, здається, їхній однодумець... Чому сиджу з своїми перекладами, що мандрують по часописах і видавництвах майже без наслідків... Адже з перекладеного тільки десяту частину надруковано... А що, наколи б прилучитись до них... Однаково до кого, аби проти капіталістів“...

Видавництва... Переклади, друковане, недавно читане: „Ближче до організованих“—все це плуталося з настирливим питанням! „Чи не пішов би ти до них?.. Чому стоїш осторонь?..“

— Еге ж... Неро, певно, був би там...—мимохить промовив я голосно.

— Лія якось злякано подивилась на мене й запитала:

— І мені можна?

Мені стало душно: воно, дівча, хоче бути там; звичайно, це сказано в запалі... Але далі так сидіти не можна, коли Лія й та...

*

В асоціації було двоє—адвокат і городник, як затитулювали вони себе. Вони уважно розглядали Ойдсову візитову картку, що я їм подав, і байдуже дивились на мене. Серед розмови вони зухвало запитували: чому й досі не зголосився? Де працюю, з яких причин вирішив вступити до організації?

— „Ми“ повинні знати один одного, як брати,— врешті пояснив адвокат, беручи з моєї цигарнички кручанку. Його очі сновигали навкруги, немов шукаючи чого. Городник обернув до мене гладку свою фізіономію й промовив:

— Такі, як ви, будете в пригоді нашій асоціації.

— У чім було братерство цих двох людей,— міркував я, дивлячись на тупий позір городника й верткий ніс адвоката.

— Він... має вже п'ятдесят тисяч у банку,— встиг миттю поінформувати мене адвокат, коли городник на хвилину вийшов плюнути за двері, підморгнувши оком і кивнувши головою до дверей.

— Ну, час—то гроші, камрад,—стиснув мені руку адвокат, сідаючи до конторки, мені треба ще написати кілька листів до філій.

Коли виходили разом з городником, який мусів неодмінно сьогодні виїхати на мітинг, що впорядкували в найближчому присілку каменярі з нагоди звільнення Америки, він на прощання застеріг:

— Ви, той... вчений... Так не дуже слухайте того,—мотнув він через плече в бік дверей великим пальцем.—Брехун... ледащо... Верзе про листи до філій... До дівчат листи, а не до філій...

Я дивився вслід цьому розкаряці, що пошалабудив вулицею, ніби гребучи травицю, яка уявлялась йому в палісадниках багатіїв.

За роботу в оранжеріях підприємців заощадити п'ятдесят тисяч—не диво. Адже тут квіти розводять по дахах тільки Нерові „дяді“...

Невже цей не побоїться, щоб його обкачали в смолу?

*

В інтересах справи я мушу переїздити до центру.

А як же місис Світгарт? А Лія? Вона так чудово навчилася мені допомагати в перекладах, так добре встигає підбирати-компілювати інформації.—

— Мені що?—спокійно зауважила місис Світгарт. Аби Лії було добре. Три долляри на тиждень, гадаю, зможете висилати,—діловито додала вона, дивлячись повними сліз очима на Лію.

— Мамо!—кинулась Лія радісно в обійми.—Коли улаштуємось, приїдеш... Правда, Лео?

Значить, ми ідемо. „З запасом знань в нове життя“—згадав я одну бульварну газетку, де ви читав це з розділу „філософія“.

*

— Ми не можемо йти за вказівками анархістів,— пояснив мені презес асоціації.—Організація, організація й організація!—розумно зауважив він, ткнувши догори пальцем. Він на мить уважно подивився на нього... і спокійно почав чистити ніготь.

— Так то, друже! Ми повинні не забувати заповідей Міжнародного бюро, заповітів Інтернаціоналу. Сама загибель його сталася через анархістів. Через них і нам усім нема життя серед капіталістичного світу... Анархіст — значить терорист, убійник. Страйки, організація всього пролетаріату

в єдину асоціацію—це все. Коли ми зможемо одним наказом припинити роботу, де схочемо—о, тоді нам будуть не страшні капіталісти. Наша напасть—це що до Америки щодня прибувають нові й нові тисячі робітників... темні, не знають мови, тому тяжко втягти їх в організацію. Через них уся біда...

Презес сів у м'якеньке кріселко, пошкріб свою виголену щоку й додав:

— Ви якомога більше скорочуйте, перекладаючи... Переробляйте, так би мовити... щоб дешевше коштували листівки й брошури... А то коли будуть лишатися у нас на склепі—буде шкода... втрати...

— Це, здається, чесна людина,—зробив я висновок, розповідаючи Лії про зустріч з презесом.

Лія вже найшла дві кімнатки. Вона встигла облітати чверть міста...

— Таке гарненьке помешкання... Такі чудові дві кімнатки, пекарня. Піяно теж є... стіл для роботи... Тепера можна й маму сюди...—щебетала вона.

Таким чином, я жонатий. Жінка... Тепер маму ще треба... А я про це й не міркував. Що за непрактична голова! Там, коли жили нарізно, цього не відчував... Приходив, робив—і квит... Тепер я мусів думати й про маму... Чи там, чи тут буде місис Світгарт, я мушу про неї завжди думати.

Дві кімнати...

*

Лія соромливо добула в шухляді пакуночок і подала мені.

Коли я розмотував його й зиркнув на Лію, вона, сидячи в кріслі, по-дитячому гризла палець і з-під лоба стежила за кожним моїм рухом.

Чудна! То були книжки-самонавчителі мови. Чому вона купила німецькі — не розумів. Я зауважив це. Лія почервоніла й запитливо дивилась на мене.

А я міркував: якої мови я мушу її вчити?.. чи своєї, що нею вона може читати гарну поезію... слухати й розуміти чудові пісні... чи мови метрополії мого рідного краю, на якій вона, Лія,—моя дружина,—матиме змогу дізнатися великих речей науки, соціалізму, історії культури, всього, що так потрібне для людства, що самого мене підняло на вищий шабель, з якого я міг зрозуміти і долю свого народу, і деякі інші світові проблеми...

— А я й забула,—схопилася Лія й подалася до своїх кошків, накиданих купою біля дверей.

— Ось лист тобі... Якийсь чужий поштовий штамп. Переслала мама разом із звісткою про себе... Вона сумує за нами...

Неро... лист од Нера... Його письмо... Що за мана? Значить, він живий?

Цей гуляка, повз якого, здавалось, проходило життя, пише такі мудрі речі...

„Він утік з цієї проклятої країни, де нема надій... де нема душі, де панує доляр і два гатунки людей: гнилозубих визискувачів і покірно-туполобих рабів...“

О, це вже занадто, милий друже... „туполобих рабів“... Це вже брехня! Адже в багатьох країнах робітництво неорганізоване, а тут уже...

„В країні, що хоча й має сто мільйонів істот, але з них вісімдесят „проклятих шлезвіг-голштинців“— од таких тупаків хіба можна сподіватися революційності й узагалі революції? Адже вони не вишли з февдальних осель, як це було у всіх народів людства, адже вони живуть коштом іншого фермерського бидла, що поналазило з інших країв, не знає мови, не вміє навіть лічити, і тільки борсається біля хліба, що дає йому цілина, та мріє стати таким самим буржуа, як і всі англосакси в Америці...“

Ой лишечко: Неро цитує з Енгельса... Він читав Енгельса й навіть Маркса!..

Він мене, Лео, що робить переклади й вивчає науку цих великих людей, що вже вступив до соціалістичної партії, він мене навчає. Нахабство!

Він наводить якісь цитати про Кріге, американський фермерський соціалізм, і за великим ученим сміється з цього. „До чого може дійти кулішева голова американських соціалістів...“ Він розповідає про те, що на комунізмі більше розуміються американські залізничні мільярдери, ніж усі американські соціалісти... Він кидає мені, що всяка пропаганда в Америці—ні до чого, що саме життя примусить „рабів“ взятися за розум і почати „акції“... Він пише, що американські „спілки“, „партії“, групи, починаючи від старовинних „ли-

царів праці“, до—„я доб’юся“, з „Гапкінсами“ на чолі—ламаного шеляга не варті...

О, це занадто! Це вже, друже Неро, занадто...

Він пише, що „втік з тої проклятої країни, де нема людей, де нема жадної людини, що могла б дати гепанця всім американським хлестаковим од соціалізму—ватажкам робітничої кляси. Він утік туди, де б’ються живі серця, де кипить життя, де є люди, де накреслено майбутнє“...

Дурень. Що він плеше? Франція, де він опинився і звідти пише оце: „є тим краєм, де твориться майбутнє, де кипить життя, де є люди...“

Химерник...

А проте... тепла радість розтопила серце. Неро, якого я поховав у думці, живий, хоч і далекий від мене. Цього було досить. Мій друг, Неро, живий. Чи може бути більше щастя? „Друзі,—як казав Цицерон,—хоч і розлучені, але близькі один одному“. Друга за гроші не придбаєш. Радість, що опанувала мене, дала мені зрозуміти правдивість Сократової думки: „мати друга — найвище добро на землі“.

— Ліє! Це лист од Нера?!—гукнув несамовито до другої кімнатки, де біля столу маячило її убрання. Вона так старанно готує свою каву...

Лія втопила на мене свій здивований погляд і не промовила ні слова.

*

— Що ми повинні робити, скажіть, будь ласка,—хрипів марудний післанець од рудокопів, при-

бувши з далеких копалень...—Страйкувати, чи дякувати? До нас прибула тисяча нових емігрантів—італійців, греків, рутенів і інших... Директор нам заявив: хоч ми й могли б їх найняти втриє дешевше, як вас, але ми цінимо наших робітників. Ми тільки вам зменшимо платню на двадцять п'ять відсотків і нікого не звільнимо й не візьмемо на роботу з нових... Зрозуміли?

Післанець нервово скрутив цигарку, заліпив її порепаними губами й поглядав на презеса, чекаючи відповіді.

— Егеж... Страйк, не зручно... Позвільняють... нових візьмуть... а доки ж то ми зможемо втягти їх до себе,—голосно міркував презес.

— Авжеж,—підтакував з-за конторки скарбник,—а там у нас аж чотириста членів... Це щомісяця втрачатимемо п'ятдесят долярів.

Рудокоп більмаами кидав навкруги, не домірковуючи презесових та скарбникових реплік.

— Як ви гадаєте?—звернувся до мене презес.

— Я? Заждати покищо...—невиразно промовив я.

— Так, так,—підхопив презес,—іменно так... заждати, доки втихомиряться... а там побачим,—гаряче умовляв він післанця. І, ніби жахаючись, щоб той ще щось не запитав, потягнув його до мене.

— Ось, дивіться. Чудові книжечки, незабаром будуть листівки. Нові цілком... Чудові думки... Прекрасна пожива для наших товаришів...

Післанцеве обличчя розсунулося дитячою усмішкою:

— Це дуже добре... а то чиста нудота... Може, хоч розвіють сум. Не допомагають ні кнайпи, ні віскі, ні салуни¹ з пивом. Ссе отут... і край... Ви хоч би швидше вже до нашого відділу Ойдса присогласили... Давно чекають люди на добрий мітинг.

— Авжеж, атож,—заспокоював його презес.

*

А мені не давався переклад. Ну чи зграбно воно виходило:

„Американські умови розвитку економічних факторів є такі одмінні од більш - менш статичних країн із сталим робітництвом... Величезний хуткий темп розвитку промисловости такий, що він сам дасть робітництву винайти о с о б л и в і шляхи боротьби для перемоги. Тут надто тяжко радити якісь рецепти, на підставі європейського досвіду, зовсім одмінного від американських умов...“

Цитати з листа Нера кружляли в моїй голові. „Тупоголові“. „Нема людей“... Ціла низка його прикрих наклепів... А як же те, що я перекладав для брошури: „Саме робітництво знайде шляхи“?

Яка ж тут моя роля — перекладача, презеса, цілої партії й усіх, усіх ватажків?

Ойдс—це той сивий дідок, що говорить запальні промови... Щоб послухати їх, сходяться не тільки робітники, а й самі фабриканти, які залюбки плещуть йому після промов.

¹ Кнайпи й салуни—шинки.

„Ах, як красно говорить, яка чудова дикція... Що за краса рухів... Що за пророк... Як чудово буде тоді всім людям... Тоді, коли не буде наймитів і господарів...

„А покишо... час на спочинок, бо вже перша година, а завтра о шостій на роботу...“

*

Всяка маленька гарна річ краща й сильніша за сотні більших поганих. Але всякий незначний, противний комусь проступок сильніший, як сотні гарних учинків. Так трапилось і сьогодні на зібранні ради Асоціації.

Прибув величний Ойдс. Оригінально: досьогодні всі ватажки Асоціації схиляли перед ним голови. Бож це він—той цемент, що скріпляє робітництво в організації, це ж він вічно роздмухує припалій золю вогонь, що безперестанку горить у душах робітників жаром ненависти до експлуататорів. Це ж він своє життя віддає цим темним масам замість того, щоб спокійно жити в розкошах.

І от цей Ойдс сьогодні гримнув на ватажків Асоціації. Він прозвав їх кастрованими жабами, що плазують біля панелі по вогкій землі, не зважуючись вилізти на панелью... Він вимагав страйку, а не вичікування; він доводив, що з одними тільки новими емігрантами-робітниками шахтовласники не впораються в копальнях... Врешті він казав, що конче треба допомогти національним організаціям у їхній виховній роботі серед

різних національностей емігрантів, що все прибували. Інакше він одмовлявся їхати на мітинг... бо він не має бажання плести там дурниці, коли гірникам знижують платню на двадцять п'ять відсотків...

І що ж? Городник посинів, адвокат пополотнів, а віце-презес, „почесний робітник“ невідомої професії, пожовк...

„Вони жаби? Ні, вони не подивляться на Ойдсову сиву голову; вони розкажуть усім робітникам, як уміє їх зраджувати старий приятель Ойдс! Адже це він з пихою відмовляється їхати до чорномазих рудокопів... О, вони йому покажуть!.. Він назавжди позбудеться авторитету серед членів їхньої Асоціації того району...

Вони так і підкреслили — „нашої Асоціації“...

Старий Ойдс потряс сивою головою, кинув навкруги своїм орлячим поглядом, немов шукаючи серед них людини, і... підійшов до мене. Він мав вигляд людини, яка тільки щось загубила й шукала згублене.

Аджеж ми старі приятелі. Правда, я бачився з ним тільки один раз ото у Дені, далеко, на другім кінці країни.

Я мимохить подвівся. А він, хитнувши головою назад, мов би відмахнувшись від настирливої мухи, запитав:

— А ви згодні з ними?

— Я, бачте, тут нова людина... Врешті, я лише редагую й перекладаю літературу для Асо...

— От і добре. Ви їм будете складати нісенітниці про мене, щоб ширити серед гірників... Чудово! . Так...

Я здвигнув плечима. Що міг я сказати розлютованій людині?

Ойдс невиразно мотнув руками, розціпивши пальці, і пішов до дверей. Він хвилинку затримався біля них, притуливши середній палець до лоба, ніби концентруючи під ним якусь думку, потім повернувся і, не звертаючи уваги на галас у кімнаті, підійшовши до мене, спитав:

— Це той, як його... Високий, енергійний, зі зморшками поверх носа... Грек, здається. Ваш приятель?.. Ви послали тоді його до мене?

— Неро!—зрозумів я.—Авжеж він... він тепер...

— Певне... То напрочуд енергійна людина... Енергійна напрочуд людина...—повторював він, повернувшись до мене спиною й виходячи з кімнати.

Мені стало соромно. Ясно, Ойдс мене зневажав. Ні, він мене зовсім не помітив; розмовляв немов із скляною, прозорою істотою, крізь яку йому треба було перемовитись з якимись невідомими мені людьми, що, певне, давали йому моральну підтримку.

Я згадав великого буддійського філософа. Отак він іноді розмовляв із подібним до людей камінням, статуетками й малюнками. Не тому, що він у них відчував щось містичне, а тільки тому, що круг його тоді не було людей, хто зрозумів би його,—хоч зрозумів, коли не порадив.

Це треба розповісти Лії. Бож тільки вона могла розгадувати всякі химерні речі. Лія, моя подруга, напрочуд стає розумною. Іноді вона розуміє речі багато глибше від мене. Та й справді—вона має доволі часу, щоб читати книжки, пораючись у загальних картках книгозбірень.

Межи моїх думок застрягла стріла гострих слів, що кинув один з Асоціації серед гармидеру змагань. Я яскраво чув:

— Нам треба покинути бавитись з національними організаціями, що там комахаться серед самих себе, не віддаючись усією істотою нашій справі.

Промовець говорив енергійно, голосно, довідливо й спокійно. Згадане ним ім'я Ойдса відразу припинило розмови, і промовець казав далі.

— „Ойдс говорить дурниці за цих безперестанних страйкбрехерів. Нам треба всіх їх утягти в загальноамериканську боротьбу з капіталістами, з урядом... Ото ж, з урядом, що підтримує заводчиків. Бо доки ці національні революційні організації будуть дбати тільки про революції в своїх країнах, доки вони будуть сваритися поміж себе за поділ країв: поляки з росіянами за Польщу, українці з поляками і з тими ж росіянами за Україну й Рутенію, айриші ¹ з англійцями за свою самостійність, а греки й турки—теж,—наша робота тут буде надаремна. Треба всіх їх повернути до загальнореволюційної роботи там, де вони

¹ Ірландці.

живуть,—ув Америці. Бож хіба даремно всі вони себе прозивають інтернаціоналістами? Так хай же справді будуть ними!

Всі мовчали. Лише презес, удавано кашлянувши кілька разів, щоб звернути увагу товаришів на те, який він хорий, промовив:

— Так, так, це справді таки є той... справді варто про це поміркувати. Іменно, добре поміркувати й вирішити, як він говорить...

Правник позіхав, поглядаючи на свого годинника й на презеса, що врешті, побачивши в руках його чорне з золотою обвідкою кружальце останнього фасону *a-la Mitad*, сказав:

— Та й засиділись же ми...

Я лишився сам один... В голові було порожньо. А серцеві чомусь боляче, наче я кого тількищо безвинно образив.

Немов хорий, склав свої переклади в теку і почвалав з Асоціації.

До ліфту поспішав і той, що говорив про радикальні заходи. Він кинув поверх мене поглядом і, дивлячись на дошку розподільних штепселів, нервово сіпав себе за шоку.

Мені пригадалася його ціла промова. Чому прийшла йому така дивна думка? Невже національні групи не беруть участі в загальноамериканським житті? Чому йому захтілося, щоб вони зовсім відмовилися від свого національного визволення?.. Адже це йде ступінь у ступінь із усім інтернаціональним рухом...

Мені закортіло його поспитати. Та в цей момент ми вже злетіли з свого вісімнадцятого поверху, і бой відчинив віхідні двері ліфту.

Просунувшись крізь нових пасажирів, що поспішали на гору, я вийшов на вулицю. Але мене не покидала думка:

„Чому цей промовець був проти національного об'єднання? Чому він згадав про ті малі нації, що стогнуть під ярмом хижацьких метрополій?“

Я навіть забув сісти в автобус і, затурканий цим дивним для самого себе питанням, ішов по якихось суточках. Але я відчував, що далеко не відстаю від промовця. Він теж заклопотано поспішав уперед.

Коли він звернув до дверей якогось будинку, я мимохіть кинув оком на них, і перед моїми очима майнув лагідний напис:

Russian consulat

А я й не знав, що отут той самий консулят, якого уряд жорстоко гнобить увесь „свій“ і чужі народи.

„Невже він пішов сюди?.. Ні, це певне галюцинація... Мабуть, він увійшов он у оті, другі двері або й оті перші...“

„Невже їхній агент?.. Треба бути йолопом, щоб так необережно поводитись... Ні, певне, це помилка... Цей промовець пішов до інших дверей... А проте хіба, крім консула, не може бути приватних меш-

канців у цьому будинку, за цими дверима? Адже, ба, який величезний палац... Тут сто консулятів улізе!

„Звісно—це помилка. Це моя хороблива голова сьогодні вигадує різні дурниці...”

*

Лія зустріла пустотливою кізонькою. Вона вже все, призначене на сьогодні, встигла зробити: вивчити перші правила мови, прочитати потрібні місця, що суперечать дивацьким теоріям моїх перекладів та Нерових спостережень, зготувати обід, прибрати в хаті і навіть прочитати листа від Нера й написати йому відповідь...

— Та ти послухай, які новини він сповіщає,— бавлячись, штурхнула вона мене в груди своїми маленькими кулачками, що затисли обгризений листок паперу. (Ясно, що то був лист від Нера; адже він інакше не пише, як на обгризках всякого папіряного мотлоху).—Ти тільки слухай.

„Передай своєму тюхтієві, тобто моємулюбому другові Лео, найроботяшій у світі людині, таке:

„Наші тут дізналися (звісно, не ваше діло знати, яким способом), що російський уряд вимагає від своїх агентів у Франції (і, напевне, також від американських), щоб ті старалися спрямувати всі революційні російські емігрантські групи на активну боротьбу проти капіталістичного світу й уряду в тій країні, де вони перебувають, виходячи з „інтернаціональних“ принципів, і одночасно вживали всіх заходів для боротьби проти

сепаратистичних химер і поділу за національними ознаками. Цим російський уряд намагається збити двох зайців під виглядом інтернаціоналізму: розтрощити революційні національні осередки, що полегшить урядові боротьбу з російсько-революційними організаціями, а також викликати в країнах, що дають притулок політичним емігрантам, заборону в'їзду туди, на зразок Німецької імперії...

Такий дивний збіг обставин—сьогоднішня промова члена асоціації, його зникнення в дверях російського та консульства лист від Нера—зовсім вибили мене з колії нормального мислення.

Я вже не розумів ласкавих пояснень Лії за якісь її дивацькі думки про нашу подорож разом з Нером та інші нісенітниці...

Я мусів зауважити їй, що сьогодні ми неодмінно підем до кіна й що дорогою я розповім їй про новини в Асоціації. Адже Лія щодня вимагала справоздання мого робітного часу.. Жіноча химерна звичка перевіряти свого чоловіка в його „дійсних робітних“ справах.

Ти гадаєш, потрібен страйк? — запитала Лія, коли я розповів їй інцидент з Ойдсом.

— Цього я не можу сказати, бо не зовсім досконало знаю їхню внутрішню роботу. Із звітів Мізабського басейну видно, що гірники працюють десять годин, за це все вони мали по два з половиною доляри. Їм ніколи своєчасно не виплачують зароблене; система босівських надуживань показує, що на кожного робітника припадає по-

над півдоляра всяких штрафів; неспокійних гірняків систематично перевозять до твердих забоїв, а на м'якші ставлять підлесників... Створюється поміж самими робітниками антагонізм, задушлива атмосфера... Тепер зменшили платню на двадцять п'ять відсотків. Коли взяти все до уваги, то вийде за нормальний робітний день трохи більше як п'ятдесят сентів...

— Тож, безперечно, Ойдс має рацію—треба страйкувати!—енергійно ворухнулась Лія.—Треба бути не знати чим, щоб цього не розуміти...

Я був „не знати чим“... Це кинула Лія. Вона мала рацію. Мені стало душно серед людської комашні, що вилізла ввечері на залиті електрикою вулиці. Веселі, ситі люди поспішали до театрів та кіна. Гомін пішоходів, яскрава електрика, що безперестанку відбивалася навкруги—на гладенькому асфальті, автах, вітринах та чишених черевиках—все це навівало святковий настрій. Проте я мусів відповісти Лії:

— Коли б вибухнув страйк, то робітників звільнили б, залишивши там невеличку купку лизунів, та ще б знизили платню, набравши недосвідчених у роботі емігрантів, що оце прибули на щастя шахтовласників.

— Тож знову справедливо каже Ойдс. „Ці нові гірники не працювали б так, як старі“,—гостро сказала Лія.

— Звісно. Але ти забуваєш, що позбавлення їх роботи припинило б внески до Асоціації, а, можливо, навіть деякі робітники вийшли б з неї

і вступили б до Загальноамериканської федерації.

— То чого ж Західня федерація не увійшла в спілку з Загальноамериканською, щоб дати опір одностайно? Я цього зовсім не розумію,—кинула Лія, звернувши увагу на пристойного джентлмена поруч нас.

Ми були в фое кіна. Публіка досить терпляче розглядала різні плякати, зорила за вітриною живої електрореклями та за кутом, де бутафорний індієць показував матеріял, з якого було пошите його вбрання і який на цілу Америку можна добути тільки в крамницях Джаб і К^о...

Джентлмен, одягнений у досить пристойну пару, наблизився до нас, його лице земляного кольору було все в зморшках, як викручений мішок. Він запитав:

— Ви про Західню федерацію?.. Я теж був її членом...—І він, не чекаючи реплік з нашого боку, як пристойний американець, що знає ціну свого громадянства V. S. A.¹, іноді спиняючи розмову, щоб відкинути прилиплу до зубів гумку й знову кинути її в рот для жування, розповідав нам:

— Ще рік тому я працював за організатора Західньої федерації в штаті Айдаго. Колись, років десять тому, і навіть ще не дуже давно, Західня федерація високо несла революційний стяг...

¹ Скорочена писана назва Американських Сполучених Штатів.

Вона не могла бути в спілці з Всеамериканською федерацією, що існує тільки для того, щоб бути оазисом ошуканців. Адже відомо, що там верховодить купка пройдисвітів, і ці пройдисвіти, живучи не так уже таємно на утриманні капіталістів, роблять усе, що треба шахтовласникам... Ба й більше, шахтовласники наших районів частенько звертались до них по допомогу. І що ж—вони всякими засобами стромляли нам у колеса цурпалки, щоб зламати всяку боротьбу з шахтовласниками. Навіть доходило до того, що в копальнях Букер-Гіля, де їм пощастило зтягти до себе зо два десятки членів,—вони умовили їх піти до губернатора й суду, щоб той видав injunction¹. Більше десяти літ тому, коли напередодні цього закону страйк таки відбувся,—наших арештовано поперх півтори тисячі душ...

Джентлмен пошкріб пальцем у роті і, знову заклавши гумку, казав далі:

— Не диво. Всі знають, що в графстві Лугано начальників поліції, шерифів утримує не штат, а шахтовласники. Від підприємців вони мають щороку, принаймні, чотиреста тисяч доларів... А тут ще допомога Всеамериканської федерації... Звісно, нас розбито. Та це пусте, коли взяти, що ми мали ще багато інших штатів в своїх руках... Так ото поки ми робили діло на місцях, декого з наших верховодів приголубили підприємці, і на виборах у верхи пролізли ворожі революційній

¹ Injunction—судова заборона страйку.

традиції Західньої федерації елементи... Я кинув роботу й тепер працюю за кельнера в кафе-терії. Федерація відразу змінила позиції та йде за кивкоморгами з каси шахтовласників... Не диво... Вони, напевне, зіллються з Всеамериканською федерацією, коли поділять у ній посади... Даремно Ойдс витрачав перед ними слова. Адже він чудово знає, що у керівничій Асоціації західників сидять „самоїди“...

Коли джентлмен заговк і, сплюнувши гумку, витяг кисет і люльку, Лія подивилась на мене довгим зажуреним поглядом, крізь який світилася іронічна усмішка. Вона ніби говорила мені: „І це ти на них працюєш?“

Я закашлявся й потермосив свій комірець, наче він душив мене. Було справді душно в цім фое, де було повно таких, як оце ми, і джентлмен, що принесли свої сенти до Сінема - Компані, щоб подивитися, як файно¹ колись американський громадянин на о. Гаваї, оточений з усіх боків тубільцями, боронив американський стяг...

Джентлмен, що сидів поруч нас, в трагічні моменти картини своїм хрипким сміхом заглушав шелест проєкційного апарату, а коли на екрані заманячив прапор і в задушній залі розляглися оплески, наш сусід плюнув поперед себе на механічну скриньку-шоколадницю і вийшов геть.

Лія смикнула мене за полу і стиха промовила:
— Ходім.

*

¹ Добре, гарно.

Я відчував кожну мить, що стаю манекеном у руках купки пройдисвітів. Моя робота полягає в перекладі, скороченні й редагуванні соціалістичних творів. У мене нема часу на те, щоб увірвати хвилиночку на самовиховання. Бож хіба ото й вся наука, що в тих соціалістичних перекладах і компіляціях? Я стаю самотній, як чернець, що, крім своїх псалтирів, нічого не знає. Але я відчуваю щодня, що Лія стає вище за мене. У неї є час. Вона бігає по книгозбірнях, вона читає силу-силенну всякої літератури. Я іноді й не маю що сказати на її зауваження про такі речі, що я й не звертав на них уваги.

Нещодавно вона мені заявила, що матеріалістичний світогляд був відкритий давно, перед християнською ерою, а початки соціалістичної науки лежать у фрагментах грецьких та римських філософів... Вона мені пояснила, що Арістотель був марксистом. Інша річ, що тоді не було розвиненої індустрії й техніки, проте—матеріалістичне розуміння історії й світу—дав Арістотель... Арістотель — аристократ, придворний царя македонського...

Я чудово відчував, що вона десь плутається між проблемами історичного матеріалізму й матеріальної фізики, проте я не міг говорити з нею. Я почував себе теоретично безсилим. Я бачив, як низько починаю я падати. Цей факт вже не давав мені спокою. За мною стояла невідома сила й підносила мою дружину шабель за шаблем

више від мене. Я згадав першу нашу зустріч, і мене охопила звіряча заздрість. В серці заворушилися чуття ремства.

Проте Лія була до мене ласкава, як і раніш. У нашому особистому житті я не відчував погіршення. Як і перше, віддавала вона мені всю силу своєї пристрасти й ніжної любови.

Людина й суспільство керуються в житті двома елементами: ентузіазмом та інтелектом. Вони завжди в боротьбі між собою. Перший є анархічний у своїх виявах і своєю надмірністю чи квалістю часто губить і другий, тобто певний порядок життя людини чи суспільства.

Я гадав про себе й Лію. „Вона інтелектуально починає переростати мене!“ Ця гадка ранила моє серце. Мимохіть згадав я Нера, того гарячого ентузіяста, що сміливо майнув за океан і що його сила відчувається й тут... Вона незримими путями впливає на Лію, мою веселу бадьюру дружину, що ото вовтузиться тепер у кутку біля якихось моїх старих рукописів, що від кожного її руху віє життям, жаданням і гнучкою силою, здатною перебороти життєві напасті.

— Ти знаєш, що мені спало на думку,—несподівано перебила мої думки Лія. Вона шаруділа в куті паперами і, схилившись до них головою, додала:

— Тобі треба покинути свою роботу.

Немов шпилькою хто пройняв мене; я затрясся від болячого передчуття. Її голос із кутка мені здався таким різким, дзвінким. Я навіть переля-

кано озирнувся, ніби боявся, щоб хто не підслухав її слів.

Тимчасом вона досить спокійно провадила:

— Ти там працюєш, як віл... Я ось дивлюсь на ці твої рукописи, і коли гарно до них приглянутися, біг-ме, можна сказати: вони не варті й ламаного шеляга. Все це є ошуканство. Годувати людей порожніми, не вартими уваги словесами й словами... Ну, скажімо, хоч ось цей шмат...—вона відхилилась трохи до світла й читала:

„Робітник—найслабший елемент сучасної суспільності—ізолюваний, буде безборонний перед експлуатацією з боку економічно міцних елементів. Тільки в упорядкованому об'єднанні пролетаріят досягає соціальної єдності й сили“.

— Скажи, будь ласка, після того інциденту з Ойдсом, що ти розповів мені, і після того, що сказав отой джентлмен, коли вірити йому, чи варто це чогонебудь?—потрясла вона пожовклими листами...

Вона перегорнула кілька листів, пильно шукаючи в них чогось.

— Ти забуваєш одне, люба Ліє, звернувся я до неї,—„лідери—річ не вічна. Маса раніш чи пізніш дасть ватажків, які доведуть її туди, куди слід...“ Тепер треба дякувати, що ці, хоч і паскудні, може, лідери, але збивають до купи робітництво, привчають до єдності, одностайності...

Я намагався говорити лагідним тоном, але в своєму голосі я відчував нотки гніву.

— Де ж тут одностайність? Та вони ж убивають цим і саму ідею єдності, одностайности... В інтересах цих лідерів—зберегти цю одностайність виключно для власного добробуту... Неро правду каже, що всі лідери французьких соціалістів через цю єдність тільки пробили собі шлях до міністерських та президентських посад...

— Чому Неро не згадує, що, окрім Брунів, Вервів Рюжо Рев'їв, були ще й інші лідери-ватажки: Блянки, Бабефи, Спартаки, нарешті, Карл Маркс, Енгельс?..

Лія повернула до мене свою клясичну голівку й примружила від світла очі.

Краєчки її вуст ледве помітно затремтіли саркастичною усмішкою.

— Ті, що ти згадуєш, не були лідерами масових об'єднань. Спартак, може... та й той загинув серед численних нікчем, що, певне, хтіли бути лідерами.

— Ти говориш дурниці, Ліє! Це—дивацькі думки неоанархічного ґатунку.

— Анархічного... кажеш?—кинула вона на мене блискучий погляд...—Так вони ж не бояться бути обмазаними гарячою смолою. Вони щиро бажають поліпшити добробут робітників. Вони не твої городники-лідери, що сплять і думають про свої тисячі...

— Це пуританство... Треба дивитися далі в майбутнє, а не захоплюватися сьогоднішнім днем...

Мене почала нервувати упертість дружини.

— Проте пуритани були глибокими практиками, реалістами й змагалися допомогти людині в боротьбі з силами природи та забезпечити їй через знання максимум життєвих потреб, комфорту. А ти захищаєш скарбника з Асоціації замість того, щоб одверто стати на бік Ойдса, що дійсно таки є соціаліст-пуританин..

Мені обридла така розмова. Вона могла призвести до того відчуження, до якого часто приводить незгода в поглядах між друзями, а особливо між чоловіком і жінкою... Я переждав хвилинку й зауважив:

— Не треба, Ліє, про це змагатися. Ти хаотично начиталася літератури та дивацьких Нерових листів. Згодом ти сама зрозумієш ці свої хибні міркування...

Лія мовчала й ледве помітно прикусила край своїх малинових губ... Вона сердилася.

Я присів біля неї, легенько звільнив її руку від запиленого рукопису й підніс до своїх уст. Своєю долонею, губами я відчував ще шерхлу, жорстку шкіру її руки—наслідок роботи у прасувальні, і мені спало на думку, що було б з нею ще за кілька років роботи там?

Передо мною стала місис Світгарт з її обвислими руками, обтягненими цупкою шкірою гусячих лап... Мимохіть я відчув ніби дотик пухкої рижового кольору долоні місис Дені з тоненькими пальчиками, оздобленими перлинними нігтиками.

Це була одна мить. Але Лія ніби зрозуміла мої думки. Уважно подивилась на свої руки, ніжно доторкнулась ними до моєї скроні, поцілувала мене в голову і, зідхнувши, підвелась.

— А все ж, поміркуй... Чи не краще було б виїхати звідси до Нера?

Вона промовила це таким тоном, ніби їй був ясний шлях нашого майбутнього, ніби вона вже давно його обмірковувала.

Це мене вразило в саме серце й приголомшило до німоти. „Чому з'явилося в неї таке бажання“— замість відповіді їй зароїлось питання. А десь у куточку серця зашкріб гробак поганого передчуття.

Так підкралась до нас, мов тать у ночі, перша незгода. Межи нами пробігла легендарна чорна кішка, а слідом за цим мало прийти й волохате майбутнє.

IV

В кварталі Ле-Валюа ще з самого ранку збиралися робітники.

Кожен будинок, кожна марудна вузенька паризька вуличка послала сюди свого синьоблюзника, і лише тут можна було дізнатися про мрії й переконання тих, чиї предки пролили кров за комуну, хто незадоволений теперішнім „спокоєм“ свого життя.

Сьогодні ж бо жалібне свято Люїзи.

Сонце вже вистромилось з-за Ейфеля й слало своє тепле проміння на холодний брук і будівлі цього району. Святково вбрані робітники й робітниці стояли гуртками біля будинків і безтурботно розмовляли.

— Диви, наша Люсі таки врешті притягла свого довгошийого... Вона напевне міркує, що пошастить їй міцніше всякого нотаря прив'язати до себе свого амі.

— А ти чому з'явився? - нахилившись до малого літ п'яти хлопчика й потермосивши його за шкарублою рукою за підборіддя, прокректав товстенький робітник...

Хлопчисько жваво відхилився від нього, ніби жахнувшись каналізаційної іржі, що дхнула від нього, і бадьоро пропищав:

— А твоє яке діло? Ми з татом будемо демонструвати...

— То-то я бачу, який ти здоровенний, певне, на шиї в батька будеш їхати до кладовища?.. — усміхнувшись, промовив робітник.

Хлопчик трохи поміркував. Певне, йому до вподоби припала така пропозиція й він зиркнув на батькову спину.

А коли повз них пройшла купка робітників, з яких один тримав на плечах мале хлоп'я, він поторсав батька за полу й промовив:

— Візьми й мене так, як отой...

— Кажуть, ніби сьогодні має прийти на свято сам президент,—вставила молода жінка.

— Що він тут забув?..

— Певне, хоче, щоб його поховали коло Люїзи,—додав хтось.

— Нічого... У нас теж є дуже гарні місця,—загадково усміхнувся каналізатор, розглядаючи вчетверо складену випрасовану носову хустку.

— То, напевне, чужинці, ба, який Беранже пішов!—Робітники повели очима за кивком того, що зауважив, і побачили людину з копицею волосся на голові, де ледве трималася новенька плямиста кепі.

— А той другий, напевне, англієць, ну чисто тобі Робесп'єр,—зауважив юнак-робітник.

— Або просто П'єр Робес¹ з нашої вулиці, що вночі лазить по костьолах та віллах,— додав каналізатор.

Тимчасом двоє чужинців спинилися на розі, недалеко від гуртка юнаків та дівчат. Неро бистрим рухом озирнувся навкруги й промовив:

— Подождімо тут... Ну, диви, бігме на нас всі звертають увагу. І це все через твою клятву копицю сіна на голові. Ну хоч би справді був поетом чи художником... А то так, чорт-зна-шо!.. прибиральник відходів.

Ганс підвів на Нера жалісливий погляд. Він ніби хотів сказати: „Годі вже насміхатися! Хоч тут перестань. І навіщо згадувати минуле?“

Але, побачивши, що з Нерового обличчя не сходить іронічна усмішка, він відповів:

— Слово честі, завтра ж обстрижу... Ти добре кажеш. Нас ніхто б не міг пізнати, що ми не французи, ти глянь...

І він подивився на нове своє й Нерове, правда, не „в інституті краси“ країне, вбрання...

Неро зачихав люлькою. Він заклав одну руку в кишеню, зручним рухом одкинувши полу пальта, й поглядів навкруги з таким виразом, ніби все тут йому давно знайоме, а всі оті люди—його давні приятелі.

— Ти пам'ятаєш портрет Люїзи?—запитав він не виймаючи люльки з рота й стежачи очима за гуртком юнаків і дівчат, що спокійно розмовляли.

¹ Гра слів: робес—бандит. П'єр—ім'я.

— Глянь на обличчя отієї в рожевій сукні й жовтозеленим манто дівчини,—продовжував Неро, хитнувши догори підборіддям.

Ганс перевів погляд на вродливе обличчя дівчини, яка діловито щось доводила юнакові. Лице їй розжеврілося від гніву, очі кидали іскрами з-під насуплених брів.

— Чого ж ти здвигаєш плечима?—суворо запитав Неро,—адже бачиш, що то вилита...

— Неро, ти вже хоч тут не жартуй і не погань імени славетної людини.

— Ти мене не розумієш,—байдуже промовив приятель і замовк. З його обличчя зникла усмішка, а примружений позір зупинився на блискавичній золотій кулі, що вигравала десь далеко в небі над будівлями...

З-за рогу шерезагами сунула людська ватага, і окремі купки розтали в їхнім гурті.

Процесія потяглась довгими вузьким вуличками, чимраз більше зростаючи.

До неї струмочками вливались одиниці і групки, що текли з розбіжних завулків до загального річища процесії.

— Ви вже тут?—продзвенів жіночий голос позад Нера.

Приятелі разом озирнулися й зустріли приємну дівочу усмішку.

То була Аннет—донька Апорта. Вона була не сама. Двоє, мов близнята, схожих один на одного добродіїв, убраних у сурдутах клерків із

Chambre des députés¹ простягли свої маленькі зеленаво-білі долоні.

Неро й Ганс привіталися, мов із давніми знайомими, й Неро кинув до них:

— А ви все боїтеся покинути Аннет на призволяще, щоб не загризли її сині блюзи?..

Добродії чемно всміхнулися, зиркнувши один на одного, немов би питаючи: „Чи варто відповідати на таке нечемне питання“...

Аннет блиснула зубками—певне, їй приємно було почувати, що її стережуть аж двоє. Вона відповіла за них:

— Атож, хіба зле бути церберами такої молоденької, недосвідченої та до того ще й не поганої на вроду дівчини?..

Вона сказала це чомусь Гансові, що, почервонівши до вух, кліпав на неї очима.

— А чому ви не в лавах?—запитав один з її провідників.

— Було б якось не гаразд, пане Жю-Со, мовчати, коли треба співати, а ти не знаєш тієї, що співають,—відповів Неро.—Проте, вам, панове, варто було б там бути... Адже напевне ви всіх найреволюційніших французьких пісень знаєте,—додав він, поглядаючи то на одного, то на другого.

— Не почніть знову сварки, будь ласка,—звернулася до Нера Аннет,—адже ви добре знаєте,

¹ Палата депутатів.

що це з моєї вини. Там між ними за нас усіх тато. Він сьогодні говоритиме промову. А коли б ми були в рядах, то не знати ще, чи почули б її... А тепер... краще вже підем до Валюа.

На вулицях було вже повно людей. З бруку лави вже розсунулися на панелі й коли б не Неро зо своїми енергійними штовханами, приятелям не довелося б протиснутись на кладовище. Вузенькою стежкою поміж гробками—нічого було й думати пройти.

Там сунулось без краю люду, і приятелі звернули слідом за іншими безбожниками поміж могилками. Щоб добутись до місця, де мала бути імпровізована естрада, треба було пройти по низеньких гробках, про які давно вже не дбали людські руки.

— Така сила люду. Невже це все революціонери?—голосно промовив Неро, озираючи безмежне море голів,—невже все це соціялісти?

— А ви що ж гадали?—відповіла Аннет, глянувши вгору, Нерові в вічі.—Тут є всі спілки, починаючи від батькової найреволюційнішої—металістів, аж до тихих друкарів та залізничників.

— Коли вони всі такі революційні, як оці ваші цербери, не далеко Франція заїде з своїм соціалізмом, хоча б вона двадцять комун пережила,—промовив Неро, озираючи публіку.

Ганс не спускав із свого приятеля очей. Він нервувався, певне, через те, що той на нього не звертав тепер жадної уваги. Він ніби сподівався, що

Неро знову почне грубіянити, і ждав випадку застерегти його від цього. А коли Неро промовив таке, що від слів його повитягалися обличчя у провідників Аннет,—Ганс ледве помітно смикнув приятеля за полу.

Неро кинув погляд на нього й, зобачивши, що той щось виморгував, хмикнув носом і, перевівши погляд на добродіїв, ніби на злість Гансові, додав:

— Диви на цих революціонерів у смокінгах з парляментського передпокою й учись робити в Росії революцію!

Ганс закашлявся. А Аннет, що від її меткого зору не сховались Гансові киви-морги, зареготала.

Її два приятелі насупилися, обличчя їм нахмурились, вони ледве стримувалися, щоб не зірватися на нечемність. А один з них завважив:

— Негаразд, Аннет, сміятися на кладовищі...

— Чи ба? Сміятись не можна... Що ми по гробках товклись, а тепер пан Жю-Со уп'явся закаблукками в середину могили, то нічого...—І Неро засміявся, зневажливо схиливши на бік голову.

— Ви, Неро, помиляєтесь,—зауважила Аннет, зійшовши з безформного горбка, що сп'ялась на нього,—Сорок восьмого року і за часів комуни всі йшли проти монархії й реакції... Ви забуваєте французьку вдачу: француз—це порох; тільки киньте сірника...

— Так, але коли на цей порох линути цебро навіть теплої водички—він вже не горить. Всі ваші революції спалахували на мить...

— Так, одначе, на цілім світі Франція перша республіка,—не забувайте,—повчально зауважила Аннет.

Неро замовк. Він хвилину дивився десь у простір, а потім відповів:

— Ваша правда, Аннет. Я пожартував. Франція таки дійсно стоїть поперед цілого світу...

— І вона перша буде комуністичною...—гаряче підхопила в тон йому Аннет...

— Франція?—ніби не розчувши, запитав Неро й відразу ж відповів:—Франція не зможе сама це зробити. Вона надто гаряча... на мить. А от інші можуть її зробити такою...

— Хто ж може зробити, коли ми нездатні на це?—запитали разом Аннетині доглядачі.

— Тільки не французи,—недбало відповів Неро. Заспівали „Інтернаціонал“. Дехто зняв кашкети. В ту ж мить ще далі понеслась „Марсельєза“. А поблизу у великому колі—„Люїзин марш“... Все це зливалось у повітрі в якусь дивну хаотичну мелодію, а проте, піднесло настрій люду. Море ворухнулось, штовхнуло задні шереди. Аннет мусила відступити, а слідом за нею і її приятелі. Тільки Неро нерухомо стояв на низькому сірому камені, а за його полу тримався Ганс.

З середини натовпу почувся хрипкенький басок.

Так. Це говорив Апорт. Він говорив про людність, про великі революційні традиції, про єдність трудящих, про світові обрії, що стеляться перед нащадками великих комунарів до нового життя,

де не буде експлуатації, де праця не буде тягарем, а насолодою життя, як вона є насолодою для вченого, винахідника, поета...

Потім його місце заступив огрядненький депутат. Він говорив про те, який розбрат несуть поміж них різні політикани та божевільні люди, які не хочуть зрозуміти, що кожен соціаліст повинен єднатися з підприємцями.

На його місце став тоненький рахітичний чоловік з блискучим пенсне. Він доводив, що парламентська більшість утворить рай на землі й похвалявся знищити чисто все, коли урядові агенти будуть стояти тому наперешкоді. Він погрожував навіть поновлення комуни 71 року...

Неро далі не міг слухати. Зідхнувши, він ступив з каменя на землю й, узявши лагідно Ганса під пахву, тихо промовив:

— Ходім, браток, зваримо краще раків та кави...

У Ганса розпливлись уста, і він зручно почав протискуватись поміж людьми далі до середини кладовища, де сумно притислись один до одного гробки.

Аж коли їм пощастило продертися крізь живий людський ліс і опинитися на вулиці, Ганс зауважив:

— Де ж Аннет?

Неро нічого не відповідав. Він підвів брови, зморщив чоло, почухав чуба й подивився на молоду пару, що притиснувшись до паркана, тихо про щось сперечалась.

— Чи це не та, що я тобі показував?—спитав Неро.

Але Ганс, заклавши руки в кишені, мовчки здвигнув плечима.

Він не міг говорити, коли його руки були зайняті.

На розі їх спинив невідомий цивільний суб'єкт і досить чемно попрохав поїхати з ним до району.

„Там,—мовляв,—виявлять, чи вони, чи може хто інший зневажав Францію“.

Ганс зблід, як місяць узимку. Його губи тремтіли.

Неро уважно подивився на суб'єкта в маренговому пальті, через його голову на полиця по той бік вулиці, що поглядав на них своїм досвідченим оком, і промовив:

— Гаразд. Ходімо.

V

Коли люди порушили божий заповіт, що він давав людині після гріхопадіння—„будете в поті чола заробляти собі хліб“, тоді всемогутній наслав потоп на людство, залишивши одного праведного Ноя. Одначе й після такої науки сам Ной, після потопу, почав пиячити, поклавши всю роботу на своїх синів... Відтоді знову почався межи людством визиск—старші визискували молодших, потім розумніші—дурніших, сильніші—слабших і хитріші—простяків.

Тоді бог надумав удатися до останнього способу, щоб викорінити між людьми кривду й насадити рівність. Він скликав наймудріших із людей, а саме: Мойсея Христа, Конфуція й Магомета і велів їм розійтися по всіх світах, щоб привернути людські душі.

Розійшлися великі пророки, захопивши з собою товаришів та прихильників.

Але соціальні стосунки так тяжіли над людьми, що нашим мудрецам довелося своє вчення пристосовувати до краєвих і народніх умов.

Згодом ми бачимо, що мудрих пророків перехитрували—вчені визискувачі, пристосувавши їхню науку для свого впливу на робітників... Через це люди, на чолі з пророками, почали війни поміж собою, а як війни потребували великих витрат, то в цілому світі пішов такий визиск що бог після кількох тисячоліть зовсім одвернувся від людей, покаравши своїх висланих пророків. Минули віки, й бог знову зглянувся на людство та його страждання, але не міг нічого вигадати, що б привело людей до рівності. Таке безмежне

було рабство одних і панування інших. Тоді бог для остраху взявся до останнього способу—він витяг з своєї скрині все насіння правдивого знання й кинув його на землю mezi рабів, але вони не знали, що з ним діяти. Й почазали визискувачам... Ті були розумніші, вони посіяли його і їм уродилися вчені та мудрі люди. Але їх виховали визискувачі. Тому, вони всі свої знання поклали на те, щоб якнайсильніше й найліпше визискувати рабів. Медицина продовжувала віку змученому й хорому рабові, техніка витворила нову зброю для погроз і катування рабів, побудувала в'язниці та кільчасті табори, звідки б не могли втекти винуватці; залізниці—щоб швидше перевозити рабів з одного місця до другого та свої скарби й крам... освіта дала спромогу визискувачам виховувати своїх дітей та своїх слуг, щоб вони були розумніші за рабів.

Вони вивчили цілу людину. різні її психологічні вияви, витворили відповідні до психіки різноманітні звичаї, щоб впливати на маси не тільки зброєю, але й певною вигаданою мораллю...

Різні науки, як філософія, теософія, право, природознавство...—служили визискувачам проти рабів.

Згодом, побачивши таке, бог перелякався й назавжди зарікся втручатися до людських справ.

Такі страшні були наслідки створення людини.

Минуло ціле тисячоліття. Більшість людства стогнала під ярмом меншости. Той стогін лунко нісся до неба, не маючи жадної відповіді. І тоді святий дух метався по пустих небесних просторах, не здолаючи заглушити страшний стогін із землі. Віки він метався в муках по небі, в розпці прислухаючися до тяжкого лементу рабів землі.

Він кілька разів залітав до бога, питався, чи не допоможе той людям. Але щоразу бог безпорадно знизував плечима й стомлено відповідав йому:

— Не можу нічим пособити—безсилий я. Мою силу—любов до всіх—злі духи вбили й замінили гнобленням.

Й відлітав святий дух від бога.

За цей час він перечитав книгу віків, переглянув все-
сильне знання всесвіту, шукаючи відповіді на жалібні
стогони знизу.

Врешті, після сотень літ, він потрапив на конечну аксіому
в книзі космічного закону. Вона казала:

„Наколи людство згубить своє первісне призначення,
знехтує всі закони природи, занедбає велику всесильну лю-
бов єдиним поворотом до вічного щастя людства—до зни-
щення всього злого, щоб повернулась вічна всесильна лю-
бов,—буде втілення міцного святого духу в душі пригно-
блених. Він допоможе їм захопити цілий всесвіт у свої руки і
на трупах гнобителів створити нове життя—життя вічної
рівності, краси й любови“.

Відтоді покинув святий дух небесні околиці, де запану-
вала сумна пустка. Дух злетів до пригноблених надати їм
енергії та сили до творення нової ери, ери святого царства
на землі. Він розпустив свою силу в морі крові замордо-
ваних віками рабів, скинув із сонця запинало, вимочив його
в крові і, яко стяг нового життя, одірвав з нього кожному
пригнобленому червону стьожку, намочену в крові згиблих
поколінь робочого люду.

От звідки почалась нова релігія комунізму—що його
прапором є червоний стяг.

Хто не має цього прапора—вступайте до шеревів нашої
соціалістичної організації. (Членські внески можна надси-
лати поштою, вулиця Грегора № 11247-а).

.....

Коли я скінчив диктувати, Лія дописала останні
літери, чомусь склала листки вчетверо, вклала в
конверт і, потягнувшись від втоми, промовила до
мене:

— Тепер, Лео, візьми перо й пиши, що я
тобі казатиму,—і вона поклала передо мною чистий
лист поштового паперу.

Я нічого не розумів. Я мусів негайно віднести переклад до бюро, бо завтра його треба вже було надрукувати в числі кількох тисяч примірників.

— Пиши:

„Любий Неро! Надсилаю тобі цікаву брошурку — зразок роботи Лео в його асоціації для виховання робітничих мас. Цей переклад взято з брошурки Нью-Джерського єпископа-ідеолога християнських соціялістів. Як бачиш, революційна Леова Асоціація ось таким псалтиром заохочує до себе тих робітників, що ходять до церкви й покладають свою долю на „господа бога“. Ти розумієш моє становище — відчувати кожну мить таку мерзотність і бачити, що Лео з нею мириться, а часом навіть вихваляє...”

Я не міг стерпіти.

— Ліє,— промовив я, поклавши на бік перо,— ти кажеш неправду... Я ніколи не вихваляв цього. Врешті, я не розумію, до чого тут Неро, коли переклад треба здати до друку.

Вона зареготала, мов навіжена, і в її очах заблищали неприємні вогники.

— Ти не вихваляєш? Не вихваляєш? А те, що ти турбуєшся про це безглуздя й хочеш його віддати до бюро, хіба це неоднаково? Ти не маєш і краплини людської гідності! Це знищити треба, бо на пальцях лишиться бруд від цього... І ти хочеш, щоб я тобі помагала в такій роботі? Ніколи! Це моя робота, і я її надішлю Нерові. Хай знає, чим ми тут живимося... Соціялісти?!

Вона вихопила недописаний листок, нервово черкнула на ньому своє ім'я й хутко вклала в пакет.

Я сидів приголомшений. Лія ставала нетерпимою.

Це був другий інцидент. Серце тужно стислось. Я їй нічого не відповів. Мені спало на думку: „Адже це вона була причиною, що я працював у цій Асоціації, що я її член... Що я зробив поганого—не розумію. Хіба не все одно—не я, хтось інший перекладатиме це. Чого вона хоче? Хіба вона не має на господарство щотижня п'ятнадцяти доларів?“

На душі була мокра холодна осінь.

Дзвоник у передпокої гостро хляснув по нервах. Лія схопилася. Коли вона поверталася, її лице пашіло огнем і світилося радісною усмішкою. Вона вже не гнівалася. У неї в руках був лист.

— Ні, не від мами,—відповіла вона на мій запит і глянула давнішим поглядом кохання.

— Значить, од Нера.

„Мої любі далекі Лео й Ліє!“—почала Лія читати,—„Ви знаєте, що таке „лебель“?—Здається, це й американське слово,—коли що роблять або пакують так, щоб була неодмінно етикетка, що мовляв, це робили чи пакували члени організації. Так за оцей „лебель“ тут іде страшенна боротьба. Організації домагаються, щоб підприємці неодмінно запровадили таке. Диваки—вони гадають, що без „лебелю“ ніхто не буде купувати того виробу.“

Цікаво б мені було подивитися на американця або чеха, що йому треба сірників запалити цигарку, як то він одмовиться придбати їх без „лебелю“?

Між іншим, з-за цього „лебелю“ йде страшенна колотнеча mezi революційними й жовтими організаціями...

Ви, певне, хочете знати, що таке по-французькому „революційні“ й відки така назва—жовті. Адже у вас там нема ні тих, ні інших—одна здохлятина. Гаразд, я розповім вам про них. Революційні, тобто синдикалісти, головно жадають (це після „лебелю“), щоб усі підприємства перейшли до профспілок і щоб з них мали зиск ті, хто там працює. З того, мовляв, піде соціалістична перебудова. Я тільки не добираю, кому вони землю хочуть передати та такі речі, як чищення вулиць... А жовті—навпаки: ті кажуть,—тільки спілка робітників і підприємців, тобто розподіл поміж ними прибутків із зиску—приведе до добробуту пролетарів.

Ба, хочете знати, чому вони звуться жовті, а не зелені й не сірі чи сині? Це дуже проста штука... Тут колись, під час ворожнечі на Монсо-Ле-Мін революційні побили вікна нереволуційним, тобто „істинним робочим“, як звали вони себе. Так ті заліпили вікна жовтим папером (не все одно, яким заліпляти: аби пил не летів). Вони, бач, не знали, що хінці, замість скла, заліплюють вікна білим папером. З того часу й пішло: жовтий. жовті спілки.

Еге ж. так ото між ними йде ввесь час страшенна колотнеча. Ми з Гансом участи в тому не беремо.

Ми розуміємо, що французи—нарід експансивний, і ладний битись між собою до смерти (тільки не з експлуататорами та урядом),—ми гадаємо, що нам утручатися в їхні хатні „лебельські“ справи покишо не варто... Особливо, коли взяти до уваги, як цього жадає руська охранка, про що я вам писав.

Одне слово, ми покишо слухаємо лекції Апорта та його революційних приятелів. (Од нього ніколи ще голодні не виходили, а при нашій бідності—п'ятнадцять франків на тиждень на двох—це дуже корисно буває).

Між іншим, забув тебе сповістити: Апорт—єдина тут людина, що ставить партію вище за професійні спілки. Всі, навіть великий Режос, і той каже: Партіє, не лізь до спілки! До комунізму приведе не партія, а спілка. Он, браток, що! Отож не журіться—вашим Гопкінсам є помічники.

Про наших землячків багато не знаю, чув тільки, що дехто з найреволюційніших,—ти, певне, знаєш,—служили „і вашим і нашим“; деякі з тих, що, за теорією Апорта, революцію тям-ляп не роблять, пустилися в філософію—„почали шукати бога в соціалізмі, чи навпаки“. Тільки одна кремезна людина, що ото раніш я тобі цитував з його брошури, тепер перебуває тут, замкнувся у своїй мансарді, робить дві справи: нервово ходить по хаті та, як

утомиться, сідає за столик і пірнає в море газет, журналів, книг та без перестанку черкає папір. Коли що він видрукує—вишлю.

Поки—на все. Збираємося з Гансом на курорт—за Булонський ліс в околиці, по груші. Десь там у одному садку нема загороди. Ганс дізнався.

Тисну вашу, заокеанську, повну долярів, руку—
пролетарій розносець газет

Париж.

Неро“.

— Бач, Ліє. Ти даремно сварилась.— Чула,—пише Неро—не тільки тут, а й там соціялісти шукають поєднання межі богом і соціялізмом. Певне, так треба...

Лія скоса глянула на мене й мовчки знизала плечима.

— Тут ще є пост-скриптом,—додала вона й почала читати далі:

„Не так давно паризька поліція була заарештувала нас. Коли ми „образили Францію“,—не знаю. Хіба ж то образа, що французи ніколи в себе не створять соціялізму, як американські капіталісти ніколи не вилікують своїх шлунків від хемізованої страви. Проте, нас чемно привезли до району й сповістили, що ми, мабуть, німецькі шпики, а не руські. Чим ми їм могли довести, що руські,—адже пашпортів у нас ніяких немає, а до консула ми не підемо? Нас, звісно, пустили, з умовою, що дамо їм офіційну довідку, що ми руські. Наші емігранти й Апорт кажуть, що тут щось не тее, що поліція

не має права вимагати цього й що вона просто бере нас „на понт“... Але Ганс нервується й на-
тякає мені чи не піти до консуляту, щоб там дали папірець. Йому, бач, не хочеться покидати Париж. Що з цього вийде,—коли не забуду та коли жив буду,—черкну в свій час. Адже бажання—однаково, що обов'язок. І коли паризька поліція бажана мати від нас таку довідку, виходить, вона обов'язана добути її“...

VI

„Таверна Трьох Мадлен“ містилася в павутинні латинських кварталів, у завулкові Жак. З чого пішла назва цього півстакрокового завулку, ніхто докладно не знав: хто казав, що вона походить від святого Жака, інші доводили, що тут, у цій мініятюрній вуличці мешкав колись катюга Жак. Дехто думав, що її названо так тому, що тут колись жила пророча попуга. Врешті, таємниця цього завулку ховалася в сторіччях, як і походження тих дивних пахошів, що йшли від кам'яних стін тутешніх будівель. Фактично „Жак“ звалося й таверну, але Неро дав їй назву „Трьох Мадлен“ тому, що господарями її були три привітливі жінки: дві вже літніх сестри й одна молода білява дівчина. Котрої з цих двох жінок була вона донька—невідомо; про це їх ніколи не питав ні Неро, ні Ганс. Була вона надзвичайно схожа на них обох. Звали цю молоду дівчину Мадлена. Але про цю назву знали тільки Неро й Ганс. Це була їхня власність. Інші прозивали таверну просто „дешевою“. Справді, тут можна було за франк, сито пообідати і навіть запити їжу

кислосолодким однорічним вином. До цієї таверни ходили, крім Неро й Ганса, кілька літніх, невідомої професії, досить пристойних французів, кілька сильно нафарбованих дівчат, кілька військових, між якими один з сивиною завжди розповідав про свої походи до Африки, та ще кілька чужинців. Один із них, з чорною борідкою а la Генріх IV, був іспанцем. Яку роботу мав у Парижі цей самотній іспанець, ніхто не знав. Неро й Ганс, коли б не прийшли сюди, завжди бачили його тут; коли це було перед обідом чи перед вечерею або після обіду й вечері, він сидів з якимнебудь новим гостем і кидав кості. Він ніколи не розплачувався з своїм партнером і ніколи не брав того, що виграв; але про те, чи грали вони на гроші, чи ні,—ніхто ніколи не цікавився. Неро й Ганс пам'ятали Іспанця ще з того дня, коли вперше зайшли до таверни. Цей добродій нічого спільного не мав із хазяйками, що ніколи не звертали на нього жадної уваги, пораючись біля столиків та бігаючи вниз до пекарні, де готувалось стразу. Неро й Ганс знали, що ці три господарки мешкали тут таки, але де саме,—невідомо, хоч таверна й мала всього одну кімнатку „їдальню“ та внизу пекарню. За буфетом вино точив якийсь підстаркуватий дідусь з ампутованим язиком. Це був другий, oprіч куховарки, наймит „Трьох Мадлен“.

До таверни ходили все одні люди, і коли, бувало, хто з старих гостей на обід не прийде чи з'явиться новий,—це була ціла подія. Коли новий

гість був француз, все обходилося мирно й спокійно, але коли це був чужинець, столівники доти не могли заспокоїтися, доки не дізнавалися, якої він національності. Про те, що він за один, де працює, бурлака чи жонатий, тимчасово в Парижі чи ні,—про це всім було байдуже. Одна з Мадлен добувала нову серветку та дерев'яну обручку, передавала новому столівникові й казала: „Запам'ятайте свою серветку й кільце; мінятимемо аж за два тижні“. Вона ніби була певна, що новий одвідувач ходитиме до таверни не менше як два тижні. І, справді, завжди так було, що хто раз зайде сюди, то стане постійним одвідувачем таверни, хіба що зовсім виїде з Парижу, або переселиться десь у інший його кінець.

До Нера й Ганса три господарки були дуже привітливі й завжди розповідали їм якунебудь новину з учорашнього дня. Проте, вони приязно поводились і з іншими всіма своїми столівниками. Часом вони навіть радилися з деякими, „що краще приготувати на завтрашній обід та вечерю“. Раз вони спробували порадитися про те з усіма відвідувачами, але зчинився такий гармидер,—кожен таке почав вигадувати,—що господарки залишили таку систему: вони завжди бачили, якому гостеві, яка страва не смакує,—і коли кінчався обід, а відвідувачі починали палити цигарки, смердючі сигари й люльки, а дехто брався за кості чи доміно,—тоді яканебудь з господарок, прибираючи на столі коло того, кого накидала оком, приязно розпитувала,

що б він хотів на завтра? Отож, кожен одвідувач по черзі був героєм денного меню.—Тільки Неро з своїми порадами викликав на очах у хазяйок, а за ними і в гостей, сльози. Він так смішив їх, що годі було добитися від нього серйозної поради... Справді, хіба хазяйка могла зрозуміти його жадання: він хотів би боршу, або галушок і вареників... І коли він починав поясняти, як це робити і з чого саме,—всі в таверні покотом лягали від реготу. Врешті, одного разу він намігся сам розповісти куховарці, як все те варити... А відвідувачі попросили господарку таки поступитися йому на той день у кулінарії... Та, без сорома казка, куховарка за його показом такого наварила, що годі було взятися за ложку. Він навіть сам перший odmовився від такої страви й заявив господаркам, що згодом виплатить утрати... „бо він, певне, справді таки не знав, як те все робити, хоч і розумів, з чого робиться борщ“. Але господарки були хитріші за нього й опріч його „страви“, зготували, на всякий випадок, обід за своїми власними щоденними вигадками.

Коли Неро й Ганс увійшли до таверни, господарки ще тільки вкривали столики непретензійної чистоти скатертинами.

— А! Неро! Чого сьогодні так рано?—привітливо кинула одна з господинь, швиденько накриваючи до столу в куточку, де завжди сідали приятелі.—Це добре. Ви до обіду спробуєте тільки

що привезеного бордо. Адже ви так хотіли червоного.

— Чудово,—весело відповів Неро, надівши на голову Гансові свого кашкета, чим викликав усмішку в господарки.—Я сьогодні обідати не буду й просив би вас дати мені зараз чогось перекусити. Я поспішаю. Мій обід з'їсть оце опудало,—кивнув він головою на Ганса.

Ганс ніяково закліпав очима й потім спересердя жбурнув через себе Нерового кашкета.

— Чортяка його візьми! — почувся сердитий голос у куті,—що ми, вішалка, чи що?

Неро й Ганс озирнулися. Там з за столу підвівся іспанець, що грав у кості з пристойного вигляду юнаком; кашкет влучив до них на стіл...

— Два мушкетники! Ви сплутали нам гру,—хрипко промовив іспанець.—Але, бий мене сила божа, винний у цьому має з нами заграти на квартиру свіжого бордо!—усміхнувшись додав він.

— Маєш,—промовив Неро до Ганса,—заздалегідь витягай франка, все одно програєш...

Ганс хотів був опиратися, але, побачивши рішучий Нерів погляд, що вже сів за свій стіл, де хазяйка лагодила їжу, потягся за іспанцем.

— Бігме, я ж не вмю грати,—промовив Ганс до костирників.

— Нічого, ми навчимо,—промовив до нього поруському іспанців портнер.

Ганс мовчки сів і слухав пояснень іспанця про правила гри.

Неро нашвидку перехопив кілька шматочків шинки, духом випив червоної рідини, кивнув господарці і зник з таверни.

Тимчасом молодша Мадлен поставила до грачів на стіл дві пляшки вина. Ганс категорично заявив, що не зуміє грати, він ладен без гри поставити квартиру... Адже і йому щось перепаде з того.

Виявилось, що іспанців партнер теж емігрант. Він належить до терористів. Сюди потрапив із приятелем іспанцем, знайомим ще з Марселя, коли працював вантажником у порту. Тепер оце знову з ним здибався. Тут, у Парижі, він усього півроку... Йому спочатку не було життя від поліції: кілька разів арештовувала його й вимагала офіційного доказу, що він політичний емігрант, а не злодій, чи волоцюга.

Ганс посоловілими очима дивився на свого енергійного земляка й уважно слухав його оповідання.

Іспанець, як людина, що не розуміє розмови двох сторонніх йому людей, байдуже смоктав червону рідину, замислено розглядаючи кості. Врешті, він підвівся й мовчки перейшов до другого кутка за покритий скатертиною стіл. Він витяг газету і, закрившись нею, читав останні новини „Малого Парижу“.

— І що ж зробили ви, щоб не чіплялась до вас поліція?—поспитав Ганс.

— Та нічого. Пішов до посольства на Грінель, і там мені видали довідку,—захоплено відповів

юнак...—Мені казали в організації, що це непотрібно, що я напитаю собі біди,—але пусте, там дуже чемно прийняли й дали довідку...

— Розумієте, у мене така сама справа,—почав Ганс. І він розповів землякові своє горе.

Юнак посміхнувся й зауважив:

— Звісно, коли твій приятель хоче постійно мати неприємності з поліцією, то це інша річ... Я знаю випадки, коли звідси було вислано кілька-надцять душ до Німеччини, де вони потрапили до тюрми, як злодії та французькі шпики.

Ганс зблід. Він озирався навкруги, ніби шукаючи підтримки від свого приятеля, але Нера не було з ним.

— Ви гадаєте, мені таки справді дадуть там довідку?—плутаючи язиком несміливо запитав Ганс.

— За п'ять хвилин... Коли боїтесь, я сам піду з вами, однаково сьогодні я вільний,—відповів юнак і загадково додав:—бо ж завтра у нас в організації є деякі справи...

Сьогодні Нерів та Гансів стіл був порожній.

Господарки не дивувалися, що не було Нера,—адже він їх попередив,—але чому не прийшов Ганс? На запитання відвідувачів деякі з них тільки здвигали плечима, а молода хазяйка додала: „Малий, певне, десь запив“.

Поважний іспанець пив третю пляшку червоного бордо.

Тим часом Неро був уже на майдані Опера. Вже смеркало; порснуло блідо-рожеве сяйво ліхтарів, з'їдаючи останні сліди денного світла. На майдані було, мов у вулику. Люди закінчили денну роботу й повертались на нічний відпочинок. Паші підземелля „метро“ ковтали й викидали цілі стовпища людей назустріч новим шерегам, що поспішали до підземної печери. Неро хутко перебіг на другий бік, під піддашок кафе „Гранд-Отель“. Він озирався навкруги, ніби шукаючи когось збентеженим поглядом. Суб'єкт у вицвілій рудій парі, що жадібним поглядом озирав публіку, підійшов до нього й, таємниче озирнувшись, вийняв із важкої кишені пакуночок і подав йому. Неро взяв у руки прозорий пакетик, уважно подивився на суб'єкта, потім спокійно витяг з пакетика порнографічні картки, уважно переглянув їх і знов заклав назад.

— Я не такі бачив,— усміхнувся він, передаючи пакуночок таємничому торговникові.

— Тільки чотири су,— прошепотів торгоvníк.

Неро байдуже махнув рукою й знову нишпорив очима в публіці.

— Два су,— знову прошепотів, немов вишкварок на розпеченій сковороді, голос суб'єкта.

Неро нічого не відповів, хутко підійшов до відчинених дверей кафе й зиркнув на годинника. Було сім.

Коли він повернувся від дверей, його погляд зустрівся з докірливим зором торговника.

— Друже, я ж тобі кажу, що не маю грошей.

— Бісова душа... та він француз... — прогномів сам до себе торговник, одходячи на ріг вулиці.

Неро ще раз кинув очима на годинника, що сумно й безклопітно дивився крізь двері на людську метушню, й подався в напрямку вулиці Оперá. Він мчав так хутко, що поли його кереї хилиталися, мов крила, а подорожні на хвилинку жахалися, ніби повз них летів якийсь фантастичний темний птах, а не проходила людина.

А Неро час-від-часу вигукував: „От так дівча, от так курча“... І ще дужче надавав ходи. Він хутко минув Тюільрі, міст Пале - Роялю й звернув прибережною вулицею вздовж Сени. Дійшовши до вулиці Бонапарта, він спинився, набив люльку, запалив і поволі почвалав у цю вулицю. Він таки добре задихався і тепер намагався прийти до рівноваги. Біля будинку 17-б він подзвонив. За хвилину він уже стугонів по плитах двору.

Нагорі у дверях стояла Аннет і, трохи зігнувшись, зазірала у темінь сходів. На тлі світла вона здавалась китайською тінню, силуетою вирізьбленої в чарівній поставі жіночої фігури.

— Це ви, Неро?— задзвенів її голос.

— А який інший дідько?— удавано розлютованим тоном відповів він.

— Тюхтій ви, більш нічого. Я чекала вас точнісінько дві хвилини й оце тільки приїхала,—кинула вона, подаючи йому руку.

— Чорт зна що... а до мене пристала, як шевська смола, одна тварина з порнографічними картками, ото ж, мабуть, я й прогавив вас.

— Тільки швидше йдіть, бо, виявляється, тато й ті—вже з годину сидять. Страшенно цікаві розмови... Та ну-бо, хутчій скидайте свою халамиду!—жартівливо смикнула вона його за полу.

Неро тимчасом дивився на гравюру військової особи.

— Що це?—запитав він,—здається, раніше тут її не було?—підвів він руку догори.

— О, це капітан Жорж Грізель... Той, що виказав „змову рівних“. Тато умисно вчора повісив його тут. Хай, каже, нагадує оця паскуда кожному, хто тут буває, що такі мерзотники ще не перевелися.

Неро уважно розглядав освітлену гравюру дегенерата.

— А он насупроти,—повернула вона голову до протилежної стіни,—Гракх Бабеф, Огюстен, Дарте й д-р Каффе,—рівні, що засуджені на смерть через нього... Ото поруч них четверта гравюра юнака, то син Гракха,—Еміль Бабеф, що вбив Грізеля.

Неро зачаровано стояв проти чотирьох гравюр, ніби його думки поринули в минуле, пов'язане з цими людьми.

— Ну, годі. Ви хтіли хоч раз послухати й побачити ваших великих діячів. Роздягайтеся вже.

Неро отямився: миттю скинув керею й хутко, ніби вішаючи на манекен, надяг дівчині на голову

свою халамиду. Від несподіванки Аннет заверещала, вовтузячись руками в кереї.

У коридор одчинилися двері, з-за них висунулася покуйовджена патлата Апортова голова.

— Що ти, Аннет, верешиш, мов навіжена?— прохрипів старий.— А! це ви. Неро?— і, ніби цього було досить, щоб заспокоїтися, його голова знову зникла за дверима, що хутко причинилися.

Аннет кивнула головою на двері й пішла, поправляючи свої зім'яті кучері. Неро пішов за нею.

Крім Апорта, в кімнаті було ще четверо чоловіків. Двоє з них сиділо на канапі, один на кріслі. Коли ввійшли Неро й Аннет, один, що ходив по кімнаті, нервово промовляючи, на хвилину замовк і спинився.

Апорт промовив:

— Це той ваш земляк, знайомий Аннет, що я казав.

Аннет смикнула Нера за рукав, і Неро, злегенька вклонившись, сів поруч неї в подвійне крісло, що стояло біля дверей.

— Хто це?— тихо запитав Неро, нахилившись до дівчини.

— Нієв. Страшенно сердитий, коли говорить...

А особа невеличкого зросту, з відкритим високим чолом і трохи монгольським приємним обличчям, продовжувала:

— Товариш Апорт не має рації і на йоту. Як можна примиритись, скажімо, з тими вашими колегами по науковій катедрі, що мелють нісе-

нітниці вашим слухачам... Хіба такий колега не буде вашим ворогом, доки не покине своєї жалюгідної роботи?.. Адже ви будете одверто доводити всім, а особливо студентам, що то все дурниця і трошитимете колегу, аж пір'я летітиме...

Нієв спинився перед кудлатим Апортом і, заклавши ліву руку в кишеню, а правою жестикулюючи перед ним, доводив:

— Ми однієї партії. Так. Але наша партія нічого спільного не має з богом, а також і з тим, що під всякими науково-психологічними викрутасами намагаються його „винайти“. Це раз. А друге—ці вузьколобі марксисты...

В цей момент білявий з замріяними очима, що сидів на канапі, нервово підвівся.

— Так, так, вузьколобі, „теж більшовики“,— провадив, повернувшись на момент до нього, Нієв, —набундючившись он якими запеклими революціонерами, доводять, що не треба використовувати Думу, як парламент для агітації й пропаганди, і висувають гасла утворення інструктивних шкіл та активної роботи серед армії, визначаючи разом з цим, що цей час найреакційніший і найтяжчий для роботи... Тобто ви уявляєте: з одного боку підносять гасла, що зовсім суперечать умовам часу, а з другого—не хочуть використати в інтересах мас Думу, що є цілком можливе... Та що про це говорити?.. Про це ви вже знаєте з моїх статей... Я повторюю: їхня позиція—це позиція ворогів пролетаріату.

— Так то так,—розгублено забубонів Апорт, рухнувшись в кріслі й крізь окуляри поглядаючи на інших присутніх, ніби прохаючи у них вибачення за деякі нешляхетні вирази промовця.— Але ж навіщо було викидати з редакції? Хіба обраних на з'їзді можна усувати?—одним духом випалив Апорт.

— Хіба кожному більшовикові забороняється мати свій погляд на партійну тактику?—іронічно запитав білявий з канапи.

— О, звичайно! Скільки хочете,—в тон йому ще з гострішою іронією відповів Нієв.—Але, коли ці погляди не мають нічого спільного з марксизмом, коли вони нагадують балаканину дрібно-буржуазного уламку, що тільки-но став на пролетарський шлях, що не вивчив ще марксизму, не розуміє його й плете нісенітниці, які нічого спільного не мають ні з марксизмом, ні з партійними завданнями... Та де там... коли цей невіглас ще домагається, щоб партія запроваджувала це в життя... О, цій людині не місце в тім органі, що є душею, коли так можна висловитися, партії, її провідником у повсякденній роботі, і з такими людьми треба нещадно боротися... Їм ще треба вчитися марксизму й доти варитися в більшовицькому соку, доки вивариться дрібно-буржуазний навар... Такі люди є вороги пролетаріату й варті зневаги!— Нієв увесь палав, очі йому світилися жаринами.

— Нієв гадає, що його думки завжди справедливі,—якось перелякано озвався з крісла біля столу

схожий на дячка чорнявий, блиснувши окулярами до білявого.

— Хто оті?—знову спитав Неро в Аннет.

— На канапі Богів, з борідкою Чавський, біля татка сидить Струсський, що тільки прибув до Парижу.

— Ніхто ж ніколи не заперечував потреби парламентаризму,—промовив до Нієва Чавський—що ж до „богів“, так це ж справа виключно вправи та психологічних досліджень...

— Хм... „Принципіально психологічні дослідження“! Як вам сподобається?!—повернувшись півкругом питав він, ніби звертаючись до широкої аудиторії, що стояла за кожним з тут присутніх.— Коли такі контр-революційні ідеї вже біля двох років систематично намагаються прищепити масам, коли ці ідеї нічого спільного не мають з пролетарськими завданнями й соціалізмом та більшовизмом, коли ніякими засобами товариського впливу не можна нічого зробити,—о, тоді вже досить. Нам не потрібно колотнечі. Нам нічого ключкувати! Ми люди революційної роботи. Сварок нам не треба. А коли ви хочете вести далі своє,—будь ласка, можете агітувати про скинення такого центру. Може, кого з несвідомої частини більшовиків загітуєте. Але ми на замирення не підемо. Кожен більшовик мусить рішуче вибирати: або або.

Нієв замовк, сів у крісло й замислився. Він робив таке вражіння, ніби нічого на трапилось, а він тільки переказав думки сторонніх людей.

Кілька хвилин панувала тиша, ніби кожен обмірковував, що на це сказати. Врешті, Апорт закашлявся, й крізь його бухикання присутні почули:

— Та принаймні хоч не сваріться... Хоча б про людське око. Адже якимсь негаразд: партія, що провадить боротьбу зо всіма іншими організаціями, ще й сама в собі, в середині, свариться... Яке це вражіння робить на ті маси, що ви є їхні лідери?

— А, звичайно... Якимсь безглуздо виходить,— промовив Чавський,—ввесь час боролися з правими течіями, доки збулися їх, а тепер свари поміж собою... Це щось нагадує Паризьку Комуну й блянкістів та інтернаціонал з марксистами й бакуністами...

— Знаєте, добродію боговинаходче,— повернувся в кріслі до промовця Нієв,—давно вже сказано: „Лицемірство є данина, що її порок платить цноті“. Людям з вадою не місце серед ватажків пролетаріату. Ідеологи можуть помилятися, але не мають права лукавити з тими, кого вони репрезентують. Ми не можемо замазувати перед масами ті шкідливі ідеї й гасла, які висувають окремі наші товариші, що лиш нахапалися голосних виразів „пролетаріят“, „марксизм“, „більшовизм“, і, виссавши з пальця якусь нісенітницю, несуть її масам, як постуляти більшовизму... Маркс мав рацію, коли трошив таких „ідеологів“, що, може, до чого й здатні, але не для розвитку майбутніх революцій і будівництва соціалізму...

— Ну, годі, годі,—забубонів Апорт,—ще тут не вистачало свар... Нам французам... адже я теж француз, з вашої ласки,—повів він поглядом навколо,—нам дивно все це...

— Це вам тому дивно, мсьє Апорт, що французи ніколи не зроблять серйозної революції... А так з інтуїції, за своїми настроями,—насмішкувато кинув стиха Неро до Апорта.

Аннет штовхнула Нера в плече, а Апорт подивився на нього поверх окулярів і, здвигнувши плечима, нічого не відповів.

Присутні усміхнулись. Кинута Нером думка ніби розрядила напружену атмосферу, що панувала між цими, здавалося б, близькими ідеєю й роботою людьми, але далекими в конкретному випадку.

— Бачте, молодий товаришу,—повернувшись у бік до Нера, промовив стрункий Струсський, калатаючи ложечкою в шклянці,—не всі сучасники бачать шляхи майбутнього, що знає революція, хоч вона й здається сліпою... Звідси й інтуїція... і, як казав товариш Чавський, свари серед блянкістів та марксистів... З височини пташиного льоту історії революція ніколи не вщухає. Всі історичні сутички в загальному сполученні є своєрідна історична траєкторія... Пізнати цю фігуру траєкторії і є вища мудрість історика й економіста...

Неро їв очима промовця, він морщив чоло, ніби концентруючи там цілу увагу, щоб зрозуміти таку складну мову. А Струсський, сьорбнувши з ложечки, казав:

— Звідси і є те, що хто розуміється на цім майбутнім, бачить ці шляхи революції, той не може бути спокійний за всіякі дрібниці ідеологічного характеру й тому бореться за них, як боровся й Маркс і Енгельс...—Струський зиркнув на Нієва, але той замислено дивився на бронзову постать роденівського мислителя на шифоньєрці.

— Бабеф і Буанароті не знали ще терміну комуніст,—продовжував Струський,—але вони бачили зло нерівности у приватній власності... Тому вони комуністи дії, комуністи-революціонери, а не мрійники. Проте, то були часи, коли не було наукового марксизму... Тепер він є, і кожен комуніст-революціонер мусить знати це й керуватися ним у своїй повсякчасній роботі.

Струський усміхнувся, кивнувши в бік старого, і змовк.

У двері постукала служка: Нієва прохали до телефону. Коли він вийшов, запанувала знову тиша, немов би без нього незручно про щось говорити.

Аннет нахилилася до Нера й пошепки промовила:

— Коли й ви будете такі розумні, як Нієв, і не будете плескати дурниць про французів, тоді я вас буду завжди чекати на рандеву більш, як дві хвилини...

Обличчя Нерові скривилося, ніби він розкусив кислицю; він пхикнув і відповів:

— Коли ви будете такою, як ваш тато, тоді ви мене ніколи не дочекаєтесь...

Аннет вщипнула його за лікоть, а Неро, усміхнувшись, промовив:

— Я скажу про це вашим довготелесим церберам.

Апорт, що, здавалось, трохи задрімав, обернувся до них.

— Знову сваритесь?—суворо запитав він.

Аннет чемно склала руки на колінах, як колись вона це робила в школі.

Увійшов Нієв і попрохав вибачення. Він мусить іти.

Апорт провів його до дверей і, повернувшись, кинув:

— Ну й ватажок же у вас!

Він сказав це таким тоном, що трудно було зрозуміти, чи він шкодував, чи був гордий із цього.

— Атож,—відповів Струський,—людині, що вся горить у революційній роботі, інакше не можна. Він прекрасний ватажок.

Богів усміхнувся, а Чавський ніяково засовався в кріслі.

— А що, може, я кажу неправду?—звернувся до них Струський:

— Ні, чому? Я тільки гадаю, що маса сама може висунути ватажка,—відповів Богів.

— Е... це як розуміти,—пристав Апорт до розмови,—коли розуміти, що маса так з інтуїції висуне—це вийде тинди-ринди, коли ж розуміти, що маса визнає за ватажка людину, що вже виявила

здібність до того в своїй практичній роботі, тоді інша річ...

— А хіба маса неодмінно потребує ватажка?— запитала батька Аннет.

— Авжеж, органічно потребує. Найліпшим доказом органічного безсилля мас є те, що позбавлені проводирів, вони в безладді залишають поле бою. Потреба маси в керуванні—нездібність виступати без ініціативи, що звідкись має надійти, накладає на проводирів тяжкі обов'язки, і тому не диво, що однією з характеристичних ознак нашої демократії є неодмінно сполучення багатьох різних функцій у руках однієї особи...

— А як ви розумієте, товаришу Апорте, проводиря? Що значить, на вашу думку, це слово?— запитав Богів.

— Проводир,—ніби продовжуючи свою промову, відповів йому старий,—це сила волі, що імponує оточенню, знання й катонівська міць переконань, віра у свою ідею, що часто переходить у фанатизм.

Апорт на хвилинку замовк, підвів окуляри догори, щось міркуючи, і потім тихо додав:

— Іноді до цього всього є ще добрість душі та особиста незацікавленість...

— А як ви гадаєте, товаришу Апорте,—запитав Струський,—оця колотнеча, що відбувається тепер межі „вождями“, чи не матиме негативних наслідків для цілої партії і самої справи?

— Я гадаю, що ні. Це більше прояснює ситуацію.

— То ви гадаєте, що, коли від преси відсувають кого з ватажків,—це річ нормальна?—спитався Богів.

— Це аксіома. Преса завжди перебуває в руках ватажка або ватажків єдиної думки,—відповів Апорт.

— А як же маса? Адже усунений, що йому не дають використовувати пресу, теж частка маси?—зауважив Чавський.

— Ватажки, оскільки їх підтримують маси, сами знають, що треба, а чого не треба для преси. Коли ви ставите питання просто так, як воно є, то, звичайно, ні?..

— Але коли маса обирає кількох, вона ще не знає, хто саме буде її ватажком, і не діло вузького колективу усувати одного, що не погоджується з їхньою лінією,—кинув Чавський.

— Так, коли говорити словами Енгельса, то „серед так званих ватажків багато є посмітюх“, але в маси треба вірити,—у свій час вони знатимуть, хто їхній ватажок.

— Про кого це він?—пошепки запитав Аннет Неро.

Вона знизала плечима:

— Гадаю, просто так. Він іноді говорить, не думаючи ні про кого, а наводить якусь цитату.

— А як ви гадаєте, чи не підійшло б таке тавро отим двом?—прошепотів Неро, ледве помітно кинувши головою на Богова й Чавського.

Аннет усміхнулась.

— Це про кого ви?—схвильовано запитав Чавський Апорта.

— Та хіба такі, як, наприклад, Бур'ян,—цей „робітничче-соціалістичний“ ватажок, хіба він не зробив собі кар'єри прем'єр-міністра буржуазної країни і, будьте певні, досягне президентства—відповів Апорт.

— То, виходить, хто ж мав рацію—чи ми, що усували потребу парламентської борні,—запитав Богів,—чи Нієв, що вважав її за потрібну в Росії?

— Я гадаю, що таку кар'єру можна робити тільки в так званих „демократичних“ країнах; царський уряд не додумається до того. Тому, гадаю, Нієв має рацію: там, де майже ніяка агітаційна робота неможлива, використовуй хоч парламент...

— Чим тоді пояснити, що у Франції, країні революцій, можуть бути такі ватажки, як Бур'ян, Руже, Реве, Шарір, що зраджують пролетаріят?—запально, трохи ображено скрикнув Чавський.

— Французька буржуазія є носителька великих принципів революції,—вона має чудову школу, бо завжди була переможницею, тому вона знає, поперше, що маса без ватажка—нуль; подруге—знає, як приручити ватажка до себе; потрете—що ватажкова зрада сіє серед пролетаріату, зневір'я й, звичайно, тупотіння на одному місці...

Аннет підвелась. І, моргнувши до Нера, тихо зникла з кімнати, а слідом за нею підвівся й він.

— Ну, що? Бачили? Сподобались вам ваші ватажки й розмови?—запитала вона, коли Неро вийшов у коридор.

Неро замість відповіді запитав:

— Нієв тут постійно живе? Ви знаєте його адресу?

— Аннет!—зачула вона хрипкий батьків голос,— спитай, чи нас коли нагодують сьогодні, чи до ранку будемо сидіти отут голодні?..

— Я зараз, - кинула вона до Нера й зникла в темряві коридору.

„Дістав вашого рукописа про бога й комунізм. Чи не перехопив ваш єпископ часом ідейку в тутешніх революційних діячів Чавського та Богова—це співтовариші по роботі Нієва, того, про якого писав, що, коли має з тобою справу, бачить не тільки тебе, а й під тобою на десять футів?.. Від його ока не втече жадна дрібничка. Так ота компанія намислила „науково вишукувати бога“ (тут їх звуть винахідцями богів) і утворила навіть школу, мовляв,—це буде ковадлом, де будуть виковуватися загартовані революціонери для майбутньої революції. Треба тільки почитати книжку, що оце вийшла (зветься вона „критика емпіризму“), щоб зрозуміти всю велич думок Нієва та безпідставність „нової науки“... Проте, школа собі працює, забралась аж на острів серед морів,—від людського ока. Можливо, під бойовим вогнем Нієва вона не буде катедрою „нової науки“, а таки справді щось дасть революційним неофітам. Взагалі життя кипить, і хоч у кожній тутешній групі одностудців існує сотка поглядів на методи й принципи роботи та різних „наукових“ шляхів рево-

люційної боротьби, проте, єдину кремінну лінію веде Нієві його однодумці. Він так трощить кожного свого опонента, що аж клоччя летить. Мені ясно, що коли б не він, то ця єдина цікава й серйозна група, як і вся маса, що її репрезентує оця група, зійшла б на пси... Тут знову я хочу підкреслити свої давніші думки, що коли ватажок у тебе з трухлявою головою (як там у вас в Америці всім це дано від природи), добра не буде і ні-чорта не зробить ціле „айдоблью-доблью“¹.

„Я починаю захоплюватися величністю гасел, ерудицією й силою логіки Нієва. Навіть боюсь, що своєю анархічною істотою пірну в роботу, що для неї він живе.

„Я не дістав відповіді на мій лист „про заміри царської агентури — втягти всіх революціонерів-емігрантів у всеамериканську боротьбу з капіталом“. Тепер знову запитую, чи не гадає уряд видати декрета про обмеження в'їзду емігрантів. Царська агентура, принаймні, сподівається такого.. Коли я загартуюся цілком під вогневим вченням Нієва й вивію з себе анархічні вітри,—я тоді сповіщу. Є цікаві перспективи. Гадаю, що в них ви обидва—Лео і Лія—візьмете участь.

Париж.

Ваш Неро“.

На цей раз Ганс не сказав ні слова. Він, сопучи, лаштував ремні до торбини, що в ній розносив газети.

¹ Скорочена назва „індустріальні робітники світу“.

— Чого ж ти мовчиш, волоцюго?—запитав Неро глянувши до нього на долівку.

Ганс скулився, немов чекаючи удару, і згодом, зідхнувши, промовив:

— Ти там питаєш про таке, що я нічого не второпаю. Знаєш, що мені прийшло на думку...

— Напевне, ще десь попиячити на обіді, як отой раз,—кинув Неро, закладаючи листа до конверту.

— Ні. Я гадаю, що коли б мені пощастило потрапити он до тієї школи, що ото ти пишеш у листі я б тоді став людиною і не моргав очима на всякі розмови в Апорта й таку твою мудру писанину...

— Ти диви!—вихопилося в Нера,—а ти, браток, правду кажеш! Адже сам ти повік не будеш людиною, коли тебе не вимуштрувати.

Він підсів до Ганса й ласкаво взяв його за плече, братньо дивлячись на нього.

— Ми ось що зробимо. Попросимо Апорта, щоб він десь поклопотався за тебе, бо ж він з ними всіма на ти... їй-пра... Це повинно вигоріти,—міркував голосно Неро.

Він на мить замислився, підвівся, підійшов до скаліченої шухлядки й почав нишпорити в ній межі копицями книжок. Врешті, він добув кілька тоненьких книжок, листівок і, кинувши їх на торбину перед Гансом, зауважив:

— Ти тільки оце хоч прочитай і затям... Може, доведеться з ким балакати, то щоб хоч розумів елементарні речі...

VII

Я починаю двоїтися. Ота клята брошурка, що тяжила надо мною півроку, врешті, впливла, як кізяк на воді. Із штату Колорадо запитало якесь християнське братство (нічого собі „робітнича організація!“), чи вони можуть придбати в нас сто примірників „божественного комунізму“...

Огидний городник якось дивно глянув на мене своїми пукатими баньками, коли я відповів, що вперше чую про таку брошуру, й потім, смикнувши себе за ніс, а це мало значити, що він сердиться, наказав:

— Випишіть її!

Він підійшов до столу й почав поволі читати: ...„Розв'язати проблему розподілу допоможе тільки соціалізм. Нині 2% американців посідають шістьдесят відсотків всього капіталу. Дев'яносто восьми, тобто решті людности, залишається всього сорок відсотків...“

Він перегорнув кілька сторінок перекладу й наздогад знову почав читати вголос: ...„Капіталістичні боги завладали всім: їм служить технічний геній, наука, публіцистика, прикладне мистецтво,

у них у полоні вся нація... Свобода американців це не що інше, як ілюзія...“

— Слухайте, камраде Лео! Це для чого ви перекладаєте?—запитав він, торкнувши зашкарублим пальцем копичку списаних аркушів.

— Як, для чого?—здивувався я.—Адже це соціалістична наукова розвідка.

— Так, але хіба ж то є так, ніби вся нація є в полоні в капіталістів? Виходить, і ми—вся наша організація у них у полоні. Ви розумієте, що можна виснувати з цього?.. Ми ж живемо серед культурних людей. Потім щодо ілюзій...

— Так, але...—почав був я сперечатися, та „городник“ лагідно зауважив:—Краще б її зовсім не перекладати... Або принаймні—оце все викреслити... Ви дасте мені прочитати, коли закінчите. Це з якого, з німецького писано?

— Атож,—потвердив я.

— Німці, той... взагалі треба обережніше з їхніми висновками. Знаємо їхнього Куценького. Теж пророк—угодовець...—з іронією в голосі промовив він.

Я подивився вслід цьому „кремінному революціонерові“ й згадав Лію. Вона тільки один раз бачила нашого ватажка на мітингу в Олтергал; вона тоді кинула: „Коли Даніель де-Ліон переконаний, що правди—рівності можна добитися через парламент, то цей кастрований бугай певен, що рівності можна добитися тільки через паперові акції в підприємствах“... Не даремно його пова-

жає федерація ливарників, що вважає страйки за річ шкідливу...

Чорт-зна-що! Я починаю ненавидіти себе. Я починаю розуміти нікчемність людини, що боїться позбутися шістдесяти долярів місячного заробітку.

„Теж соціяліст“—пригадалась кинута мені в запалі наших суперечок фраза Лії.

В цей момент увійшла моя дружина. Її бліде, сіре обличчя зашарілося. Вона схвильовано підійшла до мене, по дорозі кинувши в повітря „добридень“ і, зиркнувши на годинника в себе на руці, промовила:

— Ходім. У мене є важлива справа.

Я звик до її постійних „важливих справ“, але сьогодні вона мала надто стурбований вигляд.

— Я хочу вступити до анархічної організації... Що ти на це?—ніби розмовляючи з повітрям, не повернувши голови, випалила вона одним духом.

Я отетерів. В одну мить мені пригадався інцидент перших днів, коли вона повернулася з своєю подругою з лісу, де був засмолений анархіст, її запальне захоплення цими дон-Кіхотами без глузду...

— Ти що, при своїх? — торкнувся я долонею до її чола.

— Так, при своїх,—гостро відповіла вона,—мені врешті, остогидло скигління й твоє й усієї наволочі твоїх городників та й взагалі всіх організацій: я маю надто гаряче серце й чуття, щоб холодно переживати мерзотну реальність суспільного життя.

— Що ж ти можеш зробити серед них, що прагнуть до безладдя чорної, без просвітку анархії?..

— Ти хоч і начитаний, але просто невіглас,— вигукнула вона так, що навіть усміхнувся газетяр на розі.— Хіба ти не знаєш, що за Прудоном анархія є не безладдя, а навпаки,— знищення безладдя. Анархія—це відсутність панування одних над одними, відсутність влади в такому розумінні, тобто держави...

— Як там за Прудоном, це хай тобі морочить голову хтось інший. Я кажу тобі так, як це слово й зміст його знає ввесь сучасний науковий світ... Ти ж добре знаєш, що неорганізовано, безладно навіть кімнату не можна урядити по-людському. Ти ж повинна розуміти, що тільки добра організація ре...

Але вона не дала мені докінчити й накиннулась на мене, виливаючи на мою голову й усіх революціонерів світу цілі цебри помий.

— Організація, організація! — кривилася вона з мене,—„організація, це ж олігархія! У кожній організації чи партії, чи якої спілки, як твоя шахрайська,—скрізь насамперед яскраво виявляється аристократично-бюрократичний скорпіон-урядовець—проводир.

— Ти плещеш дурниці! Адже кожна „верхня“ особа—чи урядовець, чи ватажок—є тільки виконавець волі мас, що працює під їхнім безнастанним контролем, зв'язаний їхніми інструкціями, вказівками,—заперечував я їй.

Тепер вона вже суперечила спокійно, хоч і твердо, натискуючи на кожне своє слово.

— Ти чомусь оминаєш той факт, що згодом, коли організація зростає, контроль і керівництво маси чимраз більше обертається в ілюзію. Силою самих речей, звичайно, урядовець підноситься на становище ватажка-проводиря й вирішає життєві інтереси організації й спілки або партії, не звертаючись за порадою до мас. Хіба цього не доводить яскраво твоя асоціація з синьоносим городником, стотисячником?

— Ні, не доводить. Ми говоримо про ідеальну організацію, що творитиме соціялістичне суспільство...

— Організація творитиме соціялістичне суспільство? Ти про віщо говориш? Коли взагалі про організацію, то най вона буде яка ідеальна, най вона буде збудована на найкращих принципах і постулятах, — ця чиновничо-урядницька ієрархія є наслідок технічних вимог і найважливіша умова правильної роботи організаційної машини... Звідси — нікуди не поїдеш. Закон. Ти ж визнаєш певний економічний й звідси — організаційний закон?

— Це все сантиментальна балаканина. Я кажу про комуністичну організацію, про перспективи розвитку суспільности та її шляхи...

— Ні, сантименталізм є творення організації комуністичної, щоб, врешті, замість боротьби за рівність і осягнення її виробляти олігархічні квінтети...

— Дурниця, Ліє. Це анархісти підводять під комунізм бабефевські прагнення до рівності. Це анархісти будують романтичну перспективу майбутнього, але вони не бачуть шляхів до нього, бо оперують абстрактним позаклясовим суспільством. Протягом віку комуністи дали наукове угрунтовання соціалізму, показали трудящим шлях до цієї мети, реально і ґрунтовно і вияснивши кожен крок того шляху... Врешті вони єдині виявили, що тільки пролетаріят може здійснити соціалізм. Отже, анархісти, як той газетяр, що не знає, скільки він продасть сьогодні газет, і якими вулицями йому піти, щоб усі їх спродати...

Лія замислилась і мовчки пішла поруч мене. Врешті, вона ніби згадала, що я її чоловік—тихо взяла мене під руку.

На розі двох вулиць похідний зуболікарський кабінет давав сеанси. Натовп заступив перехід, і Лія задивилася на білу поставу лікаря, що стоячи над натовпом, жестикулював руками, з блискучим ланцетом і обценьками та щось хрипко вигукував. Але вона, певне, не бачила того, на що дивилася, й не чула, як той просив, щоб хтось із публіки сів на крісло і за двадцять п'ять центів упевнився, що його болючий зуб миттю і без болю буде висмикнутий.

— Чому це раптом ти надумала таке?— спитав я Лія почервоніла...

— Я сьогодні одержала листа на твоє ім'я від Мем. Вона просить у тебе матеріальної допомоги,

власне організувати цю постійну допомогу їхній асоціації, що з неї кілька душ уже сидить по тюрмах... І мені стало соромно, що б'ю байдики.

— Не треба йти до них... Ще встигнеш,—зауважив я, а згодом додав:—Гаразд, напиши, в які хочеш установи, спілки, федерації, дідько б його забрав, я виступлю з асоціації і перейду на другу посаду...

Лія мовчки стиснула мені лікоть.

*

„Фармерська спілка“. Докладно я не знав, що воно за спілка. У листі, в яким вони пропонують мені посаду, зазначено, що спілка об'єднує понад двісті тисяч фермерів і видає газету й журнал. Я тільки чув про них одним вухом, а наша асоціація жадного зв'язку з ними не мала. Лія стоїть за те, щоб негайно переходити до них на роботу.

Городник дико подивився на мене і тільки промовив, підписуючи чек остаточного розрахунку: „Завжди оця квола інтелігенція викидає штуки... то вступає до організації, то виходить“...—Адвокат блимав очима. Коли він скидав окуляри—у нього були завжди занепокоєні очі, як у злодія, або старого джигуна, або у курки, коли її піймають, щоб зварити з неї юшку. Він стурбовано запитав: „А як же буде з перекладами?“ Я нічого не відповів.

Мені стало так легко, як бува людині, що вихопиться з-під важких паків. Коли я проходив повз морських кнайпів, звідти долітав веселий

гомін матросів та їхніх веселих подруг, мені стало теж весело. Адже я вільний і більш не бачитиму криводушних осіб з асоціації. І я думками був там, серед роботящих фермерів, людей діла, людей, хоч і зашкарублених в своїй поглядах, але з наївно-дитячою психологією.

Лія так квапилася в дорогу, що вже склала всі речі й чекала на мене, щоб першим таки експресом виїхати з осоружного міста.

Коли я ввійшов, вона кинулась до мене.

— Все покінчив? Можна виїжджати?—Вона захопила мене за руки, і мов кізка, почала крутити.

Увійшла господиня—стара німкеня, що, живучи в Америці вже двадцятий рік, ні слова не знала по англійському. Вона обійшла кімнати, уважно оглядаючи їх, чи все на місці. Врешті, вона усмінулась до Лії і промовила: „Щасливі ви, пані, що виїздите звідси“,—в її голосі було стільки розпуки і заздрощів, ніби Лія їхала десь на поля, на хутір, де пахне коров'ячим гноєм, парою від молока та зеленою травою, про що стара німкеня мріяла цілий свій вік.

За дві доби ми перехопили експресом навскіс континент і опинилися в місті, що цього дня було повите брудним димом, ніби вітер зігнав з гір хмари і позатягав ними кам'яні будівлі, вулиці.

Лія була така ж весела і виявила стільки метушливої енергії, як у ті часи, коли ми переїздили вперше.

Я поспішав до спілки, що мала двохповерховий будинок, який своїм дивним виглядом нагадував будови католицьких монастирів.

Бой¹ провів мене до невеличкої кімнати, відгородженої форніром, де за столом, зарившись у папери, сидів... піп.

На мить у моїй голові майнула думка: „Певне, я помилився і не туди потрапив“. Я почав був прохати пробачення. Але патер приємно усмінувся і попрохав сідати, коротко промовивши: „Ми чекали на вас сьогодні“. Мабуть, він зауважив моє здивовання. бо сказав: „Не дивуйтеся, що маєте перед собою попа... Хіба фермери не можуть обрати собі за голову спілки свого патера... Врешті не всі попи бувають єзуїтами й лихварями. Адже в історії були попи громадяни. Згадайте французьку жакерію. Мене звуть отець... або коли хочете, товариш, Єронім. Сідайте, прошу!“

Кругленьке, трохи рожевеньке обличчя отця Єроніма розпливалось усмішкою. На мене він зробив досить приємне вражіння. Здавалось, що ця людина випадково одягла попівський балахон. В її поведженні, нервових руках і розумнім обличчі не було нічого фанатично-єзуїтського або лихварсько-попівського чи лицемірно-чернецького.

— От і добре!—промовив я,—так оце з вами я матиму справу? Гарзд.

¹ Хлопчик—слуга

— Я вам сьогодні ж розповім усе, що в нас за робота. Не дивуйтесь, ми вас уже знаємо. Адже ми маємо свою агентуру фермерів скрізь і критися перед вами не будемо.

— Що ж ви знаєте?—вирвалось у мене.

— Те, що ви роботяща людина, жадними хи-
мерами соціалізму не захоплюєтесь. Принаймні,
вас ніде не бачили, щоб ви активно виступали...
Врешті ви ж вийшли з асоціації.

„Звідки він знає, коли я це зробив тільки в
день від'їзду“,—подумав я. І мене ще більше за-
цікавила ця істота. Я зрозумів, що цей оригінальний
ліп грає не останню роль в спілці.

А він підсунув своє кресло до мого і провадив:

— Ми об'єднуємо сто дев'яносто шість тисяч
фермерів, ми маємо свою ощадну касу, ми маємо
оцей будинок, ми маємо свої школи, пансіонати
і друкарню, ми маємо газету, журнал і розпо-
чали видавництво. Тут стільки роботи, що мені не
раз спадало на думку кинути священне діло.
Ваша праця: ви знаєте українську мову, наша
маса не вся гаразд розуміє англійську—наші ви-
дання всі українські. Ваша робота—перекладати
тут з англійської на українську до видань і на-
ших часописів. Ви хутко зрозумієте, чого потре-
бує наша маса,—і вас не доведеться вчити... Ви
тільки візьміть прочитати оці кілька чисел на-
ших часописів і зрозумієте, що треба.

Єронім добув із шухляди копичку часо-
писів і поклав перед мене. Я мимохіть розгор-

нув їх, але він узяв мене лагідно за руку й застеріг:

— Це вже ви дома розглянете, а поки що я вам покажу наш будинок.

І ми пішли. Під час оглядин різних кімнат—залі, бібліотеки, експедиції, фальцовальні, друкарні—Єронім пояснив мені, що все це здобуто великими зусиллями й боротьбою з іншими спілками, що до них належали фермери.

— Як бачите, ми переводимо величезну культурну роботу і, навіть допомагаємо тим, що починають хазяйнувати,—закінчив він свої пояснення, коли ми ввійшли знову до його редакційної кімнати.

Коли я повернувся і розповів Лії про свою установу, вона ніяково поглянула на часописи, мовчки перегорнула їх, і, зідхнувши, одсунула на бік: їй була не зрозуміла їх мова.

— Врешті, хоч гірше та інше,—проказала вона... Побачимо що воно. Адже ми знову зможемо десь переїхати...

Оце так штука! Ми тепер маємо пропагувати чисте, без комуністичної опари, християнство... Всі часописи на три чверті були насичені всякими нісенітницями про уніяцтво, католіцизм і інші релігії, що з них уніяцтво найкращий спосіб для спасіння людської душі і культурного розвитку. Решта були відомості про культурне життя, сільсько-господарські поради та популярний виклад англійської мови...

Лія реготала цілий вечір... Їй і на думку не спадало, щоб ми потрапили на таку роботу.

Що ж—узаялись—нічого не вдієш,—в тон її веселого настрою відповідав я.—Проте, ми ще будемо чекати відповідей на інші наші пропозиції, що ми послали.

Другого дня я одержав від Єроніма цілу копицю англійських та німецьких друкованих матеріалів. Тут були абетки для дітей із школи християнського братства з Колорадо, брошурки німецькою мовою про уніяцтво в Австрії та відкреслені статейки з газет і журналів. Все це було тільки релігійного характеру. Мене здивував штамп на одній брошурці.

Там стояло:

Австрійське королівське посольство
в Сполучених Штатах

Щоб то значило? Тайна була схована всередині брошурки.

Там був згорнутий лист. У нім сповіщалось, що цю брошурку треба якомога більш поширити а тому всебічно висвітлити на сторінках часописів спілки.

Там же запитувалось: чому й досі не було підтвердження на надіслані тисячу доларів.

Я переклав зміст листа Лії, і вона вся поплотніла:

— Виходить, спілка ця є дитина австрійського посольства?—тихо промовила вона.—Нічого собі, влізли ми в історію!

У двері хтось постукав. Не встиг я вкласти листа в брошурку, коли слідом за Лією увійшов о. Єронім.

Він намагався бути приязним і спокійним, але в куточках його стурбованих очей смикались зморшки. Він похвалив нашу гарно устатковану кімнату в готелі, сказав, що нам варто все ж таки переїхати до приватного помешкання... але його погляд прикипів до купи літератури, на столі, ніби він намагався дізнати її таємницю...

— Вибачте, що потурбую вас... Я хотів спитати, чи часом з часописами я не передав вам однієї книжечки...

І, не чекаючи відповіді, він, не стримавшись, потягся до часописів і миттю висмикнув звідти сіреньку брошурку... ту саму, що мала штамп австрійського посольства з вкладеним листом.

— Так, так, це вона!—швидко промовив він голосом, в якому одночасно відчувалося переляк і радість.

— Вибачте,—вклонившись ще раз промурмотів він, і зник за дверима.

Лія впала на рухливе крісло і похитуючись реготала, як навіжена.

Докладно обміркувавши прочитану літературу з своєї нової організації, я зрозумів, що я повинен насамперед стати гарним австрійським пат-

ріотом і нагадувати фермерам їхню батьківщину, що є там, десь за морем, під ласкавою опікою Австрії, повинен доводити, що коли всі вони будуть гарними патріотами, то це дасть можливість Австрії об'єднати колинебудь їхню Рутенію з позазбручанськими земляками і цим виконати волю божу щодо з'єднання їхнього народу; дізнався про те, що американсько-канадійські фермери повинні не забувати про допомогу своїм заокеанським землякам на їхні культурні потреби і допомогу цю складати через свою спілку; дізнався про те, що я маю навчати фермерів бути пристойними християнами і не вірити жадному антихристовому посланцеві, які тепер ховаються під гаслами всяких соціалістичних партій, навчати їх, щоб вони за порадами зверталися до ближчих своїх уніятських попів, або писали про свої болі чи хвороби до своєї газети... (в чому спілчанський часопис теж дає поради, якому святому молитися й які читати до того молитви). Взагалі я зрозумів, що маю, як апостол, проповідувати те, чого вимагають завдання спілки.

Але я морочив собі голову: „що спільного має оця вся пропаганда з завданнями спілки?“

Нам було самотно, і Лія згодилася запросити до нас на вечерю отця Єроніма.

Він був не сам. З ним було ще двоє людей. Один з них мав вигляд ракла; він був у розхристаній сорочці, раз-у-раз підсмикував штани; його черевики, здавалося, були шиті на якогось гі-

ганта, подібні до тих, що бувають у вітринах і про них малеч питає своїх мамунь: „А чого татко не ходить у таких великих черевиках?“, а мамуні їм відказують: „Ти читала про хлопчика мизинчика та велетня... То взуття тільки для велетнів“. Взагалі це були не черевики й не боти, а щось подібне до того, що взувають поверх черевиків робітники, що трощать каміння. Він міг вільно повертатися навкруги тоді, коли його черевики нерухомо стояли на місці. Він не мав капелюха, а на його голові була ціла копиця волосся. Він був сухорлявий, як чапля, і мав вигляд виснаженого келійника. Це був поет. Геніяльний поет. Він міг своїми віршами слово боже комбінувати з найліричнішою буденщиною буття, захоплювати ними фермерів. Так, принаймні, рекомендував його отець Єронім. Поет мовчки байдуже сів у крісло, не подавши руки і навіть не промовивши нам „добри вечір“. Другий був верткий чоловік, середній на зріст, досить пристойно одягнений. В його обличчі і поведженні було щось середнє між льокаєм з ідальні сердитого пана і пригоничем. Він кілька раз потряс мені руку, довго говорив якісь приємності Лії, торкнув за плече поета і взагалі вільно поведився. Це був співредактор отця Єроніма, він же і заступник голови спілки, тобто отця Єроніма.

Коли випили всі по чарці (в отця Єроніма за правило було пити відразу дві, що із хіхіканням підтримав співредактор), всі звеселіли ще

більше. Згодом отець Єронім, щоб довести, що на нього не впливає алкоголь, розповів на пам'ять, що з ста мільйонів мешканців Сполучених Штатів і восьми мільйонів людности Канади—католиків 38 відсотків, і пресбитер'ян—сімнадцять, уніятів—один відсоток і т. ін., і що православні ошуканством підвели багатьох уніятів під свою статтю... На запитання співредактора, що взявся бути за експерта, Єронім пояснив, що в Сполучених Штатах ще є поверх двохсот мільйонів гектарів вільної землі... і що до сьогоднішнього вечора через його посередництво пройшло шість тисяч гектарів.

На запит поета, скільки отець Єронім здобув відсотків на цьому, він нічого не відповів і тільки, усміхнувшись, налив поетові віскі.

Я переклав Ліі, що говорив Єронім і вона кисло усміхнулася. Але вона не стрималася і кинула до Єроніма, скільки б то людей можна було оселити тут, коли б у світі панував соціалізм.

Єронім миттю спинився. Він ніби домислився, що сказала моя дружина. Потім він спалахнув і пильно дивлячись на неї, відповів:

— Ви що ж, гадаєте, селянство-фермери працюватимуть на соціалізм? Розмова перейшла на англійську мову (Єронім навіть попрохав дружину пробачити, що говорив незрозумілою для неї мовою).

— Не забудьте, місс Ліє, що селянство, як стихія, ніколи не може бути задоволене. Кожен се-

лянин прагне мати чимраз більше господарство... Це цілком природно, і я це знаю з власного досвіду, як голова спілки... Це за соціалізму—річ неможлива; втягти селян в соціалізм—це марні мрії. Хоч вони й дурні, але вони відчувають, у чім лихо.

— Чому це ви гадаєте, що це лихо, отче банкіре?—вже п'яним голосом запитав поет.

Єронім на момент почервонів. Певне, кинута поетом назва „банкір“ була йому неприємна, як лихвареві назва „злодій“ серед чесної компанії.

Він похитав головою до поета, а потім, повернувшись до Лії, відповів:

У тім, що навіть, коли бідак залишиться хліборобом, він за якийсь час стане ворогом соціалізму, бо прагнення до рівності не відповідає розвиткові його матеріяльних здобутків. Тому треба або знищити цю клясу, чи як там по соціялістичному, або миритися з тим, як воно є. Знищити не можна їх, бо гам-гам треба, а втягнути в соціалізм теж неможливо.

— Коли селянство матиме все йому потрібне, у нього відпаде така природня хіть,—намагалась сперечатися Лія.

— Але відразу воно не матиме, а доки можна буде осягнути цю химерну утопію, так воно ж буде розвивати своє господарство, тобто вбивати кілок у соціялістичне будівництво.

— А коли вони будуть організовані в комуни, колективи, що постачатимуть на все суспільство, де зникне тяжіння до власности!—зауважила Лія.

— Ні, ні, не зникне, то буде тільки акційне товариство на паях. Звісно, коли це буде з власної їх охоти. А коли з примусу, то хіба то буде соціалізм? Рівність?—іронічно запитав Єронім. То ж буде рабство. А рабами їх не можна зробити, бо надто їх багато треба, щоб обробити землю. От у Сполучених Штатах близько півтора мільярда акрів землі... Що ви з ними зробите? Врешті, і вся наука пристосована до умов землі, а ті умови—неодмінне існування окремих господарств...

Лія перепинила його:

— Наука виходила з фактів існування приватної власності і до цього пристосувала свої знання, не беручи в свій аспект досліджень загалом землі, як суспільного цілого. Звідси і її приватно-власницький ухил.

Мені було дивно, що Лія почала змагатися з попом, хоч я почував себе зле в тім питанні. Таки, справді, для мене воно було дивне. Але я не хотів сварки, а розчервонілі обличчя Лії та Єроніма не віщували нічого гарного.

Я налив поетові порожню чарку і злегка торкнувши його, запитав про що це він так замріявся.

Він підвів голову, подивився на мене таким зором, ніби бачив перед собою не мене, а потойбічний світ, і, взявши чарку до рук, урочисто промовив:

— Людська задума подібна до небуття. Вона прекрасна, бо відриває людину від всього земного, буденного...

— І це все завдяки алькоголю,—додав він, вихиливши віскі без содової.

— Бачте, табунець курей, і то має різних птах,—доводив щось Лії отець Єронім,—одна курка мовчки дзьобає—адже досить насипано зерна,—а друга—мало того, що дзьобає, а ще й сусідню курку скубе. Така натура властива всьому живому.

— Знаєте, цмокнувши губами, вів далі після павзи поет,—для творця наркотик є стимулом, що розкриває невідомі ще вченому світові мозкові клітини... невідомі області позасвідомого... і дає неосяжний простір фантастиці...

Єронім припинив розмову і зацікавлено повернувся до поета.

— Апарат людського мозку ділиться надвоє: свідомі частини і позасвідомі,—поволі п'яним голосом, провадив поет.

— Коли наркотик впливає на організм, тоді відкривається позасвідомі частини мозку і позасвідомі волокна сполучаються з свідомими і дають, переливаючи в свідому частину мозку, величезний матеріал для творення...

Поет зідхнув.

— Але, на горе, це не стосується до алькоголіків. Бо, коли ти надуживаєш алькоголем, тоді мізкові клітини-волокна розтоплюються, і весь мозок стає застиглим холодцем. Тоді він не може контролювати підсвідомі мізкові матеріали. Адже й увесь твій організм вже не зберігає потрібної

природньої сили, і людина стає не творцем, а тільки інвалідом. Цього ще не знає науковий світ, але я тобі кажу, що це так.—Він змовк і поринув у вир своїх мрій.

Співредактор мовчки слухав бесідників, що зовсім не пасувало його верткій природі.

Це було наше нове товариство.

elib.prlu.org

VIII

„Ось перед вами член парламенту. Кажуть, та й він сам часто говорить з трибуни, або вихваляється де в кафе серед друзів, що—він соціяліст...

„Ви подивіться, як він обстає за трудящих, як ганить державних дипломатів, критикує бюджет, іменем робітника погрожує вищим верствам громадянства... Піт ллє у нього з обличчя, і він витирається білою шовковою хусткою...

„Потім іде на обід в ресторацію, де музика. Він намагається вести з своїми приятелями—державними мужами (тими, що ганьбив їх) політичну розмову, а сам час від часу масними очима поглядає на чорняву кельнершу, затягнену в корсет з вигнутим бюстом і підведеними очима.

„Перед вечором з'являється додому, заклопотано поспішає до кабінету і пише політичну статтю до газети... Похапцем п'є каву, цілує жінку в чоло і, між іншим, каже: „люба Валю, швидче скажи, щоб дали пару нових хусток і шкарпетки. Треба, я поспішаю на засідання“...

„Гукнувши візника, їде на приятельську вечірку чи за місто в який небудь „Мулен-Руж“ і повертається вранці додому...

„Другого дня п'є чорну каву, переодягається і поспішає на збори робітників у тім кварталі, звідки він є виборний. Там „працює“ добрих десять годин... З досконалою логічністю з'ясовує робітникам політичну економію та Марксову науку... Радить потерпіти і готувати майбутнє своїм дітям, мовляв: „економічне становище не дає можливости хутко досягнути жодної мети. Тому вчіться, ждiть та слухайте, покищо, начальство“.

„У нього підростають діти. На делегатські гроші він учить їх в інститутах, наймає на них бонн... Сам не від того, щоб і їх зробити такими, як сам,—соціялістами...

„Щодня, щохвилини він повний життя, про щось глибоко міркує, щось вигадує і все чогось шукає в житті... В міністерстві—його похибок, в ресторані—свіжої їжі та шаноби до своєї особи, вдома—повного порядку й тисячі інших пов'язаних з турботами дрібниць... У жінки чесности, в дітях—своєї гордості, в робітничих районах—нових матеріалів для настрою й промов; в марксизмі—не відкритих ніким проблем; в своєму імені—слави... І тільки в собі самому нічого не шукає.. Боїться заблудитись. І так ціле життя. Навіть смерті шукає славної, почесної, з пам'ятником...

„Яка користь з того людству, ніхто не відає. Чи зменшилось від його присутності на світі голодних смертей, теж ніхто не знає. Скільки радості він приніс навкруги—не знати, що то за радість,—ніхто не розгадає... Нарешті, чи задовольняється він сам своїм існуванням—невідомо нікому.

„Тільки щороку він все старіє й старіє.

„Вже зігнувся. Вже згубив дзвінкий голос... Вже не може пити мадери, вже не поспішає ввечорі до Мулен-Ружу і вже неуважно говорить про Марксові проблеми... Але ще бадьориться. Щось міркує, щось робить, дає мудрі поради, філософічно повчає молодих прихильників. Та все ще чогось шукає в житті.

„Що він знайде? Чи задовольниться знайденим? Який сенс із того і яка користь?

„А хіба він відає, що то таке користь і навіщо потрібен сенс?

„А все ж таки шукає... Нарешті, помирас. Тоді близькі стараються, щоб він чогось шукав...

„Лишають його душу серед себе і „всіх пригноблених“, хоч тіло його обернулося в порох... Квітчають його лаврами і пророчать людству, що його душа витає серед них і дасть їм щастя.

„Ідіоти!

„Так створена людина. Мусить і по смерті чогось шукати...

„А що вам з того, читачу? Чи знаєте ви його? зглядяться від того ваші зморшки на долоні?

„Це мій погляд на всіх європейсько-американських ватажків, і взагалі—державних діячів, щоб на цьому закінчити наші з вами суперечки з цього приводу.

.
„Мої невгомонні диваки Лео й Лія. Перейдімо до вас особисто. Ваші метеоричні стрибання з посади на посаду, з одної організації до другої асоціації, мені нагадують того цигана, що менджував шкапами в надії добути собі, врешті, цінну коняку. Та виявилось, що не він був нездібний вименджувати крашої, а на ярмарку просто всі були браковані шкапи і хазяї вивели їх теж для того, щоб обшахраїти когонебудь, виміняти на крашу. Ти гадаєш, що так в Америці, або де в світі є яка „краша“ організація? Дурниця. Один дідько,—вся різниця, як у того цигана з шкапами. Лбо ворона, або булана чи біла... та на якість всі однакові. У французьких королів були спеціальні інтенданти втіхи. Надзвичайним вигадником був, особливо за Людовика XV,—Бертен. Він постачав королеві навіть малих дівчат. Я гадаю, що кожен з ватажків тих всіх асоціацій, спілок, що ти в них до цього часу перебував,—був би не гіршим Бертеном для першого „всевладного“, і залюбки покинув би для такої „високої роботи“ свою „громадсько-соціалістичну“ працю...

„Нещодавно ми з Аннет—є така дівчина тут у того кудлатого опудала, мого патрона—ми з нею на „ти“—були на майдані Конкордія і ба-

чили, як ватажки робітництва, члени парламенту, плазували перед „тутешнім царем“ Павіаноре. Вони були подібні до тих милих дівчат з Монмартра, що, осяяні нічною електрикою, поблискуючи очима, зазирають вам у вічі з виглядом: „Ми на все згодні, на все“, тому я й згадав про Бертена. Отже не диво, що Нієв вже давненько втік звідси десь до Австрійської Польщі. Звичайно, краще бути ближче до кордону, щоб керувати революційною роботою, ніж бачити Бертенів. .

„На ваші міркування щодо селянської стихії, я оце прийшов до зовсім іншого висновку (адже це не зле, що я на кілька років спізняюсь з відповіддю на це питання)... Селянство, як соціальна група, в такому вигляді, як воно є,—дійсно ворог соціалістичного суспільства. Але треба якимсь способом змінити умови, що сприяють йому лишитися таким, як воно є. Я не знаю такого способу. Певне, знайдуться теоретики, що розв'яжуть це питання. Але мені в процесі самого будування соціалізму уявляється таке: треба, певно, буде суспільству чи майбутній державі, в яких там формах вона буде, утворити краєву конкуренцію з ними на ґрунті хліборобства. Наприклад, Америка має нині вільної землі щось, як пишете, понад двісті мільйонів гектарів. Уявім, що такий вільний запас земель і ми маємо в соціалістичній країні. Адже для пролетаріату немає ваги, де він працюватиме. Спролетаризувавши цю землю, і приклавши найвищу техніку, що вже є до послуг

країни, ми матимемо наслідок занепаду деяких, а може, й більшості селянських чи фермерських господарств, пролетаризацію цієї частини селянства—та до того ще нові звільнені селянами для держави землі і власний суспільний споживчий продукт—без купівлі чи обміну в решти хліборобів. За який час ми матимемо картину, що майже вся хліборобська маса, як потенціальний дрібнобуржуа, здасть позиції і спролетаризується? Що ми маємо? Ми маємо збільшення пролетаріату, збільшення споживчих продуктів, незалежність від селян-власників, можливість більшого використання пролетарських сил, бож ми зфабрикували й землю і зменшення робочого часу до мінімуму. Тоді, звісно, ми можемо прийти до того стану, що пролетаріат, поперше, не буде залежний від приватновласницького хліборобства, подруге, матиме більше вільного часу і зможе стати людиною, а не робочою худобою, якій не вистачає часу на інтелектуальний розвиток і нормальні громадсько-культурні чи наукові роботи, цебто зможемо будувати соціалізм, бож цей процес затягнеться на довгий час. Інакше, справді, коли з одного боку ми маємо могутнього буржуа, а з другого—робітника, що вибивається з сил,—ми згодом прийдемо до безнадійного виснаження останнього, коли він згубить імпульс до будівництва. В іншому випадку, коли ми введемо, як систему, регулювання приватновласницького хліборобства—це законних, в історично-економічному розумінні—гарних наслід-

ків не дасть, і внутрішні економічно-соціальні суперечності можуть викликати тенденцію бурбонщини, шукання анархічних шляхів виходу з такого стану.

„Свої міркування я післав, через Апорта, Нієву. Коли буде відповідь на них, сповішу. Він саме це питання тепер опрацьовує, і наслідки його роботи вже гомоном котяться по селянських просторах імперії.

„Забув ще про Ганса. Він тепер кінчить оту школу на досвідченого революціонера... Побачимо, що з того вийде. (Я, грішним ділом, гадаю, що коли всі там такі тюхтії, як він, то жди від них революцій!)

Ваш Неро“.

Ойдс, певно, стежив, поки я дочитаю листа, що він передав мені одкритим, сказавши: „На конверті, як бачите, не було вашого прізвища, тому я розпечатав...

Власне кажучи, я був навіть задоволений з того. Мені подобався Ойдс, особливо після того, як ми працювали в асоціації „Я доб'юся“, де він був за голову, я, звісно,—за референта. Я з приємністю згадував, як ми вперше зустрілися з ним у доктора Дені, а потім, коли я працював у федерації. Але я ніколи про це йому не нагадував. Може, тому, що його зневажливий позір на мене підчас інциденту з федералістами... потім завжди пригнічував мене, ніби з ним було пов'язане якесь моє злочинство...

Ойдс одкинув своє сиве буйне волосся, що раз-у-раз спадало йому на чоло, й запитав:

— Це той Неро, що я, здається, дав йому картку до Апорта?

— Атож, відповів я, стримуючи себе, щоб одразу не розповісти про цього химерного волоцюгу, що його, не знаю чому, так любив.

— А скажіть, будь ласка, камраде Лео, чи він не зміг би сюди приїхати на роботу?—промовив він таким тоном, ніби думав уголос.—На мою думку, такий для нашої асоціації знадобився б.

Мене схвилювала його пропозиція. Я відчував, як мене духом пройняла радість на саму тільки думку про зустріч з коханою людиною, і разом жаж, що ця зустріч збудить у моєї дружини непереможну, роками приховану, любов до Неро. Передо мною миттю майнула картина моєї зустрічі з Лією. Тепер я навіть пригадав, як нераз заливалося рум'янцем її лице, коли вона згадувала про Неро.

Я промурмотів у відповідь Ойдсові щось незрозуміле. А він схопився з стільця, немов би я зачепив, яке пекуче питання і підвищено промовив:

— Ви знаєте... Оті його думки щодо фермерства спочатку здались мені дурницею. Але потім, коли ви читали листа, я доміркувався, що ми в своїй роботі зовсім не звертаємо уваги на цю справу. Передо мною постало завдання нашої асоціації, і я почав міркувати. Ми говоримо в своїй програмі:

„Робітництво, коли воно буде організоване політично й економічно, зможе взяти в свої руки й пляново порядкувати господарством. Ми певні, що політичний рух робітничої класи повинен спиратися на економічну основу організації, що об'єднує в своїх лавах робітників по тих виробництвах, на які має бути поділена колись організація керування народнім господарством комуністичного суспільства...“

— Так я вас питаю, Лео,—захоплено додав він, закінчивши цитати,—а як же бути з хліборобською частиною народнього господарства? Адже ми працюємо тільки серед пролетаріату, та його тільки й об'єднуємо?

Ойдс подивився на мене, чекаючи відповіді, і не дочекавшись її, додав:

— Питання, що на них він вам відповідає, надзвичайно важливі. Я не кажу про їх зміст, а тільки самий принцип.

Він знову сів у своє крісло-гойдалку і, похитуючись у нім, замріяно дивився кудись у бік.

Я признався йому, що ця справа не дуже мене цікавить. Нею чомусь захопилась моя дружина Лія... Але висловив думку, що відповідь Неро на це досить оригінальна.

Ойдс нічого не сказав. Врешті, він повернувся до стола, і, поглядаючи накидані ним нотатки, заглибився в писання.

Він готував матеріали для доповіді на майбутніх зборах уповноважених від окремих спілок,

що об'єднає наша організація „Я доб'юсь“, а, можливо, він накреслював тези для окремих округ. Адже наша асоціація, одинока на всю Америку, веде запеклу боротьбу з угодівською „федерацією“ і всіма спілками, що кволяють і не тільки не боряться за майбутнє робітничої класи чи проти щоденного гніту й здириства та насильства капіталістів над робітниками, але навіть не ставлять їм жадного опору.

„Кілька королів,—читав голосно Ойдс,— що сконцентрували в своїх руках майже всю промисловість і споживчі продукти, що захочуть, те й роблять. Наприклад, майже всі сто відсотків залізниць перебувають у руках шістьох фінансових акційних товариств з капіталом майже до 10 мільярдів доларів. Штандартова кампанія має в своїх руках всю нафту, до п'яти тисяч підприємств, і вона вже сягнула своїми пазурями на європейській і азійській континенти, три чверті сталевої виробничої промисловости в руках кількох душ... Те саме з тютюновою, текстильною, хемічною, паперовою і іншими промисловостями. Це щось дивовижне... І ця купка, маючи в руках майже все виробництво, однаковими методами душить виробництво і всякий його прояв до захисту руйнує нібито помахом чарівничої палички...

„Коли взяти до уваги, що з удосконаленням техніки робітна сила чимраз менше буде потрібна, а вона океанськими хвилями все прибуває й прибуває, уявім собі, яка є широка можливість капі-

талістам ставити робітникам умови, які вони захочуть, десятками тисяч викидати їх на призволяще?! В разі опору чи страйку—своїми ж загонами поліції чи за допомогою війська—знищити цю дешеву худобу і помітувати нею так, як захочеться. Вже й тепер доля робітника в руках цього концентрованого капіталу, а не в руках демократичного парламенту чи президента. Вже й тепер для робітника капіталісти установили норму років праці—тільки дев'ять років: з двадцяти до двадцяти дев'яти. Ці роки він може заробити щось у них на підприємствах—решту—хай бог дасть, та океан чи мотузка, до яких звертається пролетар у крайній нужді. Та де там! Це стосується тільки дебелих, здорових робітників. Кволим, що не здатні дати за десять годин праці належного виробу—нема зовсім роботи.

„Скажіть, будь ласка, яка перспектива розкривається в майбутньому для цих навіть ще дужих? Що робити тепер кволим і сотням тисяч безробітних, що число їх безнастанно зростає, і тим, що всякими струмочками течуть з Європи та з Азії?

„Скажіть, будь ласка, невже робітництво само не годне так само, а може, ще й краще керувати цим уже концентрованим господарством, яке тримають у руках кілька вампірів і беруть з нього весь зиск?

„Звичайно, федерація, що йде на мотузці в капіталістів і об'єднує в собі тільки кваліфіковану

робітну силу, розподіляючи її навіть по цехах, не допоможе: їй наплювати на тисячі некваліфікованих... їй наплювати й на майбутнє робітничої класи й на мільйони тих „без'язиких“, білошкірих та темношкірих, що недоля закинула їх до Америки...

„Ми об'єднуємо всіх, хто бачить ці жахи, хто розуміє майбутнє робітного люду, хто хоче вже тепер уперто, не на життя, а на смерть боротися за своє право жити, мати роботу й бути хоч трохи не худобою, як усіх робітників, особливо мало або зовсім некваліфікованих, звать капіталісти“.

Ойде замовк. Я прикинув, намагаючись не шамотіти папером, щоб не відрививати його уваги від своєї доповіді.

Але він обернувся до мене і спитав:

— Може, я що оминув? Чи не зауважили ви часом?

— Може б, справді, що про фермерів згадали?— замість відповіді запитав я.

Ойде пошкріб пером за вухом і знову нахилився до столу.

— Про якого це Нієва пише Неро?—раптом запитав він, підвівшись і йдучи до мене.

— А це ж той, що я переклав не одну його статтю й брошуру. Той що бореться там, у Росії, хоч сам і за кордоном, з такими самими Гопкінсами, федераціями, як ми—тут, і висловлюється за захоплення влади,—відповів я.

— Хм... Так він гадає, що це можна зробити в країні де нема ще концентрованого капіталу і, взагалі, мало розвинена промисловість?—промовив він.

— Мабуть.

— Хм... хм...—захмикав Ойдс, знову відходячи до свого столу.—Цікава повинна бути людина,—знову сам собі промовив він і мовчки почав шкребти пером.

IX

Коли Неро й Ганс з'явилися до таверни „Трьох Мадлен“, наймолодша господарка енергійним рухом вдарила себе об поли.

— Ба! Ганс!

Вона несамовито загукала вниз до куховарні. З паші підлоги до їдальні вийшла одна, а за нею й друга хазяйка. Вони обидві розжевілись від куховарення і швидкої ходи... рожеві обличчя світилися усмішкою. Спочатку одна, а потім і друга, витерли фартухом масні губи і навіть поцілувалися з Гансом.

— Де це ви, волоцюго, швендяли цілий вік? І не соромно, навіть листа не написали, — докоряли вони йому, повертаючи його на всі боки, щоб роздивитися, чи дуже він змінився.

Неро сам накрит скатертиною стіл, наточив з барила, що стояло на шинквасі, „буланого“ і наказав сьогодні дати їм обід, не чекаючи інших столівників. Ще б пак: він же тут був своєю людиною.

— Досить, — гукнув він до купки господинь і Ганса, — іди сідай.

Хазяйки заметушилися, а молодша докірливо поглянула на Нера, що встиг уже зробити все на столі, їй тільки лишилось добути заради такого свята нові серветки—і покласти перед приятелями.

— Так... Позавтра ти, значить... мандруєш?—у задумі промовив Неро,—а ти ж не той... не боїшся?—недовірливо кинув він погляд на Ганса.

— Ти мене за кого маєш?—весело відповів Ганс.—Тепер такі, брат, часи, стільки роботи... Знаєш, після ленських подій там таке пішло... Страйки безнастанні котяться з столиці до Кавказу, з Польщі до далекого Сибіру. Всі трясуться, мов у пропасниці. Робітництво йде просто на багнети... полум'ям боротьби охопило Москву, Ригу, Київ, Одесу, Харків, Саратов, Архангельськ, Томськ, Варшаву, Люблін. Оце тількищо застрайкували Петербурзькі робітники,—страйкує понад двісті тисяч... Скрізь лунають більшовицькі гасла. Разом іде безперестанна боротьба з опортуністами, що намагаються зламати запал робітничих мас. Що й казати: горить!

Очі Нерові палали. Він важко дихав.

— Я тебе не пізнаю, Гансе. Ти став такий, що мені сором за себе...—Він на хвилю замислився і зідхнув.

— Ну, гаразд, нарешті, промовив він, мотнувши головою, ніби відганяючи якусь настирливу думку,—паняй!.. Коли можна, пиши, якщо твоя партійна етика і обов'язки дозволять...

Коли вони вже доїдали, до таверни увійшов іспанець. З ним був білявий юнак. Неро уважно глянув на нього, пригадуючи, де він бачив його...

Вони пішли в свій кут, навіть не зиркнувши на приятелів.

— Так ти ж увечорі прийдеш? Гадаю, встигнеш поробити все діло?—тихо промовив Неро, надягаючи кашкета.

— Коли ніщо не затримає, буду,—коротко кинув Ганс, поглядаючи на костярів, що знову заглибилися в свою гру.

Коли виходили, Нерові здалося, що білявий юнак кивнув до Ганса. Той таки справді на хвилину затримався в таверні і, коли він вийшов, Неро спитав: „Що то за один, звідки Ганс його знає?“.

На одну мить Ганс зніяковів, він по давній звичці заблимав очима. Але це була одна мить...

— Та це ж той, знаєш, ще хтозна, коли я їм програв вино... та цілу ніч волочився з ними... Я ж у боргу лишився... Тепер він нагадав мені... Довелось заплатити п'ять франків.

— Ті нероби тим, певне, й живуть, що ловлять таких дурнів, щоб вициганити франка,—кинув Неро.

Вони мовчки дійшли до Сени. Неро міцно потряс Гансові руку й подався в напрямку Лувру, а його приятель—у протилежний бік—до Бастілії...

Небо поволі заволікалося брудними хмарами, і передвечірній присмерк ставав сіро-олив'яним, як касарні німецького мілітаризму.

„Любий Лео! Тутешні політичні діячі і навіть цілі синдикалістичні організації виголошують такі гасла, від яких небу стає гаряче—всі вони нагадують Булянже. Був такий молодецький генерал, що більш, як дванадцять років гарцював на політичній тлі Франції, тобто Парижу. Цей генерал, що, здавалося, буде другом Бонапартів і, що обіцяв усім партіям підтримку, був популярний, як жаден генерал того часу, і турбував своєю особою не одно міністерство й уряд. Він навіть одного разу був сам за військового міністра, а кінецькінцем, після всієї довголітньої бучі, утік з коханкою і після її смерті з горя сам застрелився. Виявилось, що у нього чуття кохання до жінки переважило всі його політичні поривання. Тільки й гарних спогадів залишилося після нього, як те, що він свого часу дозволив жовнірам свої недоїдки роздавати голодним дітям робітників та їх батькам...

„Ці всякі організації теж, певно, дозволили б роздавати недогризки своєї страви голодним, але вся біда, що їхні армії сами голодують, а ті з „фрачників“, що роблять кар'єру на демагогії,—не мають часу роздавати залишків своєї їжі... Людина взагалі мало клопочеться про те, що її особисто не дуже турбує.

„Врешті, я дізнався, звісно, від самого себе, що всі тутешні організації і вожді—це характерна французька риса — пишаються своєю революційністю, що, мовляв, тільки я, ми, а не хто інший, є нащадки великих революціонерів, на

яких протягом останнього сторіччя була така багата Франція. За всім цим ховається тільки поверховий запал. Це, звісно, не стосується мас, що в запалі можуть таки справді робити революції, але мас неорганізованих, що не знають ще „ватажків“.

„Ти питаєш, що то за сорелізм французький, що ним так захоплюються деякі ватажки... Це синдикалістичне пояснення марксизму, або—марксизм крізь окуляри синдикалізму та до того ще додати, прудонізму буде сорелізм, чи по-простому революційне міщанство. Речник цієї ідеології „великих“ нащадків комуни є Едуард Траб та його приятель Мікель Жоржель.

„Взагалі тут весело. Нещодавно приїздив сюди начальник царської охоранки. Довгенько радився з начальником французької, що є, головою міжнародного політичного шпигунства. Здається, прийшли до якогось висновку, а гострі на язик кажуть, що паризький охоронник буде діставати після цього платню ще й з Петербургу. Хіба це дивно? Тепер же вільна Франція і царська Росія ширі друзі. Не дивуйтеся, ще тридцять літ тому на судово-політичному процесі в Ліоні було засуджено кількох „анархістів“, між ними було кілька руських. Та що б ви думали: прокурор і окремі поліцейські діячі дістали не тільки грошову нагороду від царського уряду, а ще й по „Анні“¹ в застіжку. Уряд Франції санкціонував ці нагороди.

¹ Анна—орден царський, що його дарували військовим і цивільним.

„Ганс дуже змінився, його не пізнати. Поїхав туди... Більшовики таки розвели велику акцію і, здається, комусь буде непереливки. Характерно, що тутешні інтернаціоналісти майже зовсім не цікавляться долею нашої імперії. Я це кажу, згадавши Бакуніна й інших істино-інтернаціональних революціонерів... Правда, цікаво? Я радий, що, врешті, ви осягли, що шукали. Мені навіть не віриться, щоб ув Америці були ще люди, яким справді щось болить за інших і які бачуть шляхи майбутнього... Адже користування владою (навіть над членами асоціації) викликає психологічні метаморфози, наприклад, жадання панувати над виборцями, страх знизитися до становища звичайного члена і т. д. і т. і. Невже в Америці такі знайшлися? Невже це Ойдс і Ле-Діоне?

Доки на все! Ваш Неро“.

Х

Без кохання й дружби світ став би страшною пустелею,—якось кинув фразу Неро, пишучи Ліі, що то в нього за білява французка завелась.

Коли я згадую своє життя з Лією, що так випадково склалося, мені стає дивно, чому мене проймає образа і якесь неприємне почуття, як буває людині, що в неї хтось витягне з кишені хустку до носа під час бенкету. Так і з Лією. Адже хіба я або вона, коли побралися, кохали одне одного? У неї розпука і інстинкт дозрілого жадання, а в мене—шляхетність і трохи сухий розрахунок. Але так склалось, що ми не помічали відсутности того, що зветься родинним щастям.

Але тепер, коли Лія пірнула з головою в роботу організації, я почав відчувати, що в мене щодня „не вистачає хустки“. Ба я навіть не можу часом її знайти і вдома.

Останніми часами, коли федерація відмовлялась допомагати робітникам, Лія розривалася: з Коло-радо до Пітсбургу, з Менезотського району до Канаука.

Ленські розстріли навчили американських капіталістів системи розправи. Де там!—вони пішли навіть далі. А робітники, маючи перед собою безнадійне майбутнє, йдуть на все. І Лія, як зачманіла, була там, де хоч трохи вона могла підтримати морально тих, що клали на карту своє життя.

Я чув її один раз: ми були на мітингу під час страйку в Мезабських копальнях; до того я ніколи не чув її і не бачив такою.—Вона вся палала, її голос, мов спис, протинав нутро, збуджував розум і запалював чуття. Я відчув, що сам стаю офірою її гіпнозу. І прийшов до тям лише тоді, коли вона була вже біля мене й питала, чи все вона сказала. Мені навіть не вірилось, що то була вона, і я механічно відповів, що вона говорила чудово... ніби це промовляла не вона, а хтось інший.

Зараз я готую для неї матеріяли, бож знову в нас учинилась колотнеча... Частина лідерів далі настоює відмовитися від політичної боротьби, і Лія буде, як і Ойдс, доповідачем про неминучість такої боротьби. Я готую всі матеріяли, документи й факти. Передо мною дислокація поліційних загонів і страйкбрехерів постійних і тимчасових, що капіталісти кожному мить спеціальними потягами перекидають, куди треба... Я маю чимало судових постанов „injunction“, що виготовані вже після кількох днів страйків, що фігурували на суді, як документ влади, що її законами знехтували чужинці—італійці, українці, хінці, поляки, руські... Я маю лікарські свідоцтва про катування тисяч робітни-

ків, засвідчення попів, пробств про похорони десятків тисяч „робітного бидла“, розстріляного під час страйку, загнаного й затопленого в шахтах... Я маю статистику, яке безробіття раз-у-раз панує серед робітників і які зовсім позбулися роботи через свій „літній ценз“, „ценз здоров'я“, „ценз чорного списку“... я маю копію проєкта приватної таємної поліції капіталістів-королів, де докладно розвинена система знищення зайвого „бидла“, боротьби з баским бидлом, щоб підтримувати постійну рівновагу капіталістичного ладу коштом мільйонів пролетарів-чорноробів...

Але яким чином я став референтом Лії? Коли тепер я пригадаю свою роботу в асоціації, я останні півроку, як от і тепер,—робив тільки на неї. Як це сталося? Хто з нас корисніший для „Я доб'юся“, я чи вона?

Серед цих міркувань я раптом відчув, що до обличчя мені прилила кров. Серед моїх паперів був лист, писаний рукою Лії, з тим ім'ям на початку, яке і приємно і тяжко було мені згадати.

„Неро! Кілька літ тому, коли я була майже дівчам, ви збудили в мені жінку, навіть самі не знаючи того. Як бачите, з того часу я стала дружиною Лео, вашого приятеля. Так буває, певне, зо всіма на світі, такий, певне, закон випадковості. Після того знову, самі не знаючи, своїми листами до Лео, повними глибокого песимізму, хоч і писаними жартівливим тоном, ви викликали

в мені людину—борця. Згадайте: „Ми маємо такі палкі серця, що не можемо холодно дивитись на життєвий супокій“.

„Я дізналася, в чім призначення жінки. Бути дружиною чоловіка—це фізично гармонізувати чоловікові та вміти згодувати й виховати дітей, або, коли нема на те особистої можливості, вміти організувати їх виховання. Решта належить чоловікові. На щастя чи на горе, я не можу плодити дітей. Принаймні, до цього часу так виходило. А дослідження одного химерника вченого говорять: Як що ти не маєш дітей, то, коли ти не геній,—ти подібна до якоїнебудь речі, що нею користується громадянство, а особливо твій чоловік. Чи як хтось сказав: „Жінка, як та красна коняка, що через якийсь час трапляє від шляхтича до візника, коли перший не лишає її в господарстві, щоб возити воду“.

„Можливо, ми однакові з вами істоти, що наша кров безперестанку шумує. Я була винна тому, що Лео змінив кільканадцять посад, де скрізь було або гниле болото, або шахрайські крамнички, хоч вони й звалися організаціями трудящих. Врешті ми потрапили до „Я доб'юся“. Ми побачили, що ця асоціація якраз те, що треба. Це той таран, що безперестанку довбе капіталістичну цитадель та є зброєю революційного робітництва.

„Я захопилася її роботою. На землі мертвої постави“, що так символічно маячить над водяними просторами і що попервах будить у мандрівників

теплу радість і бадьорий життєвий настрій, тепер нема жадного куточка, де б не відчувалось впливу „Я доб'юся“. Я тану в боротьбі, я захоплена нею, як п'яниця віскі, я живу нею, як наркоман гашишом чи опіумом. Я не маю більшої насолоди, як ця боротьба, що в ній або загину, або доб'юся перших шаблів нашої перемоги. Далі по східцях будуть іти вже ті, хто нині ходить пішки під столом. Коли ви ще не зневірились, що це можливе, і хочете відчутти це,—приїздіть! Це саме казав і Ойдс, про що ви вже давно знаєте“.

Лист не був закінчений. Певно, настирливий телефон не дав можливості дописати його, і Лія мусіла того ж дня виїхати. Я пригадав, що вона виїхала передучора, лист датований був тим же числом.

Що вона могла йому ще сказати наприкінці? Цей натяк, рішучий заклик приїздити... Мої думки блукали в хаосі різних брудних припущень. Але ж я друг Нера, друг Лії... Як мені не соромно таке вигадувати, тоді, коли вона, моя люба Лія, може, оточена в цій хвилі разом з іншими страйкарями поліцією... може, їй погрожує небезпека? а може, вже?.. Я схопився з крісла. Який я мерзотник!

Хутко взяв перо і підписав під листом „Лія, а за неї Лео“. Вхопив конверт і написав Нерову адресу.

Коли я уважно закладав листа до конверта, до моїх плечей хтось ніжно доторкнувся. Я зиркнув і почервонів. Передо мною стояла Лія. Її очі радісно світилися.

Страйкарі виграли. Ми перемогли!

ХІ

Чудового літнього ранку, коли в кучерявім Тюльрі дзвінко лементували дитячі голоси, коли його водограї вище дерев били пінясто-дрібним кришталем води, що прозорою парасолею спадає вниз, коли зелені дерева розстиляли тіняві везерунки на землі, що ними так зручно непомітно ворушить сонце, на алеї, недалеко тріумфальної арки, стояла в легкім одязі дівчина. Кучеряве біляве волосся по-хлоп'ячому, як у гарсонів, спадало їй на плечі. В одній руці вона тримала легенький капелюх, а другою брала з нього крихти і поволі кидала їх горобчикам, що роєм пурхали навкруг неї, ганяючись за кришками. Дівчина задоволено посміхалася, коли яке сіреньке створення під самим дзюбом у другого перехоплювало в повітрі крихтину. Дівчина кидала чим раз нижче й нижче і табунець літав навкруги, майже торкаючись своїми крилами її кучерів... Врешті вона простягла капелюх, і горобчики один за одним вихоплювали з нього крихтини, щораз пурхаючи в капелюх і назад. Згодом у капелюсі вовтузилася ціла зграйка, вона вибила його з рук дівчини,

і тоді цілим роєм метушилася по землі, шарпко хапаючи крихтини.

Дівчина з дитячою усмішкою захоплення дивилася на цю метушню. Вона не помітила, що ззаду неї вже довгенько стояв Неро і, заклавши руки в кишені, нерухомо дивився на цю процедуру.

У ту мить, коли вона хтіла вже нахилитися, щоб узяти капелюх, він зручним рухом підхопив його з землі. Дівчина від несподіванки ойкнула, але відразу ж засміялась, легко стьобнувши його по руці поданим їй капелюхом.

— Я знала, що доведеться тебе чекати годинами і тому взяла з собою кришок, кинула вона до нього і пішла до ослінчика в тінь.

— Ну, що, Аннет питала старого—можна мені буде приїздити до Бульоні?

— А, звісно, це ж справа кожного чи приїздити чи ні,—весело відповіла вона, шпортаючи в капелюсі

— Так, але ж не з моїми достатками їздити на такі вакації, це ж тільки таким соціялістам можна, як тато твій...—ображено відповів він, натиснувши на слово „соціялістам“.

— Годі. Він каже, хоч зараз паняй... Там у нас буде вільних аж дві кімнати... Проте, будь певен, одна буде вільна—ключ у мене буде...—і вона лагідно подивилась на нього.

Суворі зморшки на його обличчі розійшлися, він ніжно взяв її за руку.

— Ось прочитай,—промовила вона, витягши з капелюха складений в кілька раз папірець.

Неро розгорнув і вп'явся очима в нервові кри-
вувльки.

— Це тільки третя сторінка... Початок я зали-
шила... він стосується батька. Читай від першої
крапки,—байдуже промовила вона.

„Щодо роботи там, то вона йде таким широ-
ким і швидким темпом, як повінь навесні, але
після повороту звідси багатьох наших людей
трапилися провали. По деяких містах захоплено
„цілі комітети“. Правда, миттю інші утворюються
самотужки, але... це неприємно. Думають, що це
через необережність, запал робітників. Одначе, я
гадаю, тут або зрада, або спритне шпигунство.
Це вже після Мальського та Ромова. Мене це
турбує...

„Між іншим, черкніть, кого ото ви рекоменду-
вали до школи, що з них один ваш приятель у
Парижі і що колись він, здається, питав про селян...
Нічого не подумайте, але я особисто хочу знати
кожну людину. Знаєте, краще завжди, коли осо-
бисто добре знаєш кожного та ще в такі часи,
коли президент Павіоноре гостює у царя“...

Неро мовчки ще раз прочитав клаптик і стур-
бовано вертів його в руках. Він трохи був блідий.

— Це хто пише? Нієв?—запитав він, нарешті.

Аннет мовчки кивнула головою.

Неро здвигнув плечима і віддав листа.

— Не знаю, що він хотів сказати, але це мене
теж турбує,—не повертаючи голови до неї, додав він.

-- Ти, будь ласка, не згадай ще при батькові про це; я жузля без його відому... Випадково прочитала...

— Чорт-зна-що!—вихопилось у Неро, і він замислено дивився на купу рухливої дівчорони, що, мов метелики, маячили на майданчику, забавляючись.

Десь поза садом прохурчав, ревучи, авто, а слідом за ним у напрямку „Chambre des députés“ промчало кілька військових верхівців...

„Таким чином, мої любі Лео і Ліє,—почалось. Не дарма так заприятелював президент революційної країни з царем реакційної держави. Війна! Уявляю, про що то марять зараз мілітаристи всіх країн! От-де буде тепер їм розгулятися! Певно, не одному капітанові сниться стати Бонапартом. Франція і Росія. Який квітник! Померти з реготу можна. Тут усі, всі показалися. Коли ще вчора кожен ліберал з огидою дивився на все, на кожного руського військового, без обурення не міг згадувати про руський режим, то тепер лізе кожному руському, особливо військовому, в обійми—чоломкатися. Ще б пак—спільники! В опері перед відкриттям завіси грають „боже, царя храни“. Всі революціонери аж горла подерли, кричать за війну. От, коли виявилось дійсне обличчя всіх марксистів... Не даремно Режос у „Світлі“ пише:

„Війна дала можливість виявити всіх революціонерів, всіх марксистів... Вона витягла їх за вухо на сухе і сказала: „Як багато вас стало дійсних льокаїв імперіялізму, що ховались під червоною машкарою соціалізму...“

„А Нієв громовим голосом гукає:

„Хай нас мало лишилося по цілому світі, але ми тепер бачимо один одного, бачимо, хто наші спільники, хто вороги і прислужники буржуазії. Ми стаємо тепер міцнішими. Ми гукаємо на весь світ до пролетарів і всіх тих, хто з ними. Війна війні!“

„Та ватажкам соціялістів наплювати на це; тепер їм робота: хіба легко сновигати по мітингах і доводити серед своїх членів—робітників,—що треба йти на фронт, щоб захищати любу, милу Францію від німецького чобота Гадаєш, вони задарма це роблять? Ого-го!—Адже їх усіх уряд за це звільнив від мобілізації. Хе. Чудасія!

„Таким чином, як бачите—„іди в шанці або ховайся у пранці“, та й те не врятує. Звісно, тут, у вільній країні, тепер нас усіх голубчиків за обороть та на фронт. Таку ніби угоду уложено. Що й говорити, мені вже тут не жити мабуть, а доведеться ноги на плечі та десь до Швайцарії. Як тепер до вас доберешся? Та й ваша „Я доб'юся“ теж мабуть піде в похід... Адже одна—тутешня—пішла...

„Виходить, починаємо нову еру. Мені покищо не пишть. Про себе, нетягу, я звідкись сповішу. Нема тепер, певне, на світі, де й голови прихилити. Привіт Ойдсу. Уявляю, як то він там за війну!

Ваш Неро“.

Коли Неро поставив крапку і окинув оком своєю майже порожню кімнату, ніби міркуючи, що йому

захопити з свого добра, у двері постукали і на поклик увійшов юнак. У нього були хоробливо перелякані очі.

і — А! Це ви, що ото з Гансом гуляли?

— А хіба він не при...—запнувся білявий юнак в ту мить поправився,—...хіба його нема вдома?

Нерові над очима смикнулись повіки. Він при-мружив очі і вдивлявся в гостя.

— А я прийшов йому борг віддати... Мене ж мобілізують...

— Це вас—терориста—мобілізують? — глузливо запитав Неро.

— Нічого не зробиш, обридло... врешті, німці кати всякої волі... чобіт залізний...

— Ганса? Ні, нема,—відповів Неро.

— Будь ласка, може, ви передасте йому. Хочеться бути чесним... Та й нашо мені тепер гроші?—пріязно промовив юнак, витягаючи гаманця.

Неро мовчав. Він не зводив очей з юнакового обличчя. І коли той поклав на стіл гроші і, попрохавши вибачити, зник з хати, Неро ще довго дивився на двері, куди шез гість. Врешті, він потягнувся, зідхнув, і промовив голосно: „А дідько його знає. Може, й ні“. Неро заклеїв пакет, поклав його до кишені. Коли виходив, кинув оком на стіл і, підійшовши, взяв п'ять франків. Це був новенький банкнот, і Неро залюбки розглядав його, ніби в нім бачив майбутнє цієї людини, що залишила його і, якої, може, не буде на світі через

два місяці. Але його зір наглядів у маленькім кружальці білого фону ледве помітний знак—три крапки...

Неро замислився, розглядаючи ці крапки олівцем на новенькому банкноті. Врешті, він поклав його до кишені й вийшов. Та не встиг він пройти кількох кроків коридором, як почув радісне:

— Неро! Любий!..

То був Ганс. Елегантне вбрання пасувало до його щасливого, безжурного, рожевого обличчя.

Неро кинувся Гансові назустріч.

Приятелі, тормосячи один одного, схвильовано переповідали останні новини.

— Ну що? Як там? Чого приїхав? Назавжди?..— сипав запитання Неро, ляскаючи приятеля по коліні, по грудях і жартівливо торгаючи його за прилизаний вихор.

— Там така робота. Ти собі уявити не можеш!.. Всі головні робітничі пункти за нас... Ніхто вже не вірить меншовикам,—урочистим тоном гукав Ганс,—але мені треба було тікати... інакше зляпали б. Та й справи деякі привіз... Ти не чув, де він?—пояснив і запитував Ганс.

— А ти хіба не знаєш?..

— О, брат, у нас така конспірація. Тут, брате, все по східцях.. інакше не можна. Я зараз маю побігти туди. Потім на станцію, багаж треба взяти... уже ввечорі, коли вирвусь, будемо разом...

— Ну, от і чудово. А то мені самому так остогидло жити. Тепер разом і дременемо з Парижа.

Адже ти знаєш, що тут можуть мобілізувати,— говорив Неро, поки Ганс мився і чистив на собі шіткою вбрання...

— Ні чорта! Ми якось уладнаємось. Хіба даремно наші люди тут сидять, — весело відповів Ганс,—ти ще не в нашій організації? Це добре. Все ж вільніше тобі буде.

— Я й забув,—схопився за кишеню Неро.— Сьогодні перед тобою був отой білявий, передав борг—п'ять франків... Дивак якийсь... іде, каже, на фронт...—і Неро передав Гансові банкнот.

Хвилька неспокою перебігла Гансові на обличчі і зникла.

— Дійсно дивак!—весело сказав він, неуважно зиркнувши на банкнот і хутко запхнувши його до кишені в камізельку. От чудило. Адже він винен мені тільки чотири франки... Треба решту франк...— і він витяг з гаманця банкнот. Може, він прийде, Неро, так треба йому... Але ні... він же на фронт іде,—певно не прийде...—сам з собою міркуючи, промурмотів Ганс, складаючи банкнота, щоб покласти до гаманця.

— Ти дай мені його,—промовив Неро з ледве помітним тремтінням у голосі,—мені треба для пошти.—І він, ніби жартуючи, висмикнув банкнот з рук приятеля.

Ганс засміявся.

— Чудило. На, візьми більше...—і він витяг купочку банкнотів.—Візьми двадцять, п'ятдесят. Сьогодні ми багаті.

— Ні,—одхилився Неро,—мені більш не треба. Нам вони ще пригодяться. Ти тільки їх знову де не прогуляй,—жартівливо промовив він, відчиняючи двері.

Вони разом прийшли до рогу, весело шуткуючи, і тут розлучились: Ганс потряс Нерову руку і подався в напрямку майдану Сан-Жермен, а Неро спинився на розі.

Він розтулив лівий кулак, де був заціплений франк, і, підійшовши ближче до осяяної електрикою вітрини, уважно розглядав. В одному з кружалець було ледве помітних дві крапки чорнилом.

В ту ж мить він повернувся і перейшовши на другий бік, назирці подався за Гансом.

Перетявши майдан, Ганс пішов просто до бару. За кілька хвилин він вийшов звідти разом з „іспанцем“, і вони шпарко подались до майдану Бака. На розі вулиць Бак і Варен іспанець зник, а Ганс поволі пішов. За кілька хвилин його наздогнали іспанець і рухливий джентлмен; іспанець повернув назад, а Ганс із третім подалися вперед так хутко, ніби за ними гнався авто.

Коли іспанець повертав у суточки, Неро почув, як він з чудовою московською вимовою гукнув по-руському: „Щасливого! Увечорі в мене!“

Пройшовши проїзд „Готелю Інвалідів“, Ганс і невідомий пішли вулицею Грінель. Через кілька будинків вони спинилися, і Неро бачив, як невідомий натиснув дзвінок.

Неро швидко другою стороною наблизився і став проти них у тіні.

Невідомий обернувся, його обличчя осяяла лампа, що весело маячила на воротях царського посольства, і Неро пізнав джентлмена: це був білявий „терорист“.

Коли відкрита дірка у воротях проглинула Ганса й терориста, Неро, похитуючись, мов п'яний, повернув назад, звернув до Сени і вийшов на Конкордію. Асфальт майдану сталевовидно відбивав блискучо-рожеве сяйво ліхтарів. Авта швидко сунулись майданом, блискаючи своїми дзеркальними вікнами.

Неро сперся спиною на чавунний ліхтаревий стовп і мовчки дивився на височенний сірий обеліск, ніби шукаючи в нім якоїсь розгадки...

Врешті, він мотнув головою, набив люльку, запалив і хутко пішов. За півгодини він подзвонив до парадного, що притислось межі вітринами з написом „Аптека“.

— Жю-Со дома?—запитав Неро в наймички, що відчинила, і увійшов слідом за нею.

Його попрохали зачекати в кімнаті, де повітря було, як у капличці.

До кімнати увійшов прилизаний франт. Він тут же скинув свого білого халата і промовив: „Вибачте, що не подам руки. Наймичка сказала, що негайно хочуть бачити, то й не встиг і рук помити...“

-- А я гадав, сердитесь і досі, за давні неприємності,—привітливо промовив Неро.

— Що ви, Неро?—удавано стурбованим тоном відповів той.

— Були в Бульоні вже?.. Що, як там Апорти живуть?—спитав Неро, слідкуючи за Жю-Со.

— Уявіть, все збираюся. Але тепер самі знаєте... Доведеться десь на фронті вже відпочивати,—зажурено відказав він.

— Я до вас у справі, мсьє Жю-Со. Мені треба добру порцію ціяністого, або ще якого сильнішого,—промовив одним духом Неро.

Жю-Со хвилину дивився на Неро, ніби розглядав, чи не божевільний перед ним, або сподівався ще раз почути те, що йому здалось за галюцинацію слуху.

Але Неро мовчав і теж чекав відповіді.

— Для чого це?—врешті, спитав Жю-Со.

— Для себе. Ви ж на фронт лагодитесь, а я зовсім іншої думки,—з усмішкою в тоні додав він.

Жю-Со хвилину міркував, потім, кинувши „зараз“, зник з кімнати.

Неро оглядав покойчик, де по стінах разом з діаграмами й медичними малюнками розвішані були різні жіночі голівки, ніби в жіночій перукарні. Розглядаючи їх, Неро побачив портрет Аннет—її головку чудової художньої роботи світотінню. Одним рухом він зняв її з стіни і запхнув собі в кишеню каптану. Він усміхнувся, сів знову в крісло і спокійно палив люльку.

Увійшов Жю-Со. Він подав Нерові маленьку металеву трубочку.

— Все треба?—спитав Неро.

— Буде досить половини, а можна все...—тихо відповів Жю-Со.

Його рука тремтіла, коли він простягнув її Нерові, забувши, що вона не мита.

— Дякую, весело промовив Неро, виходячи геть.

Ранковий промінь спинився на потилиці Нера, поволі зазираючи під комір, голублячи своїм теплом кремезне тіло. Хутко він майнув по спині, перейшов на підлогу, двері і зник, залишивши шибам дивитися своїм брудним шклом на протилежну сіру стіну будівлі.

До кімнати увійшов Ганс. Його обличчя блищало, очі трохи припухли, а руки ледве помітно тряслись.

Побачивши приятеля, що, схиливши голову на руки, прикипів біля столу, Ганс на момент зблід, кинувся до нього, струснув його за плечі.

Неро підвів голову, сонним поглядом оглядів Ганса, потім хутко підвівся, намочив рушник, витерся і промовив:

— Довго, брате, ти гуляв? А я чекав, чекав та так не роздягаючись і заснув. Ну, вмивайся, бачу, що теж не спав ніч.

— Атож, до самого ранку все обмірковували. Ну й діло, скажу тобі,—удаючи веселого, голосно говорив Ганс.—Тільки, знаєш... скажу на совість, обридло мені це... Не хочеться вертатись. Так десь залізти... і сидіти тихо...

— Звісно,—замріяно відповів Неро. | Я, братіку й плян склав, тільки одна справа тут є, заважає,— промовив він, підморгнувши до Ганса.

Той зареготався:

— А, знаю: Аннет! Шури-мури,—протягнув він, торкнувши Нера в живіт?

— Ні, то пусте,—інше діло.—Потім серйозним тоном додав:—Ти швидче мийся та й підем. Сам побачиш, у чім річ, і порадиш, що робити...

— А тут хіба не можна?—веселим тоном спитав Ганс.

— Ні. Треба на місці...

— Тоді я вже готовий,—по-дитячому вигукнув Ганс, струнко ставши перед ним, як жовнір.

Вони вийшли. На розі Неро купив два листки поштового паперу. Коли блискавична підземка викинула їх аж на околиці, Неро подався завулками. Ганс не відставав і викликав у Нера усмішку.

— Ти, брате, вже не той, що був, як ми ходили вперше по паризьких вулицях, пам'ятаєш? - промовив він.

Ганс від задоволення вишкірив зуби.

Вони пройшли ворота кладовища Ле-Валюа.

— Хочеш нагадати наші колишні пригоди тут?— запитав, усміхнувшись, Ганс.

Неро мовчав. Коли вони дійшли кінця кладовища, Неро звернув у кут, де монументи утворювали цілий куций лісок. Неро спинився і оглянувся навкруги. На кладовищі ніде не видно й не чуто було ні душі.

Він сів на камінь із стертим давниною написом і торкнув Гансові сідати поруч. Коли Ганс сів, він обвив його по-братерському рукою і почав:

— Ти знаєш історію Гракхів?

Ганс заблимав очима.

— Ну, да, повинен трохи пам'ятати... Там же у вас у школі мусіли читати про це. Ще до трагедії „рівних“, Бабефа за його запальні проти французької тиранії твори раз засудили за те, що він ніби то підробляє гроші... Потім конвент скасував цей присуд, як несправедливий. Бабеф ховався на вулиці Фобур-Оноре під числом 29... Коли прийшла поліція його арештувати, він утік, і хоч поліція гукала: „Тримай злодія“,—ніхто не хотів затримувати його, бо він промовляв одно тільки слово: „Я Бабеф“. Так всі знали й поважали це ім'я... Так само при арешті „рівних“ поліція теж говорила всім, що то арештовано злодіїв...

Ганс нервово ворухнувся як людина, що відчула сусідство божевільного. Але в ту ж мить Неро цупко обняв його і, вихопивши йому з кешені револьвер, спокійно промовив:

— Сиди, Гансе, й не ворухись. Я стріляти не буду, але в одну мить задушю тебе. Ти знаєш мою силу...

Ганс блідий, як полотно, прикипів до каменя і переляканими очима дивився на приятеля.

— Ти хочеш мене пограбувати?—ледве чутно промовив він,—я тобі й так віддам. У мене п'ять тисяч франків.

— Ні, слухай далі.— І він продовжував:

— Коли утворився комітет „рівних“, інсургентське бюро виникло на вулиці Клері,—знаєш, там, де ми вперше банани їли,—у змовника Амара. Так отож до них вліз Гризель, військовий. Він так добре вів свою роллю, що навіть досяг до „Військового Комітету“. Ти, звісно, знаєш: завданням „рівних“ було знищення приватної власності. Тобто те саме, що в більшовиків, де ти членом... Так цей самий Гризель усіх виказав. І, як відомо, головні особи склали голову під гільотиною...

... — Ти розумієш, про віщо я кажу?—запитав Неро, вхопивши Ганса за плече і струснувши ним...

У Ганса, здавалось, занімів язик.

— Тепер ти мені розкажи, як це трапилося з тобою,—промовив Неро.

Хвилину панувала мовчанка. Десь далеко глухо дріботів трамвай та на другім краю кладовища тесав хтось камінь.

— Я нічого не розумію, про що ти кажеш,—ледве чутно промовив чужим голосом Ганс.

— Гаразд. Тоді я тобі нагадаю. Пам'ятаєш ту ніч, коли гуляв з білявим. Потім захотів раптом до більшовицької школи. Потім у таверні борг віддавав білявому—п'ять франків.. Потім поїхав. Потім я читав лист один, де говорилося про те, що де-хто з школи був провокатором.. Потім за півгодини до твого повороту „терорист“ прийшов і залишив для тебе ще раз борг—краплений банкнот. Потім я вихопив у тебе теж краплений двома

цятками банкнот, що ти йому хотів передати... Потім ти пішов не до свого комітету, а до „іспанця“, а він такий іспанець, як ми з тобою індуси... Потім ви по дорозі підхопили „терориста“ і зникли в посольстві. Потім вночі ви гуляли, певно, в іспанця... Досить?!—запитав Неро, зиркнувши на пополотніле обличчя приятеля. Коли Ганс повернув лице до Нера і їх погляди зустрілися, він схилився на коліна друга і тихо, захльобуючись, ридав.

— Ну, розкажи,—ледве промовив Неро.

! Ганс, перемагаючи стиски в горлі, почав:

— Це було тоді, як ти пішов з таверни.. Терорист потяг мене до посольства за довідкою... Там налякали арештом... Майже смертю... Умовляли... Дали грошей... Запропонували вступити до школи. Казали тільки те, потім нагородять і відпустять. Потім наказали їхати в Росію. І там не давали спокою ні дня...

— І ти виказував там?—перебив його Неро.

— А то як же? Мене ж могли запроторити до Сибіру. Наказали сюди їхати... Тут сказали, треба серед тутешніх працювати.. Виїхати десь ближче до Нієва..

— Кого ж ти з них знаєш ще тут і там?—знову запитав Неро.

— Тільки іспанця та терориста та в посольстві якогось агента.

— А серед більшовиків кого ти знаєш тут або там?—запитав Неро.

— Ну, нікого,—жальбно відповів Ганс.

— Правду кажеш?—суворо запитав Неро.

— Побий мене бог, Неро, любий, слово чести, ніколи! Ніколи більш не буду! Десь утечімо—у мене гроші є,—тихо будемо жити. Любий...—І Ганс, ридаючи, цілував Нерові коліна, ловив його руку.

Неро, закусивши губу, мовчки вийняв поштові листки, олівець і, ткнувши Гансові, промовив:

— Пиши.

Ганс тремтячими руками взяв олівець і схилився на камінь.

— Пиши: „Здихаю, як собака, бо служив охранці і виказував на тих, до кого я вліз, як їхній рівний член і ніби революціонер“.

— Неро, любий! Що ти хочеш зробити?—і Ганс бився головою об каміння.

— Перепиши ще на другий листок це саме і підпиши своє прізвище і, як тебе прозивали в охранці,—суворо промовив Неро.

— Ти нічого не зробиш? Правда, Неро? Адже так? Ти ж пам'ятаєш, що ми з тобою голодували... Правда? Згадай минуле ..—тихо крізь ридання благав Ганс.

— Переписав? Чудово,—промовив Неро, прочитавши листки, і, згорнувши один, поклав його до кишені.

— На, випий. За кілька хвилин тобі буде кінець... Як паскуда і ганчірка, ти мусиш здохнути.

І Неро ткнув Гансові до рук шклянну пляшечку, перекинувши за паркан металюву рурочку.

Мов манекен, Ганс механічно взяв пляшечку. Але миттю випростався, зиркнув на Неро і стаївши дух, промовив:

— Ти серйозно?

— Випий. Не вип'єш, задуш, — грізно промовив Неро.

Ганс знітився під поглядом приятеля і миттю відімкнув гумку, перекинув пляшечку собі в рот.

— Сядь на камінь, — ледве чутно промовив Неро, важко дихаючи.

Ганс сів. Але в ту ж мить застогнав, скорчившись.

Неро хутко запхнув йому в кишеню листок і швидкою ходою подався межи монументами.

За годину він був на другім кінці міста. На розі вулиць відійшов до автомату і попрохавши редакцію „Малого Парижу“, сповістив інформаторові: „Поїдьте хутко до Валюа на кладовище і в правім куті побачите цікаву картину. Зверніть увагу на папірець у кишені. Питаєте—хто це говорить? Людина, що бачила і боялась заявити поліції“.

Те саме він передав до редакції „Світла“.

Потім хутко пішов до підземки і висів на Сен-Жермен.

Зайшовши до кімнати, він склав у газетний пакунок білизну, і замотавши її, сів до столу.

Лист до господарки був коротенький:

„Люба мадам д'Артен.

В зв'язку з війною виїжджаю до Гавра. Комірних ви одержали за два місяці вперед. Речі збережіть. Коли будуть листи—теж.

Ваш Неро“.

За півгодини він сидів у потязі, що мчав на Бульон.

*

— Хазяїна й Аннет нема вдома, вони пішли купатися,—промовила до Нера стара служка, що зустріла його на ганку, повитому „крученими паничами“,—але пані вас давно чекала, і ключ від кімнати в мене,—додала вона. Прошу,—чемно запросила вона рукою до дверей.

— Я буду спати,—жартівливим тоном промовив до неї Неро, коли вони увійшли до заллятої світлом кімнатки, кинувши заздрісний погляд на плетену канапу.

Наймичка усміхнулась:

— Їй право, я майже дві ночі не спав. Та ще ці проклятуші вагони з вузенькими ослінчиками, де й висидітись як слід не можна,—додав він, дивлячись у вікно, поки вона вкривала пледом канапку.

— Не будіть мене так годин... до дванадцяти,—поміркувавши трохи, промовив.

— Гаразд, я перекажу,—пробурчала вона і зникла. Будиночок був на узгірку і звідти перед Нером відкривалась далека перспектива зелено-жовтих полів та виноградників, що ґратками, мов веле-тенська шахова дошка, зникали в далечіні.

Неро зідхнув, поволі перейшов до канапи й ліг.

У кімнату через вікно, немов із прожектора, падала широка смуга холодно-срібного місячного проміння.

Відхилилися двері, і прозору смугу перетяла чорна тінь. Вона поволі підійшла до канапи і схилилась над Нером.

Глухий зойк на момент порушив тишу і змовк під затуленою долонею.

— Аннет...—ледве чутно прошепотів Неро. Він рвучко підвівся і притис її запашну долоню до вуст.

— Годі спати! Оце так, козаче, приїхав і не привітавши навіть хазяїв,—спати?—скубнувши його за ніс, промовила Аннет.—Ходім. Там батько сидить. Жде.

— А... Не-еро!..—протягнув старий, усміхнувшись. Що в Парижі? Воюють? Хоч на цей раз тут полюдському. Де тобі і військові джигуни поділись!.. Ну, розповідай... чого ж пихкаєш своєю вонючкою?

Неро вибив люльку в черепок і відповів:—Треба десь тікати. Мобілізація... нас теж не оминуть... Потім, взагалі...

— Чого, власне, ти клопочешся?—промурмотів Апорт,—адже ти не зв'язаний ніякою партією... Не все одно...

— Ну, вже знаєте, й ваша партія також, дідько б її забрав... Теж за війну!—піднесено промовив він.

— Чому? Ти диви, що пише в „Світлі“ Рожес... Так трощить мілітаристів, що куди тобі,—і він захоплено поплескав долонею по копиці газет на столі.

— А інші, його ж партійці, що роблять? Чи не похрипли, галасуючи скрізь—від парламентських присінців до заводських дворів!..

— Що ж... Така людська природа... Не всі одним миром мазані,—зідхнувши, відповів Апорт, беручи з рук Аннет, що хутко увійшла, копичку газет.

— Це вечірньою поштою?—спитав він її.

Аннет хитнула головою.—Тату, промовила вона тремтячим голосом, — подивіться на екстру, що зверху...

Апорт кинув поверх окулярів на „Бульон Екстру“, і миттю його обличчя витяглось. Вів мовчки прочитав і підпер рукою голову. Екстра тихо вислизнула з колін і простягалась на підлозі.

Неро схопив її і під заголовком: „Хто проти Франції“ прочитав:

П а р и ж.

„Відомого соціяліста Режоса, співредактора „Світла“ сьогодні ввечері, коли він повертався з редакції, на Монмартрі, вбито.

Сповіщають, що його забив патріот за противоєнні промови в парламенті та статті в газеті...“

Неро глянув на Апорта, що схиливши голову на руки, сидів, як непритомний. З-під окулярів на стіл капали росинки сліз.

Неро моргнув до Аннет, що стовбичила розгублено біля батька, і вони вдвох, ніжно взявши його під руки, перевели до дивану.

Хвилинку він сидів непорушно, потім узяв із Нерових рук збаночок і почав пити.

— То ж вино!—злякано прошепотіла Нерові на вухо Аннет, склавши долоні на грудях, як малюють янголів на образах.

Апорт, випивши, подивився в кухоль, перевів погляд на Нера й обурено прохрипів:

— А ваші землячки—теж нічого собі людці!..— Він вирячив на Нера очі й замовк. Потім він гукнув до Аннет: - Принеси мені жовту теку...—І повернувшись до Нера, гостро додав:— Я тобі покажу документик... Побачиш, хто ви...

Аннет зникла, а Неро, зморщивши чоло, міркував, про що той хтів сказати. Врешті, він нервово почав порпатись між принесеними газетами... Добув „Світло“ й „Малий Париж“ і почав нишпорити очима в відділі „Подій“. Очі йому заблищали, і він, поклавши газети на коліна, хутко почав нишпорити по кишенях... Витяг поштовий листок і поклав поверх газет. Апорт, одвернувшись, схилився на подушку.

Увійшла Аннет, і старий, розгорнувши теку, подав Нерові листок Нієва, з відомим йому змістом.

Неро хутенько пробіг його очима і, повернувши Апортові, подав йому „Малий Париж“, торкнувши пальцем в розділ „подій“.

Апорт прочитав:

„Учора вдень заподіяв собі смерть, випивши велику дозу отрути, емігрант, залишивши записку з підписом „Ганс Німець“. Причина самогубства невідома“.

— Читайте тепер це, — подав Неро йому „Світло“. Під заголовком „Собаці собача смерть“ було надруковано:

„Учора на кладовищі Валюа недалеко від могили Луїзи Мішель заподіяв собі смерть, отруївшись емігрант.

У записці він пише, що накладає на себе руки й помирає, як скажена собака, через те, що був провокатором, вліз до руської організації революціонерів, виказував їх. Він підписався Ганс і додав, що в охранці він є під прізвиськом „Німець“.

Апорт блиснув на Нера своїм поглядом.

— Ось такий самий лист він лишив під час самогубства, — промовив Неро, підкресливши останнє слово. І він подав Апортові поштовий листок.

— Ви знали, що він мав загинути? — спитала Аннет, прочитавши газети й листок.

На устах Нерові грала усмішка.

— Ви спитаєте Жю-Со, чи я знав... — відповів він.

— Ясно, як день, — він його примусив, — голосно зробив висновок Апорт.

На хвилину запанувала мовчанка. Потім Неро промовив:

— Ви, мсьє Апорт, не відмовте післати Нієву вирізку з „Світла“ й оцей листок, і припишіть, що не всі такі, як він пише. Також вітайте його від мене.

Аннет дивилась на Нера поглядом людини, що в неї непереможно болять зуби, хоч вона й слухає чудову музику.

Здалека, ледве чутно, до одчиненого вікна, долітала військова духова музика... Певно від залізниці.

Грали Марсельєзу. Чутно було, як потім вовком завив паротяг і тишу нічну порушило татахкання поїзда...

XII

Шість мільйонів безробітних у Сполучених Штатах були інтернаціоналісти. Угри, волохи, українці, руські, поляки, хінці, мурини і сотні людей інших національностей, не знаючи завдань своєї класи—розуміли один одного і спільною лавою були готові йти на бій за все, на що поведуть їх—аби тільки мати хліб і житло. То був час початку війни. Безнадійне майбутнє гострою косою в чорній кошавій руці смерти маячило перед кожним. Тоді ніхто не пам'ятав, хто він, якої країни. Всі знали тільки: „I want work“¹ → я хочу жити! Це інстинктовне спільне жадання сповнило атмосферу червоним промінням перед хуртовиною.

Тоді наша організація була єдина, що нею морально жили всі ці зголоднілі люди, і Лія метеором металася з одного кінця в другий.

Але що можна було поробити? Кваліфікована маса, об'єднана англійською мовою, була далека, щоб розуміти цих голодних чи поступитися їм... Національно-расова окремішність стояла прірвою між усіма цими пролетарями.

¹ Я хочу роботи!

Стійкі, запальні численні страйки, що виникали на ґрунті зниження ціни, збільшення часу й утисків, розбещености капіталістів не привели ні до чого. „Я доб'юся“ згубило в цій боротьбі тисячі розстріляних, завданих до тюрми і висланих за межі Штатів... За плечима підприємців був уряд, військо, поліція і мільйони безробітних, що кидались на полляті кров'ю місця своїх попередників, як мухи на мед, пристаючи на всяку ціну, на всякі умови... Ойде сидів у тюрмі, а забитого підчас бойовищ Тилля Ранкора—ватажка „Я доб'юся“—могла заступити тільки Лія. Я почував себе, як та миша, що потрапила на дрібне бите шкло...

Відна Лія, вона знемагалася в цій борні. А розбещеність капіталістів чимраз більшала, і звідусиль нісся стогін і прокляття, що до них лиш кинути іскру запального слова—і знову загориться...

Але... Коли Америка відчувала себе країною, що може тільки одна на весь світ бути виробником для цілого людства, бо індустріальні країни, що ширили свій вплив на земну кулю, тепер закрутилися в смертельнім вихорі військової боротьби,—вона миттю перешикувала шереди промисловости і хутким темпом заступила світовий к а п і т а л.

Мільйони безробітних, немов пневматичним струменем, потягнуло до роботи Їх навіть не вистачало вже... І інтернаціоналізм зник. Жах війни притиснув їх до рискалів, а недавнє голодування прикувало їх до праці, як рабів... Тепер навіть кожен

відчув, якої він національності,—бо рідна країна або була вже в світовому бойовищі, або мала хутко пристати до нього... Агентури всіх країн запрацювали шалено серед тих німих... бо ж через них створювалась атмосфера для Штатів: „Кому вони позичать потрібні кошти, потрібні набої? На чиїм боці будуть симпатії цієї тепер єдиної в світі великої, могутньої, багатой і нейтральної країни?..“ Почались навіть змагання не тільки в галях під час вистав, а й в кнайпах, джабах і забоях...

Чехи були проти німців і австріяків...—Українці—проти—Росії... Поляки—і проти Росії, і проти Німеччини... Поляки й українці сварились поміж себе, бо перші марили про колишню славу Речи Посполітої, а другі нагадували за її батогомі, зідхаючи, мріяли про Богдана й Мазепу та славетню Січ Запорізьку... Айриші потиху бормотіли про лихую мачуху Британію... І всі разом утворювали концерт патріотичного, де-інтернаціонального пролетаріату. Всі партії, асоціації були подібні до тих псів, що до хрипоті гавкали одні на одних, кожна за свого хазяїна, що хоч і вигнав їх з дому, проте був їхнім, а не чиїмсь іншим хазяїном...

Одного вечора Лія приїхала вся забризкана болотом, знесилена.

Вона впала на крісло і тихо промовила: „Я більше не можу!!!“

У мене стиснулося серце. Одночасно я відчув і непереможні жалощі до неї, і разом таємничу радість, що вона врешті буде зо мною, що наше особисте життя знову прийде до норми й ми тихо, як колись на початку, будемо жити радісними сподіванками на майбутнє...

— Встань... дай я поможу тобі роздягнутись. Піди вмийся, передягнись і... і забудь, що воно є... — Я тихо став біля неї навколяшки і ніжно взяв її руку.

Лія механічно погладила мою голову й промовила:

— Ти розумієш:—мені ледве пощастило втекти... Там ішла шалена агітація за організацію волонтерів... за поворот до краю, щоб брати участь у війні.— Вона розкрила широко очі і дивилась на мене поглядом божевільної.

Потім відкинула голову, і її руки знесилено повисли по боках крісла.

— Для чого оце ми стільки людей погубили? Для чого загинув Тилль? За віщо сидить Ойдс?... Навіщо те все? Ідіоти! Бидло!.. А проте... вони невинні,—тихо промовила вона.

— Ліє! Киньмо все. Хай йому дідько! Однаково все те ні до чого не приведе...

Вона врешті підвелася і пішла передягтися.

А я собі міркував: чи варт нам надалі лишатися в „Я доб'юся“ чи покинути зразу? Адже нам нічого гарного не несе майбутнє. Ще один виступ... і—арешт... не мене—а її.

Лія повернулася до кімнати. Вона була в блискитній сукні, чиста, причесана, і усмішка грала на її вустах...

О, так!—це була та сама Лія, що я знав її дівчиною.

— Так ти хочеш покинути все? Заховатися в свою шкаралупку?—лагідно промовила вона і засміялась. Її іронічний сміх був подібний до сміху демона, коли б у Фаусті цю роль грала жінка.

— Ні. Цього ніколи не буде,—злегка стукнула вона своїм маленьким кулачком об спинку крісла.

— Я розумію,—вела далі вона,—в громі клясової боротьби не кількісна сила дає перевагу: бувають десятки тисяч, мільйони хирлявих, як гробаки, і десятки або сотні одиниць міцних, як кремійнь... Ця купка добре зорганізованих, ідейно міцно сполучених одиниць часто буває переможцем,—урочисто промовила, зиркнувши на мене поглядом хижої пантери. Потім додала з жалем у голосі: „Яка шкода, що нема Нера? Він би тут знадобився!“

Останнє мене пронизало, мов електричний ток: „Вона цілий час мріє про нього“. Аж тепер я згадав, що в шухляді є лист від нього. І я, щоб приховати зворушення, одвернувся від неї, довго шпортаючись у столі.

— Тут лист од Нера... Я не розпаковував його без тебе...

Її обличчя знову зашарілось, вона хутко розірвала конверт.

„Любі мої, тут ви знайдете цікаву вирізку з газети і побачите, ким став Ганс. Я почуваю в тім і свою вину... бо через Апорта я дав можливість йому потрапити до школи, звідки і пішла його „кар'єра“... Проте, морально я задоволений з того, що хоч перед смертю я побажав йому щасливої дороги...

„Після вбивства Режоса, „соціялістам“ зовсім позв'язано руки. Їхня фракція в парламенти і сам центральний комітет виголосили маніфест, де визнають конечну потребу „визвольної“ війни, що її почала Франція...

„Сильно цікавий документик, і коли його додати до матеріялів Паризької Комуни, — буде що почитати нащадкам робітників... Ватажки соціялізму, разом з капіталістами та архиєреями, випивши на брудершафт, утворили „Національний комітет допомоги“. Великі робітничі федерації теж проти революційности в цей час... Радій, пролетарське серце Франції і взагалі „пролетарі всіх країн, єднайтеся!“ Ха-ха! Правда, чудово? Будьте певні, те саме зробили німці і всі інші ватажки, учні й „заступники“ Маркса та Енгельса. Де там: німецькі „соціялістичні“ ватажки, наприклад, свою підтримку урядові в війні й активну участь у ній обгрунтовують, знаєте, чим?—Посмертними заповітами Енгельса. Він бо, мовляв, казав у свій час, що „коли почнеться війна Росії проти Германії, а особливо Росії в спілці з Францією, ми мусимо рушити на росіян і їх спільників хто б вони

не були... Бо перемога Германії є перемога й революції, а поразка її є поразка революції“.

„Чи чувано, щоб так хто безсоромно ошукував робітництво, пристосовуючи до імперіялістичної Німеччини те, що сказано на випадок, коли б влада була в руках робітництва? Коли я на все це дивлюся і згадую всі революції, то думаю, що як революцію, так і війну можна робити й з дурнями і користуватися ідіотами. Але соціалізм... тут з дурнями нічого не вдієш. Проте, на світі, здається, тільки двоє ватажків не згубили голови; це Нієв—руський та Нехтлеб—німець. Вони ведуть шалену атаку проти цього жахливого, і єдині, з купкою однодумців, тримають червоний прапор соціалізму та крицеві завдання пролетаріату. Цікаво! З походження вони зовсім не пролетарі...“

„Ха! Всього кращого! Я втікаю з цієї країни „великих революційних традицій“... Пощастить, добудуся до вас, а ні, поїду до Нієва за побігача... Досить бути мені швендялкою.

Неро“.

— Так, так, Нієв і Нехтлеб...—ніби пригадуючи щось, проказала Лія. А хто в нас?—питала вона сама себе.—Ойдс — американець та Струський росіянин...

— Геть війну! Авжеж — війна війні. Чи так, Лео?—запитала вона мене.—Це нове гасло, що замінить нам гасла боротьби з капіталістами...

— Треба написати Нерові,—промовивши, кинулась вона до столу.—А... він же виїхав... Адреси нема,—сумно промовила вона.

Лія хвилинку мовчки стояла біля столу, спершись на нього руками, потім запитала:

— Що ти скажеш на це, Лео?

Я не зрозумів, що саме вона питала.

Тоді, коли країни альянсу були ворогами спільників, і десятки націй у самих Сполучених Штатах були не меншими ворогами поміж собою, „Я доб'юся“, здавалось, мала проти себе всіх ворогів. Дипломатичні кошти робили своє діло. Шалена атака, що почалась проти організації за її гасло „війна війні“, перекинулася й до „вільної країни“, що ссала золоте молоко з кожної із цих держав, постачаючи їм зброю та всяке барахло, збільшуючи банки. Ми стали, виявилось, ворогами всім. Провокація французько-російської дипломатії, що організувала незначний вибух на однім порожнім склепі військових приладь—все це окошилося на нас. Арештований був товариш Меффі, що працював на цім заводі і що в день вибуху хорів на запалення кишок. „Він кинув бомбу! Він анархіст! Це його організація проти війни!“—гукали не тільки американські, а всі клерикальні „демократичні“ національні газети.

Де там! Меффі, що його рід в столітті зникав в якійсь французькій родині з Гавра, а прадіди були вже американськими громадянами і брали

участь у війні за незалежність,—Меффі оголосили німцем, німецьким шпигом!.. Звісно, дипломатичний корпус альянсу намагався це використати, щоб ще раз запобігти Вашингтонової ласки до себе й ненависти до спільників.

Лія зняла гвалт. Навіть деякі опортуністичні повітові спілки застрайкували, вимагаючи звільнити Меффі.

А Лія?—Це ж австріякова жінка... Цебто моя, Лео, кубанського козака... Це ж вона заправляє „Я доб'юся“! Це ж вона спільниця Меффі!—І шпиги сновигали, щоб зловити і її...

Я мусів кинути все і мчати до Ванкуверу, де була Лія на зборах відділу.

Звідти ми просто подались до Дені у Фріско. Більш нам ховатись ніде було.

Але цієї своєї помилки я в житті не забуду.

Я благав Лію їхати туди, а вона прозивала мене страхополохом, тюхтієм і зрадником: вона хтіла вертатись, хай арештовують. Я вжив останніх засобів і заявив: коли її арештують, вона більш не побачить мене живого... Врешті товариш Зоммер, що був із нею, і товариші відділу домоглися таки, щоб вона на деякий час сховалася.

Коли ми прибули до Дені, його дружина віддала нам свою кімнату, бо в тій, що я колись мешкав, тепер жив „соціяліст із соціал-демократичної газети“.

— Ха, ха, ха! Війна війні,—реготав він, коли ми сиділи за вечірнім чаєм, а його руда козяча борідка тряслась, а хижі очі блискали жовтавими

більмами. Тоді він скидався на старого п'яного розпусника з розстриг.

Лія доводила йому всю мерзотність стану, коли соціялісти, як він, домагаються війни проти Німеччини чи взагалі обстають за імперіялістів. А старий бахур, віддувши свою слиняву червону губу, доводив, що царський уряд, хоч який він лихий та злодійкуватий, але він ніщо проти залізного німецького чобота ..

Місис Дені тоді кліпала очима й, як дитина, наївно кидалась то до Лії, то до старого бахура, щоб втихомирити. Доктор Дені мовчки крутив цигарки з свого контрабандного тютюну і лагідно мені доводив, що, справді, було б добре, коли б Росію розбили, і Україна Наддністрянська і Наддніпрянська з'єдналися. Я йому не перечив. Ця чудова людина так любила нещасну Гуцульщину, де гірські верховини були за єдину втіху нужденному людові, з якого походив доктор.

Лія рвалася їхати, а ми:—я, доктор Дені і його дружина—під демонічний регіт бахура Самушка умовляли її не пориватися.

Врешті, сталося так, як сказала Лія... „Вона втекла! Ясно, вона виною вибуху! Це вона втягла в провокацію робітництво, що не підозріває злочинства організації, до якої належить, і де заправляють анархісти-бомбісти!“ Так висвітлювано справу в газетах.

Коли Лія прочитала це, вона подала мені число найдемократичнішого часопису і іронічно запи-

тала:—Ну що, досяг свого? Я стала провокаторкою. Зрадницею свого робітництва. Мерзота!—Із цими словами вона хутко надягла капелюх, замовила телефоном квиток, і, навіть не попрощавшись, винеслась з хати.

Доктора Дені та його дружини не було, вони десь пішли до лікаря з бахуром, щоб бути йому за конференсьє і перекладачів, коли він буде розказувати лікареві про свій поганий гостець...

Я почував себе, як шойно побитий пес.

Мені було тоско й боляче і я вештався по кімнатах, мов непритомний, намагаючись щось вигадати. Врешті, я сів до столика, де лежали купою десятки різних газет. До рук моїх попала „Вільність“. Я згадав. Це та газета, що пропонувала колись мені посаду. Мимохіть узяв її і безтямно читав. Мені здалось, що я вже прочитав статейку кільканадцять раз, але мозок, певне, був замкнений щодо сприймання. Я напружив його, щоб розуміти чорненькі карлючки, що по них бігав мій зір.

Це, певно, було продовження. В статті чомусь назване прізвище Нієва і гасло „війна війні“. У ній тепер доводилось читачам українцям, про що, мовляв, треба знати і всім іншим націям, що соціялізм—це є химера безбатченків... Що ті люди вигадують його, аби легше було дурити інші нації.

Це все красно перепліталось з ідеєю, що тільки ми самі і без жадних химерників можемо створити добробут своєму народові, а соціялізм, мовляв, хай будують в повітрі диваки.

Я замислився. Мені було дивно: коли фермери, щоб славити велич австрійського царства, діставали доляри від належного посольства, то звідки цей часопис діставав? Невже є люди, що щиро вірять у те, що пишуть?

Ця плутана, кумедна статейка мене розвеселила. Я поривався бігти, щоб перекласти її Ліі. Але раптом згадав, що її нема, і мене взяв тужний розпач.

— Ну, як наша білявенька анархісточка поживає?— зачув я скрипливий, мов розбите калатало, голос бахура.

— Старий ідіоте, бахуре! Коли ви нажили свій поганий гостець, гуляючи серед непутящих дівчат, то не забувайте, що тепер ви не серед них!— щосили кинув я йому на зустріч.

Він остовпів. Момент безтямно дивився на доктора Дені, дружину, що чемно підтримували його під руки, щоб не дуже шкутильгав по сходах... і, враз порскаючи слиною, заверещав: „Коли ви цього гольтіпаку не виженете— я сам зараз виїзду...“

Місис Дені попустила руку і хвилинку дивилася то на мене вгору, то на його посиніле від злости обличчя. Потім вона спокійно пішла вперед, похнюпивши голову, і коли вже була майже вгорі східців, повернулась до нього і промовила:

— Знаєте, пане, ви таки дійсно неможлива людина, не варта поваги... Мені таки остогидло

ваше нахабство... І коли ви заберетеся зараз до чортової матері,—це буде добре.—Місис Дені грюкнула дверима і зникла у себе нагорі. Бахур спантеличено дивився на д-ра Дені, що здвигав плечима і мовчки розводив руками, мовляв, він нічого не винен: „як поведеться, так і матиметься“.

*

Коли починається весна, людині, що ув'язнена за залізні ґрати, стає непереможно тужно. Навіть крізь стіни чувається подих молодих сил природи. Сонечко своїм пронизливим промінням пробивається навіть за мури, вабить на простір, на волю. Все, що завмерло на зиму, відживає і своїм щастям немов наповнює повітря і труїть тих, кому несила вирватися на волю. Коли ж із тобою не вільно говорити, а тому й ти не можеш ні до кого озватися, бо ж ти страшенний злочинець - анархіст-бомбіст, коли тобі не дозволяють ні з ким бачитись, навіть з-за подвійних ґрат, коли тобі не дають нічого читати, ні писати,—ти по волі стаєш тільки рухливим манекеном... Для тебе не існує світу поза твоїми ґратами, ти є під штучною летаргією, хоч і здаєшся на вигляд людиною, як усі. А коли ти маєш зо всіх боків не темні мури, що давали б можливість хоч зосередити над чимсь свою думку, а оточений сталевими ґратами і, так би мовити, всяку мить перед очима у всіх дозорців і навіть мишей та пацюків, що іноді кудись лопотять своїми кігтиками по

дзеркально вилощеній кафлями підлозі—у тебе поволі завмирають думки, і ти непомітно для себе стаєш неживою річчю...

Коли мене випустили, і мене зустріла в передпокою місис Дені, я навіть не знав, що з собою робити. Мені здавалось, що я їй говорити не вмію. Я не міг навіть простягти їй руку. Я все ще був під тюремним гіпнозом.

Вона весело щось мені розповідала, з захопленням питала, як я почуваю, що сталась революція... Врешті, я зрозумів, що справді таки сталась у Росії революція, що царя вже нема, що Америка теж оголосила війну, що мене виказав „бахур“ Самушко того самого дня, як виїхав од них, що їй говорили, ніби я арештований, як змовець. Що коли Америка оголосила війну, то мене обвинувачено, ніби я німецько-австрійський шпиг. . . Що ні їй, ні докторові не дозволяли з мною побачитися: такий страшний злочинець! Врешті, коли вийшов Ойдс, розпочав кампанію й документально довів, що все це є провокація капіталістичних організацій—„Ліги національної безпеки“, „Захисників волі“, „Ордену Колюмба“ та інших, що спочатку їх утримувалось на французько-російські кошти, а опісля вони перейшли зовсім на кошти своїх капіталістів... Мене вигущено, як „Mussheathed“¹.

¹ Помилково ув'язненого.

Я відчував, що місис Дені з подивом позирала на мене. Певно моє обличчя зовсім не реагувало на її оповідання.

— Дивно. Чому мені байдуже було навіть до революції, що сталася в тім краю, звідки я втік і куди ввесь час поривався.

Коли авто з написом „вул. Валенсія“ на кивок Дені спинився біля нас,—я миттю згадав той час, коли я вперше очманів після гостини у місис Світгарт... Передо мною в одну мить постала картина моєї зустрічі з Лією... Серце стислось і я відчув, як на мою руку ніжно лягла чиясь жіноча рука...

— Заспокойтесь, Лео, не нервуйтеся,—тихо промовила Дені.

Так. Я відчував, що я цілим моїм єством був біля Лії. Я зрозумів, що непереможно її кохаю. Але ми так безглуздо розлучилися... Я згадав про мис Світгарт... Ми про неї зовсім забули! Бідна старенька! Вона нас так давно не бачила... Але чому я тепер згадав, коли був сам, і біля мене не було Лії.. Що скаже стара?..

Доктор Дені дружньо плескав мене по плечу і ласкаво промовляв:—Нічого. Все буде гаразд... Ей-га! Ще заживемо! Чи так, Лео? Ось підем сьогодні на пристань, там пароплав іде з черговими емігрантами... Лео розважиться... —І він, скрутивши цигарку, подав мені.

На пристані була сила людей. Ті, хто лишався, замріяними очима дивилися на димарі пароплава,

звідки здіймалися в прозоре гаряче повітря клубки диму, і бездумно слухали веселі жарти тих, хто від'їздив... На гузі пароплаву купка людей з чорним прапором намагалися заглушити гармидер люду на пристані, горлату пісню, а на східцях трое чоловіків і двоє розхристаних жінок намагалися втягти на чардак п'яного юнака з довгим білявим чубом, що поривався на пристань, вигукуючи: „Я ж вам кажу, що тільки попрощаюсь з отим поліцаєм, і вже...”

На східці поспішав Щерба. В одній руці він тримав якісь коробочки, пакунки, а другою спирався на свою товсту палицю. Він мав підвищений настрій і його сива голова без капелюха моталася на всі боки, киваючи привітання й прощання багатьом своїм знайомим. Адже його всі знали за двадцять літ перебування й редагування „Листка”. Тепер вже не будуть мешканці, що їх доля ще прилязувала до землі „Нового Світу” мати свіжих новин, що фабрикував старий Щерба з своєю дружиною, й тричі на тиждень постачав своїй колонії.

Побачивши нас, він, хутко шкутильгаючи, подібав до нас, обійняв доктора й дружину, весело промовляючи до нього:

— Ну, приїзди й ти, американський громадянин... Ми вже тобі дамо, хай йому дідько, твою Україну.

— Хвилину Щерба дивився на мене, потім покивав головою і промовив:

— От таке!.. Та це ж Лео Візир. Що ж,—лишаєтесь тут заводити комунізм?

Я мовчки стиснув йому руку.

Щерба подався, і ми зорили за ним жвавим, бадьорим, веселим, ніби йому було не шістдесят, а всього п'ятнадцять років.

Біля облавку, визируючи з-за машини, притаївся „бахур“. Він, як той злодій, що побачив господаря, в якого крав речі, слідкував за нами. Очі йому були перелякані.—Він, певно, гадав що й я їдущим пароплавом. Коли ми відійшли, і я озирнувся, він подибав на костурах на другий бік чардака.

Він теж їхав цим пароплавом.

— Чого ви?—спитав я місис Дені, побачивши у неї на очах сльози.

— Так... Люди їдуть, а ми...—і вона подивилася на мовчазного свого чоловіка.

— Куди ж ми поїдемо?.. Ми ж не маємо куди їхати,—ображено тихим голосом відповів Дені.— Росія—це ж не наш край. України ми не маємо, а в Гуцульщину?—так там ще править цісар...

Мене потягло на гору... Туди, де живе місис Світгарт... де ми з Лією стали чоловіком і жінкою.

Зо мною поїхала Телі, дружина Дені. У мене захопило дух, коли ми піднимались східцями.

На стукіт ніхто не відповів, але двері були незамкнені, й ми увійшли. В хаті було тихо, мов у домовині, тільки десь стукав годинник.

Я пройшов у вітальню. Все було так само, як дев'ять літ тому. Всі речі стояли на своїм місці...

За запиналом зарипіло ліжко і за хвилину з'явилась старенька бабуся. Вона вся була в зморшках, через зелену шкіру, здавалось, просвічувалися кістки щелепів.

— Лео!—тихо промовила вона і знеможена сіла в крісло. Це була місис Світгарт.

Я підійшов і схилився їй на коліна.—І я відчув на своїх долонях теплу росу.

Чому я ридав? Чи тому, що побачив таку нужденну висохлу місис Світгарт, чи тому, що я вже не був чоловік Лії—її дочки, що її забрав від матері, і вона, може, десь тепер у тюрмі...

— А мені Лія прислала депешу. Пише, що вже на волі,—промовила вона таким тоном, ніби завжди була в курсі всього, що робить її донька..— Турбується за тебе. Адже ти теж тут сидів. Я ходила, та мене не пустили побачити,—шамотіла вона своїм беззубим ротом.—Але що ж я, лишенько,—силою підвелась вона,—може кави, нагріти?— і вона заметушилася біля крісла. Місис Дені ніжно обняла її й посадила знову на місце...

— Не треба. Ми на хвилинку. Ми вже пили каву.—І Дені зиркнула на мене.

Я одвернувся, підійшов до піяніна, заклав штепсель і почав регулювати.

Понеслись тихі гавайські попури, ті, що колись грала Лія...

— Невже ніхто не виймав цього пергаменту й досі?—спитав я схвильованим голосом місис Світгарт. Але вона не чула. Вона щось розповідала

місис Дені. Я зауважив тільки, що в неї світяться очі щасливим задоволенням.

— Ба, Лео,—ніби згадавши, промовила місис Світгарт.—Тут лист лежить, присланий десь з-за океану...—Вона відсунула шухляду стола й витягла листа.

То було Нерове писання. Так, то був лист від нього.

А Дені вже умовилася з місис Світгарт, що та переїздить до Дені, що їй там буде веселіше...

— А я сподівалася, що приїде моя Лія... А воно, бач, як трапилось,—повторювала місис Світгарт.

Коли ми відходили, я відчував на своїй спині погляд Ліїної матері. Він проймав мене жаром, то був погляд непереможної туги, жалю й любови матері, що кілька літ сподівалася побачити кохану дочку і на хвилину побачила тільки одного зятя, що був їй чужий, як малому курчаткові здається чужим півень.

Дома доктор Дені подав телеграму.

Лія сповіщала:

„Негайно приїзди. Чекаємо“.

Я не тямлю, що було зо мною, коли я прощався з любими Дені... На розі Валенсії і Південної вулиці голос торгівника солодкими гумками розбуркав мене.

Він гукнув:

— Пане добродію, придбайте гумки! Вони допомагають меліорації очей!

Англійці затримали пароплав з емігрантами. На ньому їхав один з видатніших російських революціонерів Струсський.

— Ха-ха! Революція в Росії, саркастично гукав Ойдс, гупаючи кулаком по столі. Новий революційний уряд дав дозвіл Англії затримати пасажирів, що серед них були прихильники знищення приватної власності. Що серед них був той, хто писав після революції в „Світовій Нові“: „Нема іншої влади для революційної Росії, як влада пролетаріату! Хто узурпував владу робітництва, той її мусить здати. Геть війну! Війна палацам, мир хатинкам!“

*

Лія кусала губи і поглядала, що я скажу.

— Треба щось робити,—несміло зауважив я...

Лінії очі заблищали й вона спалахнула:

— Так, негайно мітинги! Демонстрація. Протести... Вимагати звільнення...

— Але подумайте, що то за нова влада в Росії?— гримав Ойдс. — Ви розумієте, до чого це йде... „Воювати до перемоги!“ Ах, ти ж сволота! Це зветься революція!

— Невже і в Росії такі революціонери, як тут соціалістична партія чи федерація!—гукав Ойдс, перемішуючи слова з непристойною американською лайкою.

Аж тепер згадав я про Нерів лист, що лежав забутий у моїй кишені. Мене чомусь образили непристойності Ойдса і я похапцем добув листа

і розпечатав, ніби був певний, що той лист дасть відсіч Ойдсові.

Я не помилився. Неро писав:

„Мої неспокійні авантюристи Лео і Ліє!

„Пишу на Світгарт, бо певен, що вашої адреси, після того, як Америка встряла до війни, не знайдеш і в день з ліхтарем. Чули про революцію? Новий уряд з колишніх царських льокаїв утворився. Правда, кожен з них відразу зробився есером, есдеком... одним словом, все пішло під червоне. Обіцяють воювати, доки не випустять тельбухів з усіх Гансів та не насолють солонини з своїх жовнірів... Що й казати:—республіка! Англія, Франція та, мабуть, ваша безголова Америка роти від задоволення пороздирали...

„А Нієв далі провадить: Геть війну! Вся влада належить робітництву та бідному селянству... Цими днями він має виїхати до Росії. Маса, що він є її ідеологом, більшає щогодини. Передчувають, що буде величезна хуртовина. Швидче женіть звідти тих емігрантів, що мають відвагу й сміливість почати здійснення того, про що белькотали. У мене аж руки сверблять, коли згадаю, як то я буду тельбушити мерзотне генеральство і всю царсько-поміщицьку наволоч.

„Хоч на буфері, хоч під колесами за американською системою,—а я теж буду там. Здох царат,—настала куца революція,—хай живе пролетарська революція! Нумо до соціалізму!

Ваш Неро“.

Коли я скінчив переклад листа, Ойдс так рознервувався, що не знав, куди подіти руки.

— От-от-от!—вишкірився він на мене.—Я казав, що Нера треба було сюди викликати... Ото молодець! — він спинився перед Лією і промовив:—Ну?

— Атож—негайно скликаймо мітинги протесту!—ніби не чувши його зауважень, відповіла Лія.

Телефони працювали дві години безперестанку, Сьогодні місто й околиці перетворилися в людські комашники...

Що то буде з того всього?

Вчора заарештовано по чотирьох штатах по верх двох тисяч наших членів. Всіх обвинувачують, як шпігів. Бо справді,—хто може лементувати проти війни, як не шпиги? Хіба соціялісти з Америки й цілої Європи виступають проти війни?! Хто проти війни, той не соціяліст, а шпиг і агент ворожих держав!

„Соціялісти“, що були заступниками легального соціялізму в Америці, тепер зовсім забули за свою партійну резолюцію, ухвалену на з'їзді в Сан-Луїсі. і скеровану проти війни. Їхня діяльність тепер, навпаки, полягала в тім, щоб роздмухувати національний антагонізм і гукати на всіх перехрестях, що Америка пристала до бою тільки „ради збереження прав людини“, „за принцип визволення націй“. Де ж таки бачили, щоб американським промисловцям не можна було перевозити

свій крам до Європи?! Проклятуші німецькі підводні човни!

Кублам „Національної безпеки“, „Колюмба“ й іншим, що наплодили агенти капіталістів у кожному робітничім районі, дано повну волю над усіма тими, хто не згубив розуміння класових завдань. Поліція, що тепер була на потрійному утриманні у промисловців і фабрикантів—кожну мить готова була до послуг цих захисників, а військо становило їх постійний резерв...

Вони зруйнували наші комітети в Неваді, Пенсільванії, Огайо, Каліфорнії, Іллінойсі.

У Мезабській районі всіх комітетчиків захоплено й вивезено... Фармери знайшли тільки їхні кістяки, обгризені хижаками.

Телеграфіст Лінк, член „Я доб'юся“, сповіщає, що на пошматованій одежі закатованих і кинутих хижакам залишились значки нашої організації.

В Орізоні звільнено більш, як тисячу робітників і разом з родинами, під вартою війська Баярду вигнано через кордон до Мехіко.

Лія і Ойдс у Ванкувері. Я сиджу за помічника адвоката Гіреля в його кабінеті, що супроти нашого комітету.

Хо-хо! „Націоналісти“ з поліцією вдерлися до комітету. Вони мали вигляд лицарів-хрестоносців.

Проте бідолахам нічого не пощастило, бо гадаю, що побити вікна—це не велике щастя для таких лицарів! Поліцаї стерегли вулицю, поглядаючи на

шкло й рями, що летіли з шостого поверху—і приємно усміхались.

Коли ми дивились на цю картину, до адвокатського офісу, де, крім мене, було двоє комітетчиків — Палано й Едвардс та друкарка, примчав засапаний голова відділу з Віржінії, товариш Гед.

Їх ще не встигли розруйнувати. Він нервово виклав вимоги їхнього відділу (в його районі чотири тисячі душ). Вони домагаються від центру:

1. негайно припинити політичну боротьбу.
2. Одмовитись од гасла „Геть війну“.
3. Ніяких демонстрацій та активних виступів...

Коли Едвардс обіцяв завтра ж, коли прийде Ойдс і Лія, дати відповідь, цей дивак Гед незадоволено почухав потилицю й випалив: „Якже, мовляв, він може чекати до завтра, коли позавтра звечора в них вирішено страйкувати, а потім вийти на демонстрацію з приводу вигнання оризонців...“

— Слухайте, камраде Гед,—не стерпів спитати я.—Як же це ви зважились на страйки й демонстрацію?..

— А коли нема сили терпіти, й усі домагаються цього?!—не давши договорити, вишкірився на мене Гед—може б ви хтіли, щоб ми, як ті миші, сиділи?

— Але ж ви домагаєтесь припинення політичної боротьби й активних виступів?—усміхнувшись, зауважив я.

Він обвів усіх нас своїм диким поглядом, ніби не розуміючи, про що я кажу, а потім вихопивши

свій лист з рук Едвардса, уважно подивився на нього й заревів:

— Так тут же проти гасла „проти війни, політичної боротьби й активних виступів“.

— „Не вмер Данило, так болячка задавила“. А ви що лагодитеся робити? Не те саме?—роздратовано спитав Едвардс.

— Як же ж бути? — розважливо промурмотів Гед, мотаючи перед Едвардсом своїм листком вимог.

— А так,— йому в тон відповів Едвардс,— оголошуйте не оголошуйте про свою нейтральність, ви однаково будете робити те, що вимагає від вас боротьба за життя...

— Дідько його вхопи!—захарчав Гед, жмакаючи в кулаці свій лист. Він заклопотано, мов кручена вівця, покрутився по кімнаті і врешті промовив до друкарки:—Хай хоч Ойдс або Лія приїде на страйк... і, навіть не сказавши „до побачення“, винісся з офісу.

— Нехай, як намагаються вони стати аполітичними в боротьбі, життя не дозволить їм того. Це закон класової боротьби,—спокійно промовив Ойдс коли я розповів йому епізод з Гедом. Ойдс і Лія повернулися з Канади.

— Таким чином, ми нелегальні, — зідхнувши додав Ойдс після недовгої мовчанки.—Тепер ми вже на становищі тих, що були століттями в вашій країні,—показав він рукою на мене.—Американська історія ще не знала таких часів. Цікаво. Це на-

гадує казку...— Він замовк. У кімнаті запанувала тиша. Лія сиділа коло столу. Вона поклала підборіддя на складені руки і мовчазно дивилась на статуетку Вашингтона, що стояла перед нею на столі, і, здавалось, намагалася розгадати, що являла собою свого часу ця особа.

— Чого ж ви мовчите?—grimнув Ойдс, зиркнувши на мене й на Лію.— В такому становищі, серед таємничої тиші можна здуріти.

— Ви про віщо, камраде Ойдсе?—хорим голо-сом запитала Лія.

— Взагалі, про все... Про те, що далі?.. що з Верджінцями?—спокійніше відповів Ойдс.

— Ви ж казали самі перед цим, що треба дати депешу Гедові, щоб робітники не втрачали даремно сил.. так треба й зробити. Справді, коли вони виступлять, це згубить ще один з найсильніших наших відділів,—відповіла Лія. Вона підвелася з крісла, пройшла по кімнаті. А по хвили додала.— У мене просто все плутається... мене мучить Нерів лист. Чи ти ба! Я й забула сказати Леові.— Вона хутко вийшла до коридору, де висіла верхня одіж, і за хвилину повернулася, тримаючи листа в руці.

— Це від Нера. Ми заїхали до Фріско, були у Дені... Мама тепер там. Вона одержала листа для нас...—хутко проказала вона.

Мене знову поймав якийсь жах, коли я брався за лист. Але це чуття хутко зникло, коли я почав читати. Його літери на сірім папері стрибали, ніби

танцюючи з якихось радощів і в той же час доводливо промовляючи до розуму, запалювали чуття й трясли нерви.

„Сьогодні, коли я кину до поштової скриньки цей лист—він ще зможе до вас потрапити... Завтра вже ні. А проте невідомо. Сьогодні влада ще в руках „соціалістів“ і буржуазії. Завтра владу має забрати робітництво... Нема сумніву, буде запекла боротьба. Чи вийду я з того всього живий, не знаю, бо все поплуталось і хто мені встромить ножа—чи мій приятель по рееміграції—анархіст-синдикаліст, що оце ми живемо в одній халупці, чи встромить багнета кадет, що я, певне, завтра буду битись з ним,—не знаю. Чудно якось усе виходить. Серед самих товаришів Нієва—ваганя! Ех, ватажки, я вам скажу, матері його ковінька! Мало того, що він з ними воював (звичайно, словесно, на переконання) за кордоном,—так ще тут! Кажуть, не треба брати владу... Чого тільки не підводять під це: і історично-економічний „базис“ і обчислення сил ворога... А Нієв з товаришами все однаковий—кремінь Звичайно, все революційне робітництво за це... Але бий мене нечиста сила! Ви б послухали, що тут балакають про це основоположники й теоретики марксизму й анархізму!

„Коли були за кордоном,—ой як же вони ненавиділи буржуазні республіки! А тепер, ой як же їм забажалося, щоб така тут була!

„Як бачите, ворогів цієї справи тут дуже багато. Напевне, доки цей лист дійде—ви будете знати,

чи пролетаріят програв першу боротьбу, чи виграв. Коли виграв,—будьте певні: справа в наших руках.

„За вами борг, —допомагайте чим годні, бо ж усі будуть проти нас, починаючи від американських Вудрісів та Гапкінсів. У кого нема залізних нервів, щоб там витримати,—мчися сюди. Ви пам'ятаєте, я багато писав вам про ватажків, що їх у вас і в Європі, як грибів у дощ.—Я їм не вірю! Але Нієву я вірю, так само, як безмежно вірить йому маса. Ви ще не ватажки і про таку нудоту, як ви,—нічого й говорити. Я тільки певен, що Лія, а за нею й Лео будуть тут. Ойдсові привіт, і візьми мене лихоманка, коли я помиляюсь, що він там у Штатах виконає свій обов'язок перед пролетаріятom і його великим історичним майбутнім...

1917.

Ваш Неро“.

— Що?—запитала Лія тоном, що його можна чути в передпокої хорого.

— Ви що... всією істотою там?—спокійно запитав Лію Ойдс.

Лія не відповідала; присіла на ослінчик і, заклавши руки за голову, замріялась. У неї тремтіли губи.

— Гаразд,—промовив Ойдс.

Знову запанувала тиша. Десь за тонкою стіною порожніх кімнат сама собою дзенькнула струна піяніна, і її звук, завмираючи, злився в коридорі

з легеньким хурчанням газу під сніжно прозорим покрівцем ріжка.

Потім Ойдс пройшовся по кімнаті, спинився біля шафи з книгами і, ніби розглядаючи золотом пошиті корінці енциклопедії, промовив:

— Треба б негайно потелефонувати до Палано й Едвардса... викликати їх...

Його голос, мені здалось, тремтів.

ЛИСТ АВТОРОВІ ВІД ГЕРОЇВ РОМАНУ

Коли ви будете дочитувати останні сторінки про нас,—ми троє: я, Лео і я—Лія, будемо десь у дорозі до Америки. Адже ми там маємо дещо, що про нього згадка зворушує наші почуття: стару матусю місис Світгарт, сивого Ойдса бунтаря, милих Дені—Гео й Телі, а також нашу любу „Я доб'юся“, що й тепер увивається від нападу і, безперестанку в помилках, робить велике діло. А може нас там чекає технічно вдосконалена тюрма... Я—Неро—буду десь у дороз до веселої Франції, де мене чекає ясноволоса синьоока Аннет, де ще живе волохате опудало—чесний Апорт, де люди не досить змінилися з того часу, як я покинув її, де й досі ще стоїть гробниця Бонапарта, де похозано Луїзу Мішель, де за чарочкою коктейлю згадують іноді про „Комуну“... Що й казати—ми їдемо туди, де нас бракує. А, можливо, ми не поїдемо. А й справді,—навіщо їхати? Чи не досить роботи тут, в аграрній країні, що, не злякавшись свого дитинства, сміливо вийшла на шлях до соціалізму? Аджеж ми не діти країв високої індустрії, щоб нас тягло туди,—це хіба може сказати Лія. Проте сьогодні ми вам надсилаємо ті матеріяли, що ви їх скомпонуєте в книжку.

Коли особи, події трохи переплутані—це нічого. Факт, що вони були. Люди, намічаючи майбутнє, вивчають минуле. Це буде для них корисно. Хто перечить цьому—хай напише щось інше: це теж буде корисно. З двох істин родиться третя.

Докищо, бувайте здорові. Привіт читачам.

Н е р о

Л і я

Л е о.

ВІД АВТОРА

Перечитавши надіслане мені, передаю його цілком на суд читачеві, без жадних коментарів, бо все, що можна було сказати про „Хто“,—сказали самі герої, а ті матеріяли, що вони подали й, що їх довелося зв'язати між собою,—з'ясують, про що йде мова.

Коли б героїв не було на світі, будьте певні, автор показав би читачеві зовсім не те, що вони хотіли сказати... Але... герої роману ще живі й може вони тут межі нами; тому доводилося з матеріялом поводитись обережно...

А в т о р.

1925 р.

К і н е ц ь

ФРІЦ І ЙОГАН

НОВЕЛЯ

elib.nplu.org

На нім були коротенькі блакитні штанці, що ледве доходили колін, добре випрасована матроська курточка, на голові—репсовий капелюх, а на ногах—прекрасної роботи черевички. Обличчя було лагідне, як у всіх щасливих дітей. Під пахвою він тримав чорненький школярський портфель, затягнутий ремінцями.

Він ішов повагом, розглядаючи обтяжених турботами і безтурботних людей, що так кудись поспішали, ніби від швидкості їхньої ходи залежали життя чи смерть цілого людства.

Рівним бруком мчали авто і вихорем обганяли навантажені бендюги, на мить запинаючи їх у голубий серпанок газолінового диму. Іноді повз нього пробігали інші, верткі школярі, пробишаки, дружньо штовхали в бік, на знак того, що вони зовсім не бояться, якщо хто викличе—тут же стати до спортсменського боксу. Але він обдаровував їх усмішкою і спинявся, доки ті десь зникали в натовпі дорослих чоловіків і жінок. Біля низьких, кам'яних поруччів він став і, спершись на них грудьми, дивився на широку річку, закуту в позеленілий від мороху камінь. Різноголосі посвисти пароплавів, катерів, що вишикувалися на річці густою чере-

дою,—привернули його увагу, і хлопчик дивився на них, замиловуючись метушнею цих малих і великих, грайливих і поважних рухомих будинків. Потім він перевів погляд праворуч, уздовж узбережжя Ельби і запримітив другу малу фігурку, яка теж сперлась на широкі поруччя—кидала в воду крихти і їх ще в повітрі намагалися підхопити чайки. Зовсім білі, з жовтими, попелястими і чорними плямами, ці морські голуби, вигнувши крила догори, так ніби вони ось-ось переломляться, падали на крихотки. Над водою лунали їх застережливі, жалібні-благальні поклики.

Хлопчик хутко пішов до тієї фігурки. Фігурка на зріст була така, як і він і складалась з брудненької блюзки, вилялях, з грубої тканини, латаних штанів, безформних, з дорослої ноги черевиків і такого ж синього кепі, що його раз-у-раз руки фігурки звичними помахами підсували догори на потилицю. Другою вільною рукою це хлоп'я тримало під пахвою сизого голуба—дикуна, обвивши його маленькими пальчиками.

— Ану, лишень, дай я кину!—простягнув елегантний хлопчик руку до фігурки і, потім, теж жбурнув крихотку хлібця до чайок, що метеликами, майже на однім місці, пурхали, недалеко них, над водою.

— Ще нема,—промовила кирпатенька фігурка на повторне школярове бажання і розтулила долоню вільної руки.

Школяр уважно подивився між пальці, ніби сподіваючись, що там могла застрягти, яка крихтина

і відповів, розглядаючи засмальцьовану долоню фігурки:

— А ти, хіба, не миєш милом?—і додав:—Ти чудно говориш. Треба: не „ше нема“, а „більше нема“. Ти не ходиш до школи?

— Ходжу. А що?

— Як тебе звуть? Мене Йоган.

— А мене Фріс...

— Атож. Не Фріс, а Фріц. Це твій голуб? А він уміє носити пошту?

— Пошту? До кого?—неймовірно глянув Фріц на елегантного Йогана.

— А так, коли б війна сталася?

Йоган поклав портфельчика з книжками на панель і, притиснувши його ногою до стовпчика балюстради, простяг обидві руки, що цупко тримали голуба.

— Я воювати не буду. То для буржуїв війна,— буркнув, подумавши, Фріц. Йоган, беручи голуба, пильно подивився на однолітка.

— Не будеш? Буржуїв? Що то таке?

Фріц почухав потилицю, за одним заходом на-сунув на очі капелюха і, ніби вагаючись відповідати, тихо промовив:

— А не буду. Мабуть твій татко буржуй. Ба он, які в тебе гудзики й черевики!—Він знову відсунув кашкета на потилицю, заклав руки в кишені, розкарячив ноги і зухвало дивився на Йогана.

Йоган знизав плечима і розглядав голуба, погладжуючи його долонею.

— Купи,—запропонував Фріц:—пів марки.

Сизий голубок хутко, хутко закліпав повіками, ніби відчувши зраду свого господаря. Нараз він тріпонував крилами і знявся в повітря, підіймаючись щораз вище, до вільного простору над височеними будівлями, що, поприлипавши один до одного, творили велике місто.

Момент обидва хлопчики, роззявивши ротки, скам'яніло стояли, позираючи за льотом голуба. Тоді Фріц почухав потилицю і насунув кашкета на очі. Бліденькі губи йому трохи тремтіли і він ледве промовив:

— Як же ти пустив його?

— А, я... я гладив... Він і вистрибнув,—трохи перелякано відповів Йоган —Але гроші я віддам. Зараз у мене нема... Е, ні, є п'ять пфенігів... Ходім куплю цукерок. Я в мамі візьму. Завтра віддам. Приходь сюди після школи, о першій годині. Іще на тобі олівець. Йоган хутко розмотав портфельчика і добув звідти з блискучим кінчиком чорненький олівець.—Диви, він висувається! О, бач як!—показав Йоган, як висунувся і знову заховався грифелик олівця.

Вони пройшли до рогу і Йоган купив Фріцев цукерок.

Коли Йоган, із щасливою усмішкою на обличчі, кивнув востаннє Фріцеві і зник за рогом, Фріц поволі гриз шоколядку й уважно дивився на блискучий кінчик олівця звідки, на порух його пальців, з'являвся та зникав темний грифелик.

Нарешті він узяв його до правої руки і вивів собі на долоні: Й о г а н. Потім, замріяний, почовгав через майдан.

*

— Йоган, що ж ти тут наробив?—заховуючи спокій, промовила огрядна дама, з'явившись на порозі розкішної вітальні.

Посеред хати, на блискучім вощеним паркеті похожав збурканий сизий голуб, а двоє юнаків заціпнули на місці. Вони стояли навколюшках біля ящика з-під сірників, що з нього лаштували голубине житло.

На блискучій підлозі білів свіжий бруд, що накаляв голуб чи з переляку, чи з радості, побачивши в дзеркалі блискучого паркету свого двійника.

Дама насупила ріденькі брови, піднесла руку до шиї, наміряючися закрити маленькою долонею декольтовані груди і вступила до кімнати.

— Що це за хлопець?—запитала вона.

— А це Фріц, що голуба мені приніс. Він зовсім погано вимовляє. Він обіцяє показати, як ловити голубів... Він живе в старому місті, аж на катрашці!—Йоган підвівся, і ступнув до матері обтріпуючи долонею об долоню, бруд.

— Ти зовсім здурів!—гукнула ненька, але нараз замовкла і обережно, щоб не закалятись самій—почала хусткою витирати синові долоні. Згодом, ткнувши йому хустку в кулачок,—промовила:

— Піди, помий руки!

Фріц мовчки стояв біля ящика.

— А ти, любий хлопчику, вже йди,—промовила вона до Фріца.—Голуба теж візьми собі,—і натиснула грушу біля порт'єри.

— Чому ж стоїш? Піймай його й іди собі!—показала вона пальцем на голуба.

Фріц потихеньку псчав підхсдити до голуба що заметушився по підлозі, підстрибуючи й намагаючись знятись своїми зборканими крилами.

— Приберіть, будь ласка,—коротко наказала дама юній служниці з бистрими очима, вказавши пальцем на ящика й бруд на підлозі.

Коли пані вийшла, служниця хитнула до дверей головою, дивлячись на Фріца.—Йди вже! Сказала тобі господиня?

Фріц не перечив. Дама стояла біля відчинених вихідних дверей, і, коли Фріц проходив, тикнула йому в руку срібняка.

Коли Йоган прибіг до вітальні, там—ніби й ніколи не було жадного ящика, чужого хлопця й голуба. Тільки служниця наступивши ногою на сукеньку, дотирала підлогу, наводячи блиск у тих місцях, де були плями.

Йоган спинився біля роялю і, прикусивши губу, мовчазно стояв хвилинку, втопивши погляд в те місце, де мав бути нещодавно будиночок для голуба. Потім він рвонувся до коридору, підстрибнув до вішалки і, захопивши свій капелюх, помчав на сходи.

Він хутко подався в напрямі до Ельби, де безугавно метушились пароплави, катери.

За хвилинку він наздогнав Фріца, а згодом вони, обнявши один одного за плечі, входили у вузьку вулицю з півкам'яними і напівдерев'яними будівлями.

Вуличка була така вузька, що двом юнакам довелося притиснутись до брудної стіни пошарпаної будівлі, щоб пропустити підводу із сміттям. Височенні будинки затинали вуличку від світла, повивши її мороком, хоч було тільки за полудень і ясне сонце обдаровувало місто своїм щедрим для всіх сяйвом.

У цей довгий склеп-вуличку, з дверей, вікон будинків було сперте повітря. Огидливий дух безперестанною течією мінявся з кислого на їдкий, з пряного на гнійний.—Йоган на мить навіть захисливо підніс руку до вуст, але, зауваживши, що Фріц спокійно розповідав про засіб, як ловити голубів і не виявляв жадного непокою з такої задухи,—відірвав долоню і навіть засміявся, удаючи з себе відважного, як і його юний приятель. За момент вони зникли у вузьких дверях будинку. З темних сіней вони подались нагору стертими дерев'яними сходами без поруччів. Тут Йоган, спираючись рукою на порепану стінку, підіймався слідом за Фріцом угору, обережно ступаючи, щоб не посковзнутися і не загустити вниз.

На переходах з одного поверху на другий вони потрапляли в вузьку смужку світла, що тьмяно

вибивалося з верхньої рями якихось дверей. Нарешті Фріц ткнув Йоганові в груди голуба і почав шарудіти руками по підлозі. Згодом Йоган чув, як його приятель копирсав ключем залізо. Він одімкнув двері, відчинив їх і обидва ввійшли до кімнатки. Це була звичайна комірka, як і в усіх квартирах цього дивного кварталу. В ній був стіл і два дзиглики, що над ними на стіні висіла поличка з кількома рондлями, алюмінієвими філіжанками. Вузька пічка-плита притислась біля дверей, а в куті, на цвяху, з-під запинала фартуха,— виднілося вбрання. Крізь одне велике зачинене вікно видно було карниз другого будинку навпроти й високе небо.

Фріц узяв із рук Йоганові голуба—пустив на підлогу і, кивнувши приятелеві, пішов навшпиньках до других, відчинених дверей.

Йоган теж зазирнув до тісної кімнати і побачив біля ліжка на темній дитячій куцині, простеленій долі, мале хлоп'ятко. Воно, розкинувши рученята, солодко спало. Тут же, біля другого ввігнутого ліжка, з покритою, невиразного кольору і потріпанними краями ковдрою, недбало порозкидувано було кілька цурпалків, погнутих покришок та ложок, а із скипочок створено щось—подібне на хижку, вкриту хустишкою.

Досить набавившись цими іграшками, дитинча заніміло в солодкому сні.

Оце й усе було багатство цих двох кімнат, що за одного з їхніх господарів був Фріц.

— Тихше. Хай спить!—промовив Фріц, застережливо підвівши догори пальця. Потім він кілька разів потяг носом, ніби відчуваючи щось уразливе, обернувся і побачив у кутку першої кімнати купку дитинячого бруду.

— От іродів Ле, знову напаскудив!—розгнівано, але тихо промовив Фріц. За мить він добув із-під столу ганчірку й відтарабанив бруд кудись у сіни, трохи потерши ногою запаскуджене місце.

Потому він знову кивнув на Йогана і вони вийшли в темні сіни. За хвилинку обидва були на дахові, за димарем і зорили за сіткою, що біля неї насипано було трохи зерна.

Фріц розповідав уважному Йоганові про різні способи приманювати голубів, іноді обережно визируючи з-за димаря. Йоганові нетерпляче світились очі. Мабуть його поймає непереможне бажання якнайскорше піймати голуба чи голубку, що він аніяк їх не розпізнає, а це так гарно вгадує Фріц.

Але їм не пощастило впіймати. Коли вони знову опинилися в хаті, — там був чоловік, що від нього відгонило залізом і пивом. Він був якийсь вугластий і спочатку його рухи аж ніяк не сподобались Йоганові. Але після того, як він розігрів на примусі рондель, звідки пахло м'ясом, налив у тарілку і поклав на неї дві ложки, кивнувши до Фріца й Йогана їсти—Йоган нараз відчув до нього пошану. Чоловік все ще вовтузився біля плити, накачував примуса. Все це він робив однією рукою,

бо на другій сиділо мале хлоп'я, Ле. Певно досить відпочивши на своїй куцині, воно тепер, обхопивши за шию батька, мовчазно стежило за його роботою.

— До школи не ходив?!—промовив до Фріца батько, тоном, що в нім був докір, погроза, запитання й розпач.

— Не буде з тебе людини! Он, він буде або інженером, або лікарем!—тикнув він ложкою на Йогана.—А з тебе—ніщо—будеш як я... Побачиш!..

Фріц мовчки сьорбав теплу юшку і поглядав на Йогана. Мабуть він зауважив, що тому з ложки капнуло на блюзу і навчив, як треба підставляти хліб, щоб не заляпатись.

— Наїлись? Добре,—промовив чоловік до Йогана й Фріца.—А ти ж чий?—спитав він, розглядаючи Йоганове пристойне, але трохи забруднене свіжою пилякою убрання.

— Я,—Брайхера,—тихо промовив Йоган.

— Брайхера? От і гаразд. Брайхера.—розмовляв сам із собою Фріців батько, годуючи малого Ле.—Ну, а чим твій батько? чи як?—запитав він, нахилившись під стіл і здобувши звідти жмут газет.

— А суддею,—лагідно відказав Йоган.

— Суд?! — ледве не скрикнув той, і спинився на півслові. Йому затремтіли шоки і він посадив мале дитинча, що тепер гралося йому в вусах, на друге коліно і дав йому газети. Мале почало уважно перегортати купку часописів, розглядаючи малюнки.

— Суддя Брайхер...—Надбережного безірку?— опанувавши себе, спокійно протяг Фріців батько, — Так. Судді Брайхера?! Молодець хлопець!—Потім він мовчки допомагав малому хлоп'яті розгортати газети, шукав малюнки, потер долонею шию, горло, ніби йому щось давило і згодом додав:

— Атож, молодець хлопець... Приходь до Фріца, приходь... У вас мабуть не так обідають, як оце ми? Га?

Йоган мовчав, а в його погляді, що він утопив у спорожнілу тарілку, стояло якесь незбагнене питання, що він намагався розв'язати. Потім він відповів.

— Я буду приходити.

У хату ввійшла жінка. Вона була висока, з потемнілим обличчям і одіж висіла, на худій поставі ніби на стояку.

Вона стомленим рухом скинула сіренький жакетик, повісила на гвіздок під хвартух і сіла на дзиглика.

Мале простягло до неї рученята, перехилившись із батькових рук корпусом, і мати взяла його на коліна.

Батько насипав їй тарілку і пробурчав:

— Ну, як?

— Ще днів на три буде прання,—відказала жінка і почала сьорбати юшку. Вона їла похапцем, ніби намагалась якнайшвидше знищити остогидлу поживу, а коли закінчила, зауважила:

— Добре було б викупати малого,—і, пересадивши його знову чоловікові на коліна, почала прибирати з столу.

Фріц тримав голуба в руках і пояснював Йоганові свої припущення, що той голуб напевно переродок із турмана й дикуна, а на доказ показував йому біленькі пір'їнки у хвості.

До хати ввійшов ще один чоловік, що ані обличчям, ані одягом майже не різнився з Фріцевим батьком. Він почастивав господаря цигаркою і, доки мати з дитинчам була в малій комірчині,— вони сиділи й довгенько балакали про якогось докаря, що йому відірвало руку залізом... що треба якось полагодити справу з допомогою його сім'ї та якогось Нейтеля, що сидів у в'язниці...

Йоган слухав усе це за прикладом Фріца, спершись спиною на лутку.

Коли виходили, на сходах Йоган спитав:

— А як твого батька на прізвище?

— Гартшталь,—відповів Фріц.

— Гарне прізвище,—відказав Йоган.—Тільки у вас дуже малі кімнатки, нема на що сісти і... погане повітря.

Фріц невпевнено зиркнув на свого приятеля.

*

— Той суддя, ліберал, доводив мені, що я є злочинець проти німецької держави, що я, як соціяліст, мушу йти за прикладом великих соціялістів—допомагати будівництву країни, що є за

зразок для цілого світу, а не руйнувати робітничу дисципліну!—гукав низенький худорлявий чоловік, стиснувши кулак і важко поклавши його край столу.—А що відривають нам руки, що ми живемо, як худоба, що наші діти родяться й ростуть у багні, а з самих нас зроблено мовчазні машини, якими верховодять шуцмани?!—хвилювався літній чоловік. Він навіть підвівся і заклавши руки до кишень, обвів присутніх поглядом.

Слухачі, і між ними Гартшталь, мовчки смоктали вонючі люльки, а Гартшталева жінка, втопивши задумливий погляд у кут укритої морохом стіни, безперестанку чукикала на колінах малого Ле.

Йоган і Фріц плели сітку. Власне плів Фріц, а Йоган тримав кінчики, стежачи за пальцями свого друга, що так хутко, славно виробляли петельки

Гартшталь вийняв люльку з рота, і, на момент, повернувши голову до малих майстрів, усміхнувшись промовив:

— А знаєте, друзі, оце його синок!—І знову зачадів синім уразливим димом.

— Брайхерів?—поспитав низенький чоловік... і раптом йому обличчя почервоніло.

— Слухай, хлоп'я! гукнув він до Йогана. От,—от, плети сітку рости, а потім, як і твій батько, будеш у ту сітку заплутувати робітників і садовити їх до тюрми, за те, що вони тільки хочуть якбудь жити і стати людьми, а не шолудивими собаками, як нас уважають! От, виростеш, заступиш свого татуню. О, він молодця, допомагає

визискувачам тягти з нас жили, сам підживається і на ті пфеніги, що стягнуть із нас справляє тобі такі-елегантні черевички, пікейні блюзи та кашемирові штанці... Ти знаєш, що твій татко кат кожного робітника, такого, як я?!—ударив себе в груди промовець,—і інших тисяч, що ти їх бачиш у брудному одязі на пристані, майстернях!

Йоган заціпив у руці край сіточки і перелякано дивився на сердитого дядька. Він читав, чув про катів, але ніколи не гадав, щоб його такий лагідний, добрий і елегантний татко міг бути катом... Що він чує?—І Йоган, що не йняв цьому віри, перевів погляд на Гартшталя, Фріцевого батька. Атож, цей чоловік, що він його вже бачив учетверте, приходячи до Фріца—ніколи не сказав йому поганого слова. І його погляд благав у Гартшталя захисту.

Гартшталь сплюнув на долівку, кахикнув, ніби збираючись із думками і, нарешті, промовив:

— Іди сюди, Йогане!—Він ніжно взяв його за плечі, притяг до себе і, обійнявши одною рукою, другою витяг люльку з рота. Він розповів Йоганові про людей, що живуть у цих жахливих вогких будинках, що працюють на важких роботах, про ту роботу, що вони виконують і що роблять отакі черевики, що тчуть таку гарну тканину, як його блюза і штанці та капелюх... Розповів про батька та всіх тих, кому він служить і, як вони, всі разом, живуть коштом цих робітників та злидарів, що з них же й складають свою збройну

силу—військо, поліцію, які захищають такий лад та що, з їхньою допомогою, гноблять і інших людей, не німців; як їх беззахисних, німецькі армії загарбали і запхнули в ярмо кайзерівського капіталістичного жахливого ладу...

З того всього Йоган мало що зрозумів. Але йому стало непереможно боляче, що це робить його татко, славний добрий татусь, боляче й тому, що сам Йоган цьому горю аж ніяк не в силі допомогти.

Мов очманілий він не тямив, як вони й доплели сітку, і як він повернувся додому.

Там вже чекала на нього вчителька музики. Коли Йоган сів за рояль та повторював останню лекцію про октави й акорди,—він механічно тикав пальцями по клявішах, раз-у-раз помиляючись і замість хвостиків четвертин, повних і восьмих ударів — бачив зігнутих робітників, а в сполученнях, бачив мотуз, що ним пов'язано тих робітників...

Мати дивувалась з оповідання вчительки про дивну Йоганову неухважність і наказала йому йти передягатись у чорненьке вбрання, бо сьогодні ж неділя і будуть гості.

За обідом Йоган замість додержувати етикету, розглядав гостей. Він давно вже знав їх. Але тепер вони для нього були нові, зовсім не ті, що були вчора. От, наприклад, отой стрункий оберст, схожий на портрет кайзера, що сидів ніби проглинувши шворінь. Невже його чемне поводження, лагідна усмішка і застережливі рухи, то тільки

омана? Невже в тій людині сидить кат і його лікті, заховані в блакитні гарно випрасовані рукава—забруднені кров'ю? Або, давній його приятель, із сивими вусами і обличчям схожим трохи на мордочку гадюки, невже цей фабрикант Стінне понапихав у ті брудні комірчини робітників, Гартшталевих приятелів і тримає їх там без стільців, порцелянових тарілок, без картин, роялю, служниць і годує їх тільки однією юшкою? А ота сувора, як папа римський, пані, консулова дружина, що розповідала про азятів дикунів Шандуня, звідки вона оце тільки но приїхала з товстеньким, як барильце, паном Фрейтагом—невже вона та її чоловік, є ті, що захопили злидарів у чужих краях і стрижуть із них пфеніги? Нараз він почув знане ім'я!

— Гартшталь? Це прізвище нашого гофмаршала і на, тобі! Один із бунтівників!

— Так, але він нічого спільного не має з родом гофмаршала. Так собі, робітник, із старого кварталу...—відказав Йоганів батько.

— Чи скоро вже ми їх позбудемось?—байдуже кинув оберст, відпивши золотого напою з блискучої кришталево прозорої чарки.

— А за тиждень вже заженемо до цитаделі...—також байдуже відповів Йоганів батько і підніс серветку до вус.

Ніби щось ударило Йоганові в тім'я. В голові закружляли люди, що тільки сьогодні їх бачив. Фріц, його суха матір, малий Лео, голуби... Щось

стисло горло й серце. Руки затремтіли, а очі запнуло туманом сліз.

— Кати! Кати!—щосили пролунав Йоганів голос і він, зірвавши з себе серветку, жбурнув її в оберста.

За столом шестеро елегантних чоловіків і жінок скам'яніли. На мить ніхто навіть не доторкнувся до перекинутої кришталевої чарки, що з неї на блискучої білизни скатертину, поллявся золотий напій.

Мов навіжений Йоган вибіг геть із їдальні, перекинувши свого стільця.

Мати, бліда, знизала плечима, а батько червоний, тремтливими губами прошепотів: „Що з ним? Що таке?“

В їдальні стало смутно, лякливо, ніби всі раптом відчули тут зачумлене повітря.

*

Йоган лежав обличчям до червоного перського килима і, немов води в рот набравши, мовчав.

— Чому ти мовчиш? Йогане, люба дитино! Ти ж зовсім здоровенький. Адже так, пане професоре?—звернувся батько до діда із вкритим зморшками обличчям.

— Ну, скажи, що тобі спало на думку?—ласкавим тоном промовляв батько, погладивши синові голову.

Але Йоган мовчав. Тільки коли лікар пішов з кімнати, він повернувся до батька і спокійним,

але погрозлигим тоном промовив:—Посадовиш Гартшталя до тюрми—я втечу з дому...

Батько прикипів до крісла. Так кілька хвилин обидва сиділи й мовчали. Нарешті суддя підвівся, узяв сина за підборіддя, задер трохи голову і, зиркнувши йому в вічі, промовив:

— Дурне хлоп'я!—і пішов з покою.

Йоган люто подивився йому вслід і закусив губи.

*

Товариші!
Хто справжній наш ворог?
Той хто жере котлети.
П'є вино
Та ковтає сметанку...
Чи, може той
Нещасний французький салдат,
Сербський селянин
Та руський злидар!?
Часто коли забивав я ворога
Мені здавалось,
Що я втикаю багнета
У власне обличчя.
.....
Всю ту сволоту,
Що розкошує
По будуарах,
Кабінетах,
Бурделях,
Отелях,
Ресторанах,
Кав'ярнях,
Палацах
— Всіх би гуртом

Загнати в шахти!
У рудні,
У темні копальні:
Хай там попрацюють
12 годин на добу¹

.....

Суддя Брайхер ще хвилинку тримав у руці списаний віршом листок, потім підвівся і зачовгав капцями по паркеті. Біля портрета старого вояки у формі генерала він спинився, уважно оглянув його орден і знову пішов до столу. Він ще раз переклав книжечки й товсті томи, іноді придивляючись до оглаву їх. Подивився до годинника, прислухався до грюкоту, що почувся з коридору, запнув поли халату і, склавши руки на животі, заходив по кімнаті.

Тихо засичали двері, увійшов Йоган. Він кинув бистрий погляд на батька, поклав свого капелюха на стілець і зніяковіло спинився посеред покою.

— Маєте якусь справу, тату?—запитав він.

— Йоган,—ласкаво промовив суддя,—я проглянув твої книжки... читав вірші,—показав він рукою до столу.—Я хотів тебе просити одне... Можна?—принижено, як прохач, поспитав він.

— Прошу! Дати ще світла?—взявшись рукою за вимикач, проказав Йоган.

... Ні, не треба. Сядь.—А після короткої мовчанки почав:—Я теж був молодий. Я теж читав ту літературу. Тобі це, як майбутньому правни-

¹ Уривки з твору Й. Бехера „Слово Каліки“ - в перекладі з німецької мови Осв. Бургардта.

кові, навіть треба знати. Бачиш, я не перечив, що ти, замість іти до військової академії,—пішов до університету і саме на правничий відділ. Гарзд,—ти не хотів і матері поступитись—іти на інженера... Але, навіщо писати вірші? Власне, вірші й я теж за юнацтва писав. Хто їх не писав. Але такі, такі, вірші... бунтівничі, що кажуть за твої якісь переконання... Погані, шкідливі, руйнацькі для нашої країни вірші! Просто кримінальні вірші! Проти війни? За бунт?—Брайхер на мить замовк, ніби гадаючи сказати щось уразливіше, але чемним тоном закінчив:—Так... Я хотів тебе поспитати: Ти справді? Чи це тільки вправи?

— Справді, тату! Цілком справді і серйозно,— з боєм у тоні відповів Йоган.—Мало того, ці вірші з'являться завтра в тисячах листівок серед робітників.

Батько відхитнувся до спинки крісла і йому затремтіли губи. Потім він схилився на руку і так схилений сидів.

— Бач, Йогане,—почав він згодом.—Я знаю, ти сильної волі людина. Я це ще п'ять років тому зрозумів, пам'ятаєш, як ти за обідом кинув серветкою в оберста. Ти пішов у мене. Але я відчуваю—станеться щось жахливе. Ти будеш мені, а я тобі, ворог. Я почуваю, ти не злякаєшся ні тюрми, ні чогось гіршого. Але ти у нас один. Мати не витримає і ти зведеш її в могилу... ти накличеш на неї довгу, болісну хворобу. Подумай

про це все. Згадай, якого ти роду, і краще вчитайся в оту соціалістичну книжку—Капуста, що на столі в зеленій шкур'яній обкладинці. Кажу: ти помиляєшся і згодом це зрозумієш, як зрозуміло багато світових, колись теж запальних, бунтівників-соціалістів.

Йоган підвівся, обняв батька за плечі і ласкавим тоном промовив:—Любий тату, слово честі, наш сучасний лад має поступитись місцем для другого соціалістичного ладу. Інакше, як силою, здобути те неможливо. Це ясно, як день. Я зрозумів. Солодке тоді життя, коли живеш для якоїсь мети. Мету ви можете домислити із віршу...— Він витяг з кишені портсигара і закурив. Стояв біля батька і на мить ці люди мабуть були далекі думками один від одного.

— Ти ж розумієш, що після того всього,— натиснув суддя на останніх двох словах,—ми не зможемо разом жити. Я суддя, ти знаєш... а ти станеш підсудним...

— Я це знаю, тату,—перебив його Йоган.—Я йду на все... І справді мабуть нам доведеться розлучитись... Тиждень, як проводять мобілізацію і певно завтра, позавтрьому оголосять війну. Я буду активним, розумієш,—активним її ворогом! Надто густа кривава завіса спускається над людом. Підлість кайзерівських тенденцій...

— Мовчи! Чуєш мовчи, державний злодію!— раптом скрикнув суддя. Йому губи зблідли і на краях вуст виступила піна.

— Я злодій?—тихо запитав Йоган.—Це ж усі ви злодії і кати... тільки не я і не ті люди, що ви їх посилаєте до кривавої різанини і сотні, а може і десятки тисяч, що не підуть, а ви їх за-пакуєте до тюрми, декого, може, й розстріляєте, користуючись з військового часу. Чуєте?—запитав Йоган.—Як плаче мелодія... то плачуть, як без відклику плакали сотні літ, темні безправні творці світу...

За стіною під акомпанімент фортепіяна грала скрипка В'єтанового „Росіньоля“, ніби виливаючи болі пригнобленого людства. На мить Йоган замовк, скам'яніло прислухаючись до мелодії. А за хвилину обличчя йому засяло, очі спалахнули блискавицею і він, стиснувши кулак, відступив на крок і гостро додав.

— А втім, хто-зна, хто кого розстріляє?! Я гадаю ми вас усіх винищимо... як шкідливих блощиць, як полохливих пацюків!—Від нього пашіло жаром.

Суддя скочив на ноги і звів догори руки із стиснутими кулаками.

— Злочинець! Бунтар!—потім руки йому знесилено впали і він хрипко промовив:—Ти мені... ти нам—ворог,—і пішов хутко з хати.

Йоган хвилину постояв, дивлячись услід батькові, а потім підійшов до столу і, висунувши шухляди, став викладати на стіл папери, книжки...

За годину, з пакунками під пахвою, він вийшов з освітленого війстя й хутко пішов у темряву вулиць

*

Будівлі міста тріпотіли крилами прапорів, ніби лагодилися летіти у веселу подорож. Вулиці рясніли тисячами люду, лавами військ, поблискували шаблюками, багнетами. На майданах гуло бадьорими і запальними звуками „Гох! Дойтшлянд, дойтшлянд, ібер аллес!“ Ревла духової оркестра. Повітря напоєно непереривним жаданням перемоги і войовничої відваги. У вузеньких кварталах, прогнилих кислим повітрям, тихими, безлюдними вулицями іноді пробігала жінка, непомітно для сторонніх, нашвидку протираючи пальцями очі, залляті сльозами.

... У Гартшталевої кімнаті, сповиті сумом, сиділо п'ятеро людей, Гартшталевих приятелів:

— Атож. Виходить ми дурні, чи як?—Гартшталь, замість усміхнутися, скривив вуста і подивився на Йогана.

— Я гадаю, що так, коли тисячі наших, як позвірілі, або ж діти мотаються з касарні додому й з дому на майдан! — сердито зауважив русявий Нейтель.

-- Все має свій час. Діти підростають і врешті стають дорослі,—задумливо відповів Гартшталеві Йоган і додав:—Учора наші ватажки одягли військову уніформу, а Лебена просто з райхстагу відпровадили до цитаделі... Але!..—Йоган нараз замовк, випростався і закусив губу, ніби примушуючи себе мовчати і, провівши долонею по волоссі, знесилений сів.

— Ось як я їм піду! Ось твоя мобілізація!—люто хекаючи, приказував Гартшталь, шматуючи зелений папірець із знаком чорного орла.

Семилітній Лео, із свого кутка, де латав сітку, дитячу Фріцеву спадщину, повернув голову до батька і стежив, як клаптики зеленими метеликами розлітались на всі боки і знесилені падали на підлогу. Він посунувся на колінах і дбайливо почав збирати їх. Мале, чергове Гаршталево дитинча, що на руках матері замінило Лео, простягло до Лео рученята і пищало: „Дай мі!“—І мати пустила його на долівку.

— А чи не краще було б іти на мобілізацію і в армії провадити роботу?—обережно запитав сам себе товстун Гербе. Він пригнічено подивився на Йогана.

— Я не знаю... Голова йде обертом,— задумливо відповів той.—Але ж „наш центр“ одягнув уніформу... а єдиний з нього, наш одностудент, сидить у цитаделі... Всі показалися, позвірили, почувши пах смаженого людського м'яса!

— Ні й ні!—рішуче промовив Гартшталь, потираючи руки, ніби він винайшов засіб спинити осатаніле стовпище, що безтямно лізло в прірву.— В цитадель! На розстріл! Але, мовчати, потурати заходам буржуа, кайзерові?—Ніколи! Хтось має кинути гасла і цими гаслами будемо ми, Лебени, Гартшталі! Вас ще не тягнуть до війська?—скинув він погляд на Йогана й Фріца,—студентам дано тимчасово відстрочку...—Ви будете робити все на

волі, щоб сповнити повітря антивоєнною отрутою, революційним полум'ям. У Берліні, Штутгарті, Рурі,—скрізь, нема сумніву, є наші однодумці...

Йоган безперестанку палив люльку й уважно прислухався до Гартшталевих слів.

Спершись на плиту, стояла позеленіла, висока, худа, як примара, Гартшталева дружина, закривши хвартухом обличчя. Від неї не чути було жадного стогону, хлипу, і тільки крізь притиснені до лица пальці й тканину хвартуха просочувались невпинні сльози.

*

— Знову була моя мати? Я її пізнав здалека, тут на вулиці,—суворо запитав Йоган, кинувши на ліжку пальто. Він похукав на руки і, підійшовши до плити, доторкнувся долонею до чайника.— Тепла ще,—проказав він, наливаючи у філіжанку чорного течива.

— Так, була,—відповів Фріц, підвівши голову над книжкою.—Казала, що умовила батька відволікти нам час призову до армії.

— Старий боїться нового скандалу, що не піду—не підемо воювати?—прогомонів Йоган відпивши кави.

— Ні... вона плакала. Там уб'ють... Всі шпиталі повні пораненими...

— А ще що казала?

Фріц мовчки крутив цигарку. Він вагався відповідати і не підводив очей.

— Фріце, чуєш?—торкнув пальцем у лоб друга Йоган.—Чому мовчиш? Знову підмовляла тебе, обіцяла гарну службу, допомогу, га?

— Атож,—чиркнувши сірника, промовив Фріц, не зводячи з цигарки очей.—Просила кинути нашу діяльність...

— Нашу?—усміхнувся Йоган.—А що батько твій в тюрмі... ані слова?

— Каже, ніяк неможливо. Військовий час.—Фріц, зідхнув і затагнувся.

— Завтра ми виїдемо до Штутгарту. Годі сидіти! Акції так акції! Лебен передає про потребу сильнішої дії. Зрозумів?—І Йоган пильно дивився на Фріца.

Його друг не виявив жадного здивовання і, на знак згоди, кивнув головою.

*

Державний механізм працював, як справжній, прекрасної роботи, годинник. Він не зважав ні на десятки, сотні тисяч скалічених людей, що заповняли шпиталі, готелі й навіть приватні будинки, ні на жахливий голод, ні на недостачу потрібних металів, ні на жалюгідну агітацію купки „вар'ятів“-революціонерів. Надто великий світовий розмах вчинив Гогенцолерн, щоб спинити хід розгойданих подій. Купка держав за його провідництвом, затиснена в залізні керівні лабети генерального штабу Берліна, стримувала натиск кільканадцятьох держав. Де там,—цілого світу!

Одібрано в Азії, Африці колонії?—хай! Створено світову бльокаду?—Хай! А ми пустимо в повітря гумові бальони з тисячокілограмовими бомбами й будемо трошити Лондон... а коли треба—й Вашингтон. Залізні акули пронизуватимуть наскрізь ваші двадцятитисячнотонні пароплави, сталеві дредновти! Тисячі залізних птиць із неба нести-муть смерть усім земним комахам, що чомусь, без дозволу кайзера, звуться людьми! Ха! Голод? Нема чим стріляти?! Засадовити хеміків винаходжувати поживу з листя, кори, дерева, трави! Одгвинтити в хатах всі металеві, мідяні держакки, гачки, гвинтики, шруби, забрати всі портсигари, замінивши це все на дерево, камінь, папір! Грай музико веселіше кривавого танку! Хай не чути буде сто-гону й людського безголов'я! Хай живе гордість німецької людини, німецького царства!

„Га? Революція в Росії? Не витримали свині? Чудово! Вперед, вперед на зламани шерехи свояка Миколи! Ради? Друга революція? Робітники? Ха-ха-ха!.. А це ще що? Гарзд! Гольтіпаки зовсім не розуміються на військових справах і стратегії! Вперед на Київ, на Москву!

Голова закружляла і сп'яніла з радости міліта-ристичної перемоги і спокійно хилиться на льокай-ські подушки соціялістичних помічників і залізних маршалів.

І раптом—трісь! Йоган, Фріц вдягнені в сині блюзи, військові уніформи, Лебани, Гартшталі в арештантських куцинах, своїм вогнем і незламною во-

лею революційного гіпнотизму пройняли цілу країну, зламали залізні шерехи каменярів і воякі Революція!

Мов черепаха, ховаючи голову в броновану шухляду, як бедзик від холоду складає лапки— знітився мілітаризм. Спорожнів Подсдам. І в момент, коли знесилені війною, голодом, холодом злидарі в сіроголубих шинелях і брудних блюзах навідались додому—подивитись на рідні занедбані оселі,— „старі революціонери“, керівники соціалізму, в ляйтнантських уніформах, ліберали-судді Браїхери, затримані в русі кар'єри, бо ж їх сини були бунтівниками,—миттю наповнили Подсдам, обсадили ратуші, генеральні штаби...

Хай живе революція! Військо на місце! сине-блюзники до верстатів! бо все ж таки живе Дойтшлянд! Ібер аллес... Унтер вельт!..

*

Сива шетина на вкритому зморшками обличчі Гартшталя блищала від електрики і її гладила кістлявою долонею стара Гартшталиха. Сльозинка впала з очей старого Гартшталя на тремтливий палець дружини і він притиснув до вуст долоню свого, змученого життям, друга. Змарніла, хора лежала вона в ліжку. Хлоп'ятко Гео товкло в ступі палені лушпайки з картоплі, щоб зварити мамі кави.

Гартшталь підвівся, зиркнув на свою арештантську куцину, хутко скинув її, відчинив вікно і жбурнув геть.

— Бач, наша була правда, стара!—блиснувши радісно очима, проказав Гартшталь.—Та й це ще не все! Ми ще візьмемо гору. Ми ще запануємо і будемо творити нове життя! Гей, прощавайте зогнілі комірки!—Нам час переїздити до палаців! Чула?—в Москві, Петербурзі вже переїхали робітники до палаців! Старенька, люба! Ще поживемо!—Гартшталь нахилився до своєї дружини і пестливо поплескав їй щоку.

Раптом Гартшталиха підвелась і неслухняними пальцями причепурила бруднасті віхтики на скронях. „Атож вона, здається, зовсім не хвора... перетомилась тільки“,—і ступила на долівку.

— Га? Фріц, Йоган?! Та що воно, люди добрі?!—вигукнув зраділий Гартшталь, і кинувся до двох юнаків у подертих пальтах.—Матусю люба, ти диви... хто це?—Сини наші Фріц і Йоган!—тиснувши до грудей, белькотав старий Гартшталь.

У суворій, холодній, позеленілій хаті—стало раптом весело, тепло, ясно. Стара метушилася біля плити, а малий Гео подався геть пошукати Лео, ловця голубів, що тепер десь ліпив революційні плякати.

— А ось і вони, наші майбутні будівники соціалізму!—гукнув Гартшталь, озирнувшись на двері, що рипнули.

Вклоняючись і вертячи капелюхом, у дверях стояв суддя Брайхер.

Гартшталь розгублено змовк і насупив брови. Але, зиркнувши на Йогана, лагідно промовив до судді:

— Прошу, заходьте, сідайте. .

— А, пан прокурор!—лагідно промовив Йоган і зняв із дзиглика якесь лахміття.

Суддя, ступнувши, зніяковіло стояв біля порога. Нарешті промовив:—Не прокурор, а батько... Невже і з батьком не хочеш привітатися?

Йоган почервонів, підвівся й покірно пішов до дверей.

— Бач, як змарнів,—тримаючи за плечі сина і розглядаючи його, промовив Брайхер.

Йоган допоміг роздягтись батькові і підсунув дзиглика.

— Ну от і чудово!—розвів руками суддя.—Що ж, прошу пробачити,—обвів він усіх поглядом.—Ви краще розуміли аніж я... А втім, воно само собою так мало статися.

Плечі Гартшталеві нервово пересмикнулись, і на обличчі промайнула тінь непокою.

— Тепер вже не розлучимось, чи не так, Йогане? Тепер усі, всі рівні,—проказав він.—От і досягли республіки! Старого протягнем до парламенту!—зиркнув суддя на Гартшталя,—а юнакам відкривається широкий світ... Адже тільки рік лишилося, щоб закінчити університета... Прогавили голуб'ята!.. Але це всіх біда—війна!

Йоган усміхнувся.

— Ви гадаєте, що оце й усе?—запитав Гартшталь.

— А чого ж треба? Батько із судді тепер став прокурором! Ліберал! Мабуть доскочить ще й

краєвого прокурора, чи міністра... А Гартшталям оця комірчина! Кажуть ніби капіталіста Стена гадають обрати на президента? Чи так?—іронічним тоном відказав Йоган.

Прокурор підняв повіки і подивився на всіх.

— Так що ж, коли й так?—поспитав він.

— А те, що ми хочемо, розумієте, ми хочемо керувати краєм!—гукнув Йоган і показав пальцями на себе, Фріца, Гартшталя і його дружину.

— Нічого не розумію,—здвигнув плечима Брайхер.—Будь ласка, керуйте, коли переконаєте парламент. Хіба французький президент Клюйвівсо не з робітників?

Йоган зареготав.

— Ні, не так!—пояснив він.—Ми силóm візьмемо владу. До чорта пішлемо всіх прокурорів, фельдмаршалів і візьмемо фабрики Стенів у свою, державну власність, а Брайхерів переселимо от—сюди,—обвів він рукою по кімнаті, щоб їхні паркетні квартири віддати Гартшталям!

Брайхер, вирячивши очі, дивився на сина, ніби перед ними була хвора на голову людина. І для того, щоб реагувати якимось, а не мовчати і цим образити хворого, відказав:

— Виходить, вам і цієї революції замало?

— Так, мало,—злегка стукаючи кулаком об стіл, провадив Йоган. Хвилинку він дивився на Гартшталя, а потім, круто повернувшись до батька, промовив:—Ми зробимо другу революцію!

— Але ж тоді будуть усі проти вас! Знову каламутити країною?—скрикнув Брайхер і очі йому налились кров'ю.—Хочете російської руїни? Комунізму? Ха-ха-ха!

— А хіба тоді не „всі“ були проти? Хіба ви з кайзером не каламутили країну цілих п'ять років?!—в тон батькові, скрикнув Йоган і зблід. Він підвівся.—Так, ми будемо битись за комунізм! До загибуні, чуєте, до загибуні, а покладемо край буржуазному ладові!

— Вибачте, мені тут нічого робити,—прохрипів Брайхер і заметушився, шукаючи пальто.

*

Соціялістам роботи було через край. Ті люди, що всі свої сили віддали, не шкодуючи ліктів і колін, щоб роздмухати серед робочого люду полум'я любови до відчизни і запал святого обов'язку захищати край од руського деспотизму, після того, як гірка доля „нав'язала“ їм узяти владу в свої руки, тепер знову виснажувались у боротьбі вже не з купкою „лівих вар'ятів“, а цілих гуртків, шеревів, організованих комуністичних лав. Хіба то німці, що накликають нові заколоти, прагнучи зруйнувати країну? „Тепер, коли революція перемогла, робітникові місце за верстатом“... І нова соціялістична поліція, нове соціялістичне військо, що його обмежену кількість ласкаво дозволили переможці тримати на випадок реставраційних чи комуністичних заколотів—підсилені доброхітними

загонами колишніх лейтнантів, оберстів,—ладні були стати до герцю. О, ті тисячі проклямацій із запальним закликком Лебена, з бурхливими вогняними віршами якогось Брайхера Йогана не страшні для нового республіканського ладу!

Тому не дивом було, що, коли по цілій країні синєблюзники сунули до влади,—проти них була залізна організована сила.

„Набоїв не шкодувати!“—пролунало запозичене з архіву російсько-царських засобів боротьби з пролетарями. Тисячі рудокопів, докерів, фабричних злидарів майже з голими руками й кремінними зубами зчепилися з залізними машинами й такими ж манекенами—людьми, затятими в залізо багнетів і механізованих швидкострілами. І розчавлені тіла, випущені кишки, і кров, кров, залляла шляхи до фабрик, копалень. Залізні машини й машинізовані істоти—оборонці республіки соціалістів і фабрикантів—перемогли. Лебена й тисячі Лебенів замордовано.

Бідолашний верховний прокуроре! Скільки йому тепер роботи нищити полонених, шукати, ганятись за рештками тих, що врятувались?! Син Йоган? Його син?! Першого до списку німців-зрадників!

І Йоган з перев'язаною головою, пощербленою соціалістичною кулею, старий Гартшталь, його сини Фріц і Лео, десятки, сотні Гартшталів, Фріців і юнаків Лео, під ескортою блискучих багнетів, стали перед ясні очі верховного прокурора Брайхера.

— „Син Йоган? У мене нема сина. Мій син той, хто любить Німеччину. Патріоти німці—мої сини! А це, це злочинці, руйначі краю, божевільні люди, що їм не слід жити на світі чи принаймні в Німеччині! Отого юнака Лео, що йому й п'ятнадцяти нема, я не винувачу... Він є жертва злочинців батька, брата й отого Йогана, що своїми баламутними віршами потяг хлоп'я до кривавого нападу...

— ... „Мерзотник! Льокай капіталістів і їхніх лизунів соціялістів! А все ж таки ми переможемо! Хай живе комунізм!“

„Каторга... п'ять.. десять, двадцять років...“— бурхливим хаосом лунало в шумливому залі... і огрядна дама, в чорному, з перлами на шиї й мокрою хусточкою в руці, член колективу гостей суду,—знепритомніла, ледве прошепотівши: „Йоган... син, синочок мій—злочинець“.

*

— На, Ле, почитай,—простягла стара згорблена Гартшталиха листа до юнака. Лео хутко пробіг його, кинув на стіл і похапцем їв юшку. Він брав зашкарублими пальцями хліб, ламав його, як дорослий і жадібно запихав до рота. Його запалі щоки тоді роздувались і він зовсім був подібний до Фріца.

— Скільки це тобі Лео! Мабуть вже п'ятнадцять?—тихо промовила мати і так важко зідхнула, ніби намагалася здихатись цих п'ятнадцяти років безперестанних турбот і матерніх уболівань.

Лео подивився на матір, не зрозумівши її запитання і протер язиком зуби, відкопиливши губи.

— Татові трохи погано,—коротко промовив він стягаючи з себе робочу блюзу.—Треба завтра понести вершків. А до цієї дами,—вказав пальцем на листа,—гадаю можна піти. Мо, справді щось скаже й допоможе витягти з тюряги тата й Фріца...

Мати, ніби тільки й чекала на його згоду,—хутко почала вдягатися.

... Біля мосту Лео спинився, на мить прикований увагою до чайок, що все метушилися над водою, як метушилися вони тут рік, десять, сто років тому. Лео поскріб пальцями на дні кишені куцини, кинув до них сухеньку крихточку хліба.

— Здається, оце,—зиркнувши догори на число будинку, промовив Лео, і натиснув гудзик дзвоника.

У вітальні вони сіли—мати на канапі, а Лео на стільчику біля роялю й поглядали на літнього чоловіка, що походжав у другому краю залі з кутка в куток.

Коли ввійшла пані, підтримувана під руку юною білявою дівчиною,—чоловік промовив, спинившись посеред залі:

— Оце мати Йоганова, а оце Фріцева.

Йоганова мати сіла біля Фріцевої і зиркнула на чоловіка. Тоді він підійшов до Гартшталихи і, поклавши руку собі на груди, промовив:

— Я дав слово чести своїй дружині,—коли вони відмовляться вести пропаганду,—прикласти зусиль

випустити їх на волю.—Знайте вказав він на дівчину, —оця студентка, дочка оберста Ляйтмана— наречена Фріцева і вона теж чекає на нього...— Він замовк, чомусь подивився на худі руки Гартшталихи й пішов геть із залі.

Стара елегантна дама раптом піднесла хустку до очей і захлипала. Згодом вона відпила води із склянки, що тримала перед нею дівчина і тихо сказала:

— Дайте мені мого Йогана... Ви зможете... адже ваш чоловік теж сидить... Нам з вами пора вмирати... але їх, їх треба рятувати... Фріцеві обіцяють службу в міністерстві... Вашого старого теж так не залишимо...—Раптом вона схилилася головою до спинки канапи й заридала, тримаючи біля рота хустку. Крізь ридання вона все гукала: „Віддайте мого сина!.. Що ви з ним зробили?!“

Гартшталиха втопила погляд у блискучу підлогу і мовчала, ніби міркуючи над тим злочином, що вона вчинила.

— Натє, ось вам... адже ви бідні,—простягла дама до Гартшталихи банкноту, витираючи очі.

— Я нічого не можу зробити,—врешті тихо вимовила Фріцева мати, не торкнувшись до грошей. Біля очей їй набрякли жили і здавалось, що й ця друга мати от-от заридає.

— Коли можна — звільніть їх з тюрми,—пошепки сказала Гартшталиха.

Із рук дами банкнот упав на канапу і Йоганова мати безсило опустила руку.

— Так ви не хочете? Тоді я... я зможу — прошепотіла вона.

Дівчина з-під лоба поглядала то на Лео, то на матір свого нареченого.

Лео підвівся. Важко, ніби підіймала на собі всю минувшину людськості, підвелась і його мати.

Дівчина застерезливо шарпнулась до неї, ніжно взявши її за руку, надламаним голосом запитала:

— Хочете переїхати до нас? Добре? Ми живемо тут недалеко, число сорок. Я говорила про це з батьком...

Лео усміхнувся, а мати, зиркнувши на нього, захитала головою.

Фріц ніколи не буде вашим чоловіком,—запинаючись промовив Лео, і взяв матір під руку.

Дівчина блиснула на нього очима і на її обличчі заграла саркастична усмішка. Не промовивши ні слова, вона схилилась до елегантної дами.

Крізь відчинені вікна до просторої камери лилось весняне тепле повітря, витискуючи спертий дух стертого асфальту, промасленого заліза й тюремної задухи. Фріц сидів біля столу, над аркушиком паперу, виводячи рядки.

Поруч лежали розгорнуті кілька книжок,— поезії Гайне, Байрона, Гюнтера, Мюллера. Він порівнював їх голосним читанням із віршом, друкованим у листівці, яка лежала перед ним, і знову

брався за перо й перерваного свого віршування. Раз-поз-раз його погляд спинявся на рожевому папірці і він знову старанно перечитував писане в нім:

— „Любий Фріце! твого вірша, присвяченого мені, я показала другові, поетові Мінце. Він був захоплений ним, і цими днями вірш буде надрукований у журналі „Відродження“. Ти не жахайся, що це патріотичний орган... Хіба тепер, коли нас душить Антанта, окупувавши чверть Німеччини—не всі повинні бути патріотами? Мінце говорить: ти майбутній наш Гайне і він щасливий, що друкує твого першого вірша. О, який він прекрасний, як мрія коханої і музичний, як Бетховенова симфонія! Пиши, любий, і далі так. Перед тобою майбутнє великого німецького поета. Не зважай на Йогана й батька. Ми юні і моє кохання хай буде тобі за провідну зірку. День твого звільнення буде святом для кращих митців Німеччини, що прикладуть усіх зусиль, щоб воно настало якнайшвидше...

Твоя Атта.

Крізь відхилені двері камери почувся з коридору гамір, а за хвилину до комірки ввійшов літній джентлмен. Звичним рухом він кинув на постіль кашкета, бадьоро повернувся до Фріца і, підсунувши ногою до столу дзиглика, сів.

— Кажу тобі, друже Фріц,—Йоган і твій старий—вар'яти!—промовив він.—Оце на прогулянці

ми знову зчепилися. Як ті патери, що бездумно вірять, чи дурять самих себе чимсь надхмарним,— так і вони. Революція! Комунізм ось-ось буде! Я, я поет Тойте повірив же свого часу і, як сліпий, суньголов кинувся в боротьбу (і тепер покую свою вину). Ха, ха, ха! Вірив, що диктатура пролетаріату єдиний вихід із становища! Але, певно, наукові соціялісти Капусти розумніші за нас. Ця теорія не для теперішнього часу, однаковісінько як далеко несвоечасний був одчайдушний виступ спартаківців Римської епохи.—Він скрутив цигарку, запалив і проказав:

— Ти молодець. В тюрмі ти став поетом... поетом, що зрозумів завдання митця німця! До чорта безглузде змагання! Хай живе прекрасна муза: утіха й охота вихованих людей.

Фріц кусав губи, заглибившись у свою писанину. Коли Тойте замовк, а в камері якийсь час панувала тиша, він поставив крапку і простягнув Тойтеві папірець.

— Істинно!—гукнув Тойте, прочитавши вірша.— Не бери Йоганової форми й тематики. Тільки Гюнтера, тільки Гюнтера!—повторив він.—Наш час вимагає зрозумілості, а не вітменівщини. Хай Йогани черкають про революції. Наше покликання: кохання й відродження краю!—Нараз він повернувся до дверей і прислухався до кроків по кахлях.

— То певно Йоган і старий. Вони обіцяли, після прогулянки навідатись до нас,—поспішно

промовив Тойте і запитав, трясучи в руці папірець:—Можна їм прочитати?

Фріц безвільно знизав плечима.

До камери, підтримуваний Йоганом, увійшов Гартшталь. Він був трохи згорблений і за кожним кроком гострі плечі йому здригувались. Він обійняв Фріца лагідним поглядом і сів на Тойтів дзиглик.

— Що? погано?—раптом запитав Тойте тріпнувши папірцем у повітрі і сповненим ласки голосом, почав деклямувати вірша.

Старий Гартшталь слухав, похнюпивши голову, а Йоган, спершись на стіл, повний уваги, стежив за виразом обличчя декляматора.

Тойте закінчив, поглядом переможця обвів присутніх і тикнувши папірець до рук Фріца,—зауважив:

— Ось на кого чекає Німеччина!

Йоган узяв із Фріцевих рук папірця, уважно перечитав його, потім прошепотів:

— Атож, форма прекрасна, що й казати. Фріц подолав таємницю митців, сидячи тут... Але ж зміст!—Йоган прижмурих очі і подивився в простір. Його зблідлі губи тремтіли.

Гартшталь зідхнув, і підвівши голову, довго вдивлявся в свого сина, ніби намагався розгадати таємницю душі частини своєї крові, що її він, батько, не міг збагнути колись запального революціонера, сина. Врешті він похитав головою і хмикнув носом.

— Просяклий чимось інтелект — виявляє це „щось“ у своїй творчості,—ніби цитуючи, промовив голосно Йоган, не зводячи погляду з Тойте.— Хто гадає, що треба пристосуватись до сучасного ладу, той не соціяліст, а тільки шахрай... А втім,— з усмішкою в тоні додав він,—у всякі часи революцій і взагалі великих зворушень, слабодухі революціонери й бунтівники ставали прекрасними проводирями того ладу, що з ними вони боролися й не перемогли.

— Здається, нам тут нічого робити, Йогане,— тихо промовив Гартшталь підводячись.—Ходім краще до своєї камери...

— Фріц Гартшталь!—гукнув у дверях голос дозорця і тоном, ніби він робив велику ласку в'язневі, додав:—На побачення! Панна Атта. Наречена!

В камері стало тихо. Мабуть цей поклик про людину з волі поймав кожного смутком важких переживань. Гартшталь і Йоган вийшли, а Фріц, хутко запхавши листок до кишені, похапцем почав одягатись.

Панна походжала вздовж великої кімнати для побачень і з кожним грюком за дверима, нервово здригались, спиняючись на півкроці. Нарешті,—дозорець пропустив Фріца, сів у кут і скам'яніло зорив за парою, що злилась в обіймах і довгому поцілунку.

— Ти знову змарнів,—одірвавшись, промовила дівчина, оглядаючи Фріца, все ще тримаючи того за руку.

— Ну, як у бтее?—запитала панна тоном ніби розмова йшла про щось давно їм відоме.

— Жадної надії. Я переконався—він пропащий фанатик. Але я не можу, не можу, Атто!—Наша спроба не вдалась... Мабуть Капуст більше знає за нас молодих соціялістів. Твоя правда: Німеччина ще має дозріти через Республіку. А втім,—чому ми мусимо плигати сторіч головою в темну безодню, коли Франція, Англія й Америка, що досягли вищої конденсації капіталізму—ані руш? До лиха оте все! Я хочу жити, любити, як і ти!—Він схилив до її руки голову, а вона ніжно торкнулась устами його волосся.

— Ми матимемо чудових три кімнати. Тато вже гарантував тобі посаду. Ми славно, славно, заживемо,—лагідно промовляла вона.—Ой лихо!—раптом скрикнула панна.—А головне майже забула:—Брайхер сказав—за тиждень звільнить усіх.—Якась там амнестія, з нагоди роковини Республіки!

Дозорець, що на його обличчі не рухався жаден нерв, тепер підвівся, обсмикав поли і, кахикнувши, пробурчав:

— Дозвольте вітати, пане Гартшталь!

І Фріц ласкаво подивився на нього.

*

Величезне кафе „Сек“, що його залі й комірки ховалися аж у темних закутках безлюдного подвір'я—було повне люду: Тютюновий дим, лінивими

хмарами ліз під стелю і час-од-часу довгою сизою смугою тягся до вентилятора. Гомін, брязкіт порожніх філіжанок, кухлів сповняв усі кімнати. У великій залі за кавою та коктейлями засідали знавці та аматори музи. „Два нових, визнаних критикою за першокласних, поети деклямуватимуть вірші...”

Тут були й у пошарпанім одязі, з худими витягнутими обличчями юнаки й елегантно вдягнені, чисто голені ситенькі майстрі слова, що зажили слави. Кілька осіб у чорних візитках, військовій формі посідало столик у куті, повні уваги до своїх запашних сигар і єдиної серед них юної пані.

— А ви казали, пане Стен, що німецьку музу знищила революція?—зауважив суб'єкт з гадючим значком на вилозі.

— Знаєте,—провадив поважно він,—найкращі поети майже всі були свого часу революціонерами.

— Але вони далєбі ставали кращими, як переставали бути революціонерами,—додав військовий, надрізуючи кінчик сигари з золотим паском. Він задоволено оглянув компанію гордий із свого дотепу.

— Атож,—процідив крізь зуби пузатенький добродій, відтягуючи пальцем свій комірець, що душив його.—Порядок, Республіка нам дала нових Гайне, дасть і нових Шіллерів. Ви гадаєте художники, що все ще бавляться пролетарськими блюзами, врешті, теж не покинуть своїх дурниць

Побачите—покинуть. От, не вистачить фарб,—а їхній бруд ніхто не купуватиме,—запевняю, що й знаменитий Фроз почне малювати те, що нам потрібно, що я куплю, бо безштанькам нема чим платити за непристойність на полотні, хоча б це був і художній шедевр! Правду сказав їхній же якийсь комуніст—чи анархіст: „Свідомість визначає буття“... А буття тепер я, ми!

Пані рухнулась і електрика синьозеленими блисками відбилась на бганках її прекрасної сукні:—Тато має рацію,—промовила пані, зиркнувши на оберста,—я певна, коли б і Йоган Брайхер, покинув своє дивацтво, з нього був би не поганий поет.

— О! Йоган Брайхер! Виродок аристократичної фамілії!—з огидою в тоні промовив суб'єкт із значком на вилозі.—Буть ласка, пані Атта, не згадуйте хоч тут про цього дивака. Я певен, він зараз десь начиняє бомби.

Двері з гуркотом відчинилися, з'явилася нова компанія.

— А! Тойте! Гартшталь!—гукнув військовий, а пані навіть підвелась.

Тойте й Фріц Гартшталь нашвидко, запанібратськи поздоровкалися, і, не сідаючи, похапцем відпивали з малюсеньких філіжанок запропоновану їм каву.

— Тільки не довго, Фріц,—підвівши очі на юнака промовила пані.—Пам'ятай, звідси ми просто ідемо до Шлаймана, сьогодні ж там асамблея...

— За півгодини і вже!—веселим тоном гукнув Тойте, відходячи до іншого гурточка, де голоси злилися в гамір. Кілька душ оточили його і, жестикулюючи руками, почали щось доводити.

— Годі, панове! Не маємо часу!—гостро відказав Тойте і, повернувшись назад, гукнув:—Фріц! Ти перший!

В залі стало тихо, а згодом поет Фріц, витягши з кишені книжечку почав повільно деклямувати.

Оберстова рука закам'яніла в повітрі, а пузатий, роззявивши рота, захоплено дивився на запального поета. Пані блискавично кидала поглядом навколо, ніби шукаючи когось, хто б насмілився байдуже слухати чудові вірші її елегантного чоловіка.

Склавши руки на грудях і обіпершись на ригтіни, недалеко стояв юнак, уважно слухаючи деклямацію. На обличчі йому грала тужна усмішка. Раптом він повернувся і зник у дверях бічної кімнати пивного відділу.

... Засідання не переривалось... Юнак сів на вільний стілець і відпив із напівпорожнього кухля пиво.

— ...Останнім питанням, товариші,—тягнув слова присадкуватий чоловічок,—це оголошення в газетах про явку Йогана Брайхера до суду. Ви знаєте, верховний прокурор, тато нашого друга, склав йому нове обвинувачення, за вірші, що закликають до повстання проти сучасного ладу.

Поліція теж шукає.. Як: з'являться йому чи уникнути буржуйської ласки?

Чоловік підвів очі і оглянув присутніх.

— Я гадаю, товаришу Нейтель,— хрипким голосом, почав старий Гартшталь,— що ми не визнаємо жадного їхнього суду...

— А звичайно! До чорта буржуйський суд! Хай силом беруть!— спалахнув юнак.

— Почекайте, почекайте, Лео, дайте батькові сказати— лагідно звернувся до нього Нейтель.

— Прошу мені,— підвівся Йоган. Він пошкріб підборіддя, подивився на Гартшталя, що разом змовк, а потім, глянувши на Йогана, сів, витяг з кишені складений папірець і, розгорнувши його, почав читати:

Ви народи всієї землі:

Зривайте з себе ланцюги! Вперед! Прямуйте!

Німеччино: вперед! Повстань

З свого рабського сну!!!

Бий, барабане червоний,

Сурми червоні, сурміть!

Пролетарські штурмові колони

Гуртуйтеся!!!

Руйнуйте ступниці палаців панів індустрії!

Увірвіться в закляті державні квартали!!!

Виборіть собі свій ґрунт!

Виборіть собі свої машини!

Виборіть собі свої фабрики!

Виборіть собі свою батьківщину!

Виборіть— нарешті— „світ“!!!¹

¹ Уривок із поеми Й. Бехера „Ленін“ в перекладі з німецької мови Л. Піонтек.

— Гадаю, досить,—обвів він поглядом присутніх.—Подаю пропозицію видрукувати сотні тисяч листівок, чи одноденний часопис із цим і тим віршом, що за нього шукають мене і пустити по всій Німеччині. От і все.

Зчинився гармидер. Кожен хотів говорити. Височенний, з однією правою рукою велетень, перекившись через столик, басом, що приглушив гомін,—вимагав дати йому слово в першу чергу.

Нейтель, переступаючи з ноги на ногу, ніби він уже втомився стояти, калатав ложечкою по склянці, закликаючи до порядку.

.....

Виходили не всі зразу... Нейтель натиснув грушу і попросив рахунок розплатитися.

Коли Гартшталь, Лео і Йоган проходили через залю раптовий вибух аплодисментів і вітальних вигуків спинив їх.

Тойте вклонявся на всі боки. Він був сповнений щастя, усміхався і витирав хусткою лоба.

Обличчя старого Гартшталя нараз скривилося, ніби він уздрів щось жахливе, і він шарпнувся до виходу.

— Йо... Ле! — загукав Фріц і метнувся до дверей.

— Що ж це? Невже і поздоровкатись не хочете? Рідні!—розпачливо промовив він, простягши обидві руки.

І коли він був зовсім близько й мав обійняти свого меншого брата,—Лео щосили ляснув його по обличчі.

Фріц, здригнувши, схопився за щоку. Прикривши обома долонями ляпас, ніби боячись випустити цей дорогий подарунок, він, повними туги й смутку очима, дивився вслід, колись близьких, рідних йому людей.

В залі на хвилинку запанувала тиша.

Розкішна пані охляло опустила руки, а на обличчі оберстові заграла ледве помітна усмішка.

1928 р.

Кінець

З М І С Т

	Стор
Хто (роман)	1
Фріц і Йоган (новеля)	219

Сучасне красне письменство

Поезія

- Бажан М.—Будівлі. Поезії. 1929 р., ст. 76. ц. 1 крб.
Бажан М.—Різьблена тінь. Лірика. 1927 р.,
ст. 31 ц. 40 коп.
Бажан М.—17 патруль. Поезії. 1926 р.,
ст. 67 ц. 50 коп.
Забіла Н.—Соняшні релі. Лірика. 1928 р.,
ст. 32 ц. 45 коп.
Корж О.—Бортъ. Поезії. 1926 р., ст. 61, ц. 45 коп.
Семенко М.—Європа й ми Памфлети й
вірші (1928-1929 р.), ст. 62 ц. 1 крб.
Сосюра З.—Золоті шуліки. Ст. 79, . . . ц. 75 коп.
Шкурупій Г.—Жарини слів. Ст. 28 . . ц. 30 коп.

Проза

- Бузько Д.—Голяндія. Роман з життя
сіл.-госп. комуни. 1930 р., ст. 205 . ц. 1—50 к.
Бузько Д.—Насвітанку. Оповідання.
1930 р., ст. 148 ц. 1 крб.
Відорович П.—Сталеве серце. Роман.
1929 р., ст. 233 ц. 2—50 к.
Вишня О.—Вишневі усмішки закордонні.
1930 р., ст. 178 ц. 80 коп.
Вишня О.—Вибрані твори. З портретом
О. Вишні. 2-е вид., ст. 126 ц. 90 коп.
Вражливий В.—Батько. Повість. 1929 р.,
ст. 103 ц. 60 коп.

- Вражливий В**—Молодість. Оповідання.
2-е вид., ст. 200 ц. 1—50 к.
- Гордієнко К.**—Автомат. Оповідання 1929 р.,
ст. 206. ц. 1—40 к.
- Гордієнко К.**—Славгород. 1929 р., ст. 147. ц. 2—50 к.
- Досвітній О.**—Постаті. Повість. 1930 р.
ст. 34 ц. 1—25 к.
- Дніпровський І.**—Березень. Оповідання.
1930 р., ст. 231 ц. 1—75 к.
- Качура Я.**—Чад. Роман. 1929 р. Ст. 187, ц. 1—5 к.
- Коцюбинський М.**—Як ми їздили до кри-
ниці. 1930 р., ст. 14 ц. 5 коп.
- Копиленко О.**—Твердий матеріал. Опові-
дання. 2-е вид., ст. 223 ц. 1—10 к.
- Котко Кость**—Щоденник кількох міст.
Сонце поза мінаретами. 2-е вид. 1930.
ст. 190 ц. 1—50 к.
- Кузьміч В.**—Польот над Кавказом. Авіо-
експедиція комсомолу. 1929 р.,
ст. 108 ц. 90 коп.
- Ледянко М.**—Перший випал. Ст. 3. 5 . . . ц. 2—20 к.
- Ледянко М.**—В Імлі позолоченій
(друкується)
- Лісовий П.**—Записки Юрія Діброви. Хроніка
одного життя. Книга I-ша. 1930 р.,
ст. 470. ц. 2—50 к.
- Лісовий П.**—Микола Ярош. (В полум'ї
революції). Роман-хроніка. Вид. 2-е
доп. 1929 р., ст. 235 ц. 90 коп.
- Мар'ямов О.**—Шляхи під сонцем. 10.000
кілометрів. 1929 р. ст. 142 ц. 1 крб.
- Підмогильний В**—Місто. Роман. 2-е вид.
1929 р., ст. 256 ц. 1 крб.
- Синклер Є.**—Нетрі. 1930, ст. 203 ц. 40 коп.
- Слісаренко О.**—Чорний ангел. — Роман.
1929 р. ст. 256 ц. 2 крб.

- Смолич Ю.**—Півтори людини. Роман. 2-е вид., ст. 82 ц. 55 коп
- Смолич Ю.**—Господарство д-ра Гальванеску. Фантастичн. роман. 1929 р., ст. 169 ц. 1—15 к.
- Смолич Ю.**—Останній Ейджевуд. Роман. 2-е вид. 1929 р., ст. 184 ц. 1—20 к.
- Тенета Б.**—Десята секунда. Оповідання. Ст. 222 ц. 1 крб.
- Шкурупій Г.**—Страшна мить. Оповідання. 1929 р., ст. 84. ц. 80 коп.
- Шкурупій Г.**—Пригоди машиніста Хорна. 1926 р. ст. 88 ц. 25 коп.
- Шкурупій Г.**—Жанна батальонерка. 1930 р., ст. 167. ц. 1 60 к.
- Шовкопляс Ю.**—Проникливість лікаря Піддубного (друкується).
- Шовкопляс Ю.**—Студенти. Оповід. Ст. 126. ц. 90 коп.
- Шпол Ю.**—Золоті лисенята. Роман. 2-е вид. Ст. 233 ц. 1—50 к.
- Яновський Ю.**—Майстер корабля. Роман. 2-е вид. 1930 р., ст. 224 ц. 1—75 к.
- Яновський Ю.**—Кров землі. Оповідання. Ст. 216 ц. 1—10 к.

**ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЙ.
НА АДРЕСИ:**

Правління Книгоспілки—Харків, Горяїнівський пров., № 2.

Філії Книгоспілки—Київ, вул. Воровського № 48.,
Дніпропетровське, просп. К. Маркса
№ 103.

Ціна 1 крб. 65 коп

М 1454-1

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЙТЕ НА АДРЕСИ:

ПРАВЛІННЯ КНИГОСПІЛКИ—Харків, Горяїнівський пр. № 2.

ФІЛІЇ КНИГОСПІЛКИ—Київ, вул. Воровського № 48.

Дніпропетровське, просп. К. Маркса, 103.

M 1454-1

elibrary.nplu.org